مهراڻ

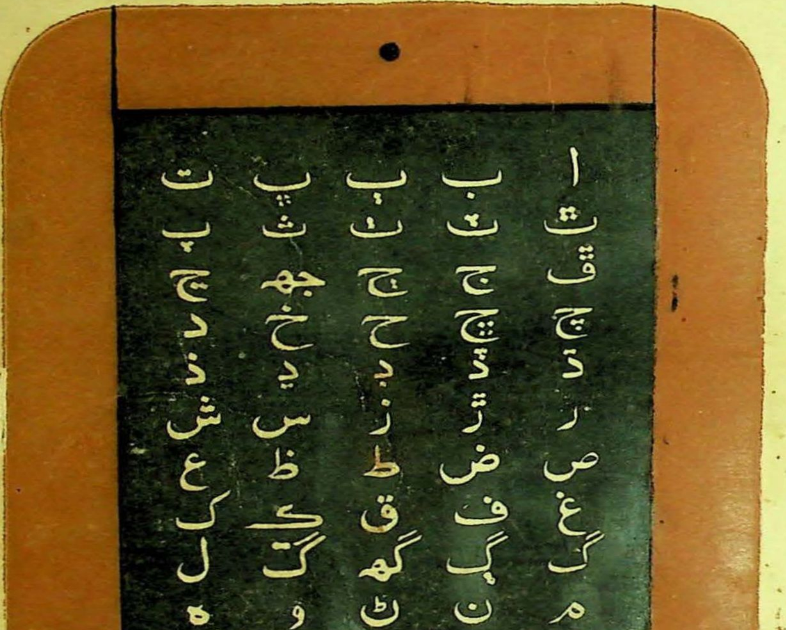

سنڌي ادبي بورڊ

ڪراچي — حيدرآباد سنڌ — (پاڪستان)

98
7.7.81

لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ١٧]   [نمبر ٢

فهرست

گذارش ـــ ادارو.

شعر: بيت (ص ٩)؛ دوها (ص ١٢)؛ ڪافيون (ص ١٦)؛ وايون (ص ٢٣)؛
گيت (ص ٢٨)؛ لوڪ گيت (ص ٣٣)؛ نظم (ص ٣٤)؛ آزاد نظم (ص ٤٠)؛
غزل (ص ٤٢)؛ قطعا (ص ٥٥)؛ رباعيون (ص ٦٠)؛ نيون طرزون (ص ٦٤)؛
غيرملڪي ٻولين جي شاعري (ص ٦٦).

افسانا — صفحو

١. هاڻ هيءَ دنيا — محمد عثمان ناطق ٧١
٢. ڪنهن سان سُور سليان؟ — چيخوف — مترجم: الاهي بخش دوداپوري ٧٧
٣. حقير مڇي. — آلبرٽ موراويا — مترجم: غلام نبي ميمڻ ٨٣
٤. ٻنو فقير جي دل — ميڪسم گورڪي — مترجم: چنا شبير ”ناز“ ٩٠
٥. آٽت — بردو سنڌي ٩٥

ناٽڪ

١. موت ۽ مفاصلو — قاضي خادم ٩٩

مضمون

١. شاهه شجاع الملڪ (قسط ٢) — لطف الله بدوي ١٢١
٢. سنڌي زبان تي ٿيل ڪوجنا — پروفيسر علي نواز جتوئي ١٣٦
٣. سنڌيءَ ۾ نام جي گرداني بناوت — ڊاڪٽر سُر ليڊر جيٽلي ١٦٠
٤. ادب لطيف
گُل — فضل الاهي انصاري ١٩٢
مسڪين — جهامنداس ڀاٽيا ١٩٣
٥. ”مهراڻ“ تي تبصرو ١٩٥
٦. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا ١٩٧
٧. ”مهراڻ“ جا موتي — ادارو ١٩٩
٨. تبصرا — ڊاڪٽر ”بيخود“ حسيني ٢٠١

ايڊيٽر: غلام محمد ”گرامي“

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ.

ملڻ جو هنڌ:

۱. سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، "امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ.
۲. سنڌ جا سيئي وڏا ڪتب فروش.

قيمت ۲-۵۰ رپيا

سالياني چندو ۱۰-۰۰ رپيا   في ڪاپي ۲-۵۰ رپيا

Printed and Published by Shaikh Ali Mohammad, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book stall, "Amin Manzil", Gadi Khato, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

گذارش

آه! علامه. آء. آء. قاضي!

سنڌي ادب ۽ ثقافت، علم ۽ فن، تهذيب ۽ تمدن جي پارکن ۽ عالمن لاءِ هيءَ خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته هن قحطالرجال جي دور ۾، اسان سنڌ جي مايه ناز فرزند، بلند پايه عالم، جليل القدر مفڪر، بي مثال عالم ۽ محقق، حضرت علامه. آءِ. آءِ. قاضي جهڙي عظيم شخصيت کان ١٣-اپريل ١٩٦٨ع تي محروم ٿي چڪا آهيون.

اناللہ وانااليه راجعون.

علامه مرحوم جي وفات حسرت آيات سان نه فقط اهل سنڌ ۽ برصغير هند و پاڪ کي، بلڪ پوري انسانذات کي عظيم نقصان پهتو آهي، جنهن جي تلافي هزارن سالن گذرڻ تي به ٿيڻ ناممڪن آهي. علامه صاحب جي ذات بابرڪات انهن جليل القدر عبقري ۽ جينيس ماڻهن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿي، جن لاءِ علامه اقبال فرمايو آهي:

هزارون سال نرگس اپني بي نوري په روتي هے،
بڑي مشکل سے هوتا هے، چمن مين ديده‌ور پيدا.

علامه صاحب جهڙي جامع صفات هستي، انساني تاريخ ۾ هڪ اهڙو مثال آهي، جنهن جي محاسن ۽ خصائل، سيرت ۽ سوانح تي لکڻ لاءِ دفتر درڪار آهن.

علامه مرحوم جي شخصيت، ڪنهن به رسمي تعارف جي محتاج ناهي— علامه جي علمي فيوضات کان نه فقط سنڌ ۽ برصغير هند و پاڪ جي صاحب نظر ماڻهن استفادو ڪيو آهي، پر ان کان علاوه، يورپ ۾ پڻ هزارين اهڙا صاحب دل موجود آهن، جن علامه صاحب جي فڪر و نظر مان استفادو ڪيو آهي.

انساني علوم و فنون کان وٺي، مذاهب عالم جي تقابلي مطالعي، فلسفي ۽ سائنس، حڪمت ۽ ادب، شاعري ۽ آرٽ، تاريخ ۽ تمدن، لغت ۽ منطق، نفسيات ۽ تصوف جي عميق ۽ دقيق، جزئيات تائين سندن نگاهه هئي.

باوجوديڪ يورپ ۾ گذارڻ جي، سندن فڪر و نظر ۾ ذري جيترو به فرق نه آيو. بالخصوص قرآن ۽ ان جي حقائق ۽ معارف تي، سندن نگاهه بصيرت افروز ۽ مجتهدانه هئي.

پاڻ هن دور ۾، جديد ۽ قديم افڪار ۽ نظريات تي، جا ناقدانه ۽ مفڪرانه نگاهه رکندا هئا، اها نهايت عميق ۽ دقيق، عالمانه ۽ مبصرانه هئي. ساري حياتي، انساني تاريخ ۽ ان جي حالات، ڪوائف ۽ نظريات جي ڇنڊڇاڻ ۽ تطبيق ۾ گذاريائون ۽ هر مسئلي ۽ نظريي جو حل، قرآن مان پڌائيندا رهيا. قرآن ڪريم جي مختلف آيات تي، سندن پيش ڪيل توجيهات ڪي، هن جديد دؤر جي مسائل ۽ مقتضيات جي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ وڏي علمي ۽ فڪري حيثيت حاصل آهي. باوجود وسيع مطالع جي، سندن ذڪر و فڪر جو مرڪز ۽ محور قرآن ڪريم ئي رهيو. پاڻ فرمائيندا هئا ته "قرآن ڪريم ئي فهم ۽ بصيرت جو جامع ڪتاب آهي — افسوس جو ان مان تمام گهٽ نفعو حاصل ڪيو ويو آهي!"

سندن مطالع جي وسعت جي اها حيثيت هئي، جو پاڻ ڪنهن به علمي مسئلي تي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ، مسلسل گفتگو ڪندا رهندا هئا. سندن ڪلام ۾ پيشڪش ۾ شيريني ۽ نرمي هئي، سندن انداز بيان شسته ۽ شائسته هو، سندن پيرايه بيان دلنشين ۽ جاذب نگاهه هو. سندن ڪلام پڌڻ وارن هميشه ائين ئي پئي محسوس ڪيو آهي ته علامه جي زبان مان علم ۽ عرفان جي بارش وسي رهي آهي. ڪلام جي پختگي، دليل جي پختگي ۽ نتيجي جي پختگي، فڪر و نظر وارن ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندي هئي. وڏا وڏا صاحب مطالع ماڻهو ائين محسوس ڪندا هئا ته گويا جو ڪجهه به علامه صاحب فرمايو آهي، اهو هنن نه ڪٿي پڙهيو آهي ۽ نه ڪٿان پڌو آهي! علامه صاحب جي نگاهه جي اها اهليت ۽ جزالت، سندن وسيع مطالعي، وسيع غور و فڪر، رياض ۽ مشقت جو نتيجو هئي.

علامه صاحب جي عملي زندگي پڻ مخصوص معيارن ۽ قدرن جي حامل هئي. سندن ساري حياتي، وضع داريءَ ۾ بسر ٿي، پر ان ۾ ڪو به تڪلف ۽ تصنع نه هو. سندن زندگي، پرهيزگاريءَ ۽ نيڪ سيرتيءَ جو عمدو مثال هئي. ساريءَ حياتيءَ ۾ نه ڪنهن کي ايذائيائون، نه ڪنهن جو حق کسيائون، نه ڪنهن کي نقصان پهچايائون، نه ڪنهن کي رنج ڪيائون — اخلاق جي ان اعليٰ مقام تي، هن وقت ۾ تمام ٿورا انسان موجود نظر اچن ٿا. اڄ ته رڳو مڪر ۽ فريب آهي!

جديد تهذيب جي ماحول ۾ نشوونما حاصل ڪرڻ کان پوءِ به خالص مشرقي اخلاق ۽ ڪردار تي قائم رهيا. فضوليات ۽ لغويات سان ڪڏهن به سندن شغف نه رهيو. هميشه غور ۽ فڪر ۾ مستغرق رهيا.

لطيف فرمايو آهي:

ڪِين پڇن ڪين ڪي، نه ڪي ڳالهائين،
ڪنهن جنهن منجهه آهين، سا پر پروڙڻ ڏاکڙو!

پنهنجي عمر عزيز جي هر لمحه تي سندن نگاهه هئي. سندن غور و فڪر جي تہ احتساب جي ميزان جي علامت بنجي چڪا هئا. معمولي کان معمولي مسئلي کان وٺي، ڪنهن بين الاقوامي ۽ اهم مسئلي تائين، سندن نڪتہ سنج ۽ عالمانہ محققانہ ۽ ناقدانہ راءِ، علي وجه البصيرت رهندي آئي.

سندن پرورش ان ماحول ۾ ٿي، جو ماحول، سيرت ۽ اخلاق جي قدرن ۽ معيارن جي حفاظت ڪندڙ هو. سندن اک ان گهر ۾ پٽي، جنهن ۾ نماز ۽ روزه، تسبيح ۽ تلاوت جي پابندي هئي. ان ڪري، ننڍيءَ عمر ۾ ئي سندن فڪر و نظر جي تربيت ۽ ديندار يءَ ۽ ديانتداريءَ واري. ماحول جي اثرات، منجهن دين سان وابستگي پيدا ڪئي. ان کان علاوه، پاڻ امام غزاليءَ جي سيرت ۽ افڪار کان تمام گهڻو متاثر ٿيا. غزاليءَ جي فلسفہ اخلاق، فلسفيانہ ۽ صوفيانہ توجيهات کان پاڻ ايترو تہ متاثر هئا، جو جديد فلسفين جي افڪار ۽ خيالات تي بہ غزاليءَ کي ترجيح ڏيندا هئا. جديد نفسيات ۽ جديد فلسفہ الاهيات جي اهم مسئلن ۾ بہ پاڻ غزاليءَ جي فيصلن ۽ نتيجن کي پسند ڪندا هئا.

انهيءَ سلسلي ۾، لطيف جي وجد انگيز ڪلام ۽ سيرت کان بہ ڏاڍو متاثر رهيا. لطيف جي ڪلام جي شرح ڪندي، جيڪي توجيهات ۽ تعبيرات، علامہ صاحب جن جي زبان فيض ترجمان مان پڌرا ٿيا آهن، اهي سندن خيال ۽ فڪر جي وسعت ۽ گهرائيءَ جي ساک پرين ٿا. لطيف جي هر لفظ، هر بندش، هر بيت ۽ هر مضمون تي سندن عالمانہ ۽ عارفانہ نگاهه هئي. لطيف جي فن ۽ فڪر جي تعارف ۾ جي سندن چند ارشادات موجود آهن، اهي 'لطيفيات' ۾، وڏو مقام حاصل ڪري چڪا آهن. پاڻ لطيف جو رسالو بہ ايڊٽ ڪيائون، جو بورڊ شايع ڪيو آهي.

علامہ صاحب جن کان مابعد الطبعيات متعلق جن صحبتن ڪجهہ پڙهيو آهي، انهن جو چوڻ آهي تہ جديد سائنس ۽ ان جي اڪتشافات تي سندن دسترس، هڪ ماهر فن کان گهٽ نہ هئي. ان طرح قديم ۽ جديد فلسفيانہ افڪار تي پڻ سندن نگاهه مجتهدانہ هئي. ان سان گڏ، ادب ۽ شعر جو پاڪيزه مذاق، جو علامہ مرحوم ۾ نظر آيو، اهو ٻئي هنڌ نظر نہ ٿو اچي. سندن اسلوب نگارش بہ اهڙو شستہ ۽ پاڪيزه هو، اهڙو مدلل ۽ سهل ممتنع هو، جو ان جو ڪنهن کان بہ تتبع ٿي نہ ٿو سگهي.

بهرحال، اهڙو جامع الصفات بزرگ، علوم و فنون جو جامع، عمل ۽ پاڪيزگيءَ جو پيڪر، هن فاني دنيا مان لڏي، دارالبقا ۾ آرامي ٿيو! لطيف چيو آهي:

ڪيجي ڪا چوڻي، نانگن پڌي نينهن جي،
جهڙا آيا جڳ ۾، تهڙا ويا موٽي،
تنين جي چوڻي، پورب ٿيندي پڌري!

سندن باقيات الصالحات ۾ جي ڪتاب ۽ مقالا آهن، تن جي اشاعت لاءِ سنڌي ادبي بورڊ ۽ مسٽر اي. ڪي بروهي، ڪم ڪري رهيا آهن.

هونءَ تہ علامہ صاحب جن، ساري حياتي، علم ۽ فڪر جي مطالع ۽ تلاش، تحقيق ۽ تدقيق ۾ گذاري ڇڏي؛ پر ان هوندي بہ، اوائل ۾ هن علائقي ۾ مختلف حيثيتن ۾ ملازمت بہ ڪيائون. ڪجهہ وقت سب جج رهيا ۽ ڪجهہ وقت خيرپور ميرس ۾ هوم ميمبر رهيا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائس چانسيلر ٿيا. ان ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ آهي تہ پاڻ ئي سنڌيونيورسٽيءَ جا اڏيندڙ ۽ معمار هئا. سنڌ يونيورسٽيءَ جي تشڪيل ۽ ان جي نصب‌العين جي وضاحت انهن تقريرن ۾ موجود آهي، جي تقريرون خاص ان موضوع تي ڪيائون، جي "مهراڻ" رسالي ۾ شايع ٿيل آهن.

پاڻ آخري زماني ۾ گوشہ نشين رهيا. سندن اها گوشہ نشيني بہ علمي ۽ فڪري فيوضات جي سلسلي ۾ پياسن ۽ صحبتين لاءِ مڪتب بنجي پئي. باالعموم هر ڏينهن تي ۽ باالخصوص هر جمع تي، سندن صحبت، 'رهاڻ' ۽ ڪچهري ٿيندي هئي، جنهن ۾ علمي ۽ فڪري، ديني ۽ فلسفي مسئلن تي ڪڏهن تقرير ٿيندي هئي ۽ ڪڏهن رسمي طور گفتگو.

علامہ صاحب جي جامع‌الصفات شخصيت جي ان قسم جي فيوضات مان جن خوش نصيب ماڻهن ڪجهہ حاصل ڪيو آهي، تن مان مشهور قانوندان ۽ مفڪر مسٽر اي. ڪي بروهي بہ آهي، جنهن جي بين‌الاقوامي شهرت کان هرڪو واقف آهي. هڪ ڀيري چيائين:

"هن دور جو عظيم‌الشان انسان، ايشيا ۾ رهي ٿو. ايشيا ۾ پاڪستان ۾ رهي ٿو. پاڪستان جي علائقي سنڌ ۾ رهي ٿو، ۽ علائقي سنڌ جي شهر حيدرآباد ۾ رهي ٿو. خوش‌نصيب آهن حيدرآباد جا رهواسي، جن وٽ دنيا جو عظيم‌ترين انسان، علامہ قاضي صاحب رهي ٿو!"

پر افسوس جو اڄ دنيا جو اهو عظيم‌ترين انسان، حيدرآباد ۾ نہ آهي!

حيف در چشم زدن، صحبت يار آخر شد،
روئے گل سير نہ ديديم، بهار آخر شد.

سندن وفات تي، دنيا جي وڏن وڏن عالمن ۽ فاضلن پيغام موڪليا آهن: ان سلسلي ۾، صدر مملڪت پاڪستان، فيلڊمارشل محمدايوب خان، پڻ ڏک جو اظهار ڪيو آهي. ان طرح، صدرمملڪت ڀارت، ڊاڪٽر ذاڪرحسين، پڻ اظهار تعزيت ڪيو آهي. ان طرح سڀني اخبارن پڻ ايڊيٽوريل لکي، علامہ مرحوم کي خراج تحسين پيش ڪيو آهي.

دعا آهي تہ رب ڪريم ڪين مرحوم کي جنت نصيب ڪري ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي.

فاني ڙي فاني، دنيا دم نہ هڪڙو،
ڪوڏر ۽ ڪاني، آهي سر سيکنهين. — لطيف

لاهوتي لڏي ويا!

علامه قاضي صاحب کان علاوه، هن ٿوري عرصي اندر ٻيا ٻه-چار اديب ۽ اهل قلم وفات ڪري چڪا آهن، جن جي علمي ۽ تعليمي خدمتن جو اعتراف سڀني علمي حلقن طرفان ڪيو ويو آهي.

مرحوم مولوي فيض محمد 'فيض' حيدري، (ٽنڊو حيدر، صدر بزم طالب المولى، ٽنڊو حيدر، ضلعو حيدرآباد)، سنڌي ادب ۾ پنهنجي مخصوص فن ۽ ڪلام جي ڪري ڪافي شهرت رکي ٿو. مرحوم هڪ ديندار ۽ عالم دين، وضع دار ۽ قلندرانه طبع جو ماڻهو هو. ساري عمر تعليم ۽ تدريس ۾ گذاريائين. سندس غزل، مولود، مداحون ۽ ڪافيون ساري سنڌ ۾ مشهور آهن. سندس ڪتاب 'مظلوم عورت' نهايت رقت انگيز تحرير آهي، جا جذبات سان لبريز آهي. شال رب مرحيس.

ٻيو جناب سيد علي اصغر شاهه مرحوم ميهڙ وارو آهي، جنهن جي علمي ۽ تعليمي خدمتن کان سنڌ جا تعليمي حلقا واقف آهن. شاهه صاحب، نهايت بااخلاق، نيڪ سيرت ۽ نيڪ صورت، پرهيزگار ۽ ديندار شخصيت جو مالڪ هو. ساري عمر خدمت خلق ۾ صرف ڪيائين. سندن ناگهاني وفات، اهل سنڌ لاءِ صدمه جانڪاهه ثابت ٿي آهي. دعا آهي ته رب ڪريم شال سندن وڏي ڀاءُ ۽ سنڌ جي مشهور عالم ۽ فاضل، الحاج سيد علي اڪبر شاهه صاحب ۽ سندن اولاد ۽ عزيزن کي صبر جي توفيق عنايت فرمائي.

ان سلسلي ۾، ٿرپارڪر جي مشهور اهل قلم ۽ استاد رائچند جو لاڏاڻو به ڏکدائڪ آهي. رائچند، ٿر جهڙي پسمانده علائقي ۾ پيدا ٿيو. سندس ڪتاب "تاريخ ريگستان" سنڌي ادب ۾ هميشه يادگار رهندو. آشا آهي ته شال سندس آتما کي تسڪين نصيب ٿئي، سندس پسماندن ۽ سندس فرزند ٻيو 'ناشاد' کي صبر جي توفيق عنايت ٿئي.

ان طرح هڪ نوجوان ۽ اڀرندڙ اديب، مرحوم دلداراحمد 'اديب' به زندگيءَ جي پرشور ۽ هنگامه خيز منزلن تي هلندي، شڪست قبول ڪري، وڃي موت جي گود ۾ آرامي ٿيو. هن نوجوان جو ڪلام ۽ افسانا، سندس فڪرانگيز طبع جي اڄ به گواهي ڏئي رهيا آهن.

"مهراڻ" جو خاص "شاعر نمبر"

سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي 'مهراڻ' متعلق، بورڊ جي هڪ خاص فيصلي موجب، هر سال هڪ خاص نمبر شايع ڪرڻو آهي. ان فيصلي موجب، مهراڻ ۴-۱۹۶۸ع جو پرچو، خاص "شاعر نمبر" ٿي نڪرندو. ان ۾ زنده شاعرن جو چونڊ ڪلام، مختصر سوانح ۽ فوٽو سان شايع ڪيو ويندو.

شعراءِ ڪرام کي عرض آهي ته هو شاعريءَ جي هر صنف تي، مثلاً بيت، دوها، ڪافي، وائي، گيت، لوڪ گيت، نظم، آزاد نظم، غزل، رباعيون، قطعا، قصيدو، مثنوي، وغيره، پنهنجي مختصر سوانح ۽ فوٽو سان جلد ارسال فرمائين، جيئن وقت تي ترتيب هيٺ آڻي سگهجن.

ان خاص نمبر جي ضخامت، مهراڻ جي اڳين خاص ضخيم نمبرن جيتري ٿيندي، ۽ اهو نمبر سنڌي ادب ۾ هڪ مڪمل تذڪره شعراء ٿي رهندو. اميد ته ان تاريخي يادگار جي ترتيب ۾ شعراءِ ڪرام جلد از جلد شموليت فرمائيندا.

ان طرح ٻيا نمبر هيٺينءَ طرح ٿي سگهن ٿا: 'افسانہ نمبر'، 'ناول نمبر'، 'ڊراما نمبر'، 'شخصيات نمبر'، 'مڪاتيب نمبر'، 'آپ بيتي نمبر'، وغيره. ان جو تفصيل آئينده شايع ڪيو ويندو.

بورڊ جا نوان ميمبر

دستور موجب، بورڊ جي نون ميمبرن جو تقرر، جناب گورنر صاحب، مغربي پاڪستان هن طرح ڪيو آهي: .

جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولا"، ميمبر قومي اسيمبلي، 'تمغہ پاڪستان'، (چيرمن، سنڌي ادبي بورڊ)،

جناب آغا عبدالنبي صاحب، رٽائرڊ ڪمشنر،

ڊاڪٽر محمد صالح قريشي صاحب، وائس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي،

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، صدر شعبهء تعليمات، سنڌ يونيورسٽي،

ڊاڪٽر قاضي نبي بخش صاحب، صدر شعبهء فارسي، سنڌ يونيورسٽي،

خانصاحب عبدالله چنا، رٽائرڊ ڊپٽي ڪمشنر،

عبدالغفور صاحب پرڳڙي، ايڊوڪيٽ،

محترمہ بيگم شمس العلماء علامہ دائودپوٽہ مرحوم،

جناب عبدالمجيد خان، ڊائريڪٽر تعليمات، حيدرآباد.

شڪريہ

اداره "مهراڻ"، جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولا"، چيرمن سنڌي ادبي بورڊ، ۽ جناب ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهہ الحسيني، اعزازي سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ جو شڪرگذار آهي، جن مواد جي ترتيب ۽ انتخاب جي سلسلي ۾ معاونت فرمائي. ان طرح اداره "مهراڻ"، مسٽر غلام رباني، اسسٽنٽ سيڪريٽري، مسٽر علي بخش احمد زئي، مئنيجر پريس، ۽ سندس ڪارڪنن جو احسانمند آهي، جن جي فني تعاون سان "مهراڻ" وقت تي ڇپجي سگهيو آهي.

ان طرح، "مهراڻ" آفيس جي ڪارڪن ۽ رفيق، ٻريو "ناشاد"، مواد جي نقل، ترتيب ۽ پروف ڏسڻ ۾ قابل قدر ساٿ ڏنو آهي. —غ. م. گ.

ا

بيت: مخدوم محمد زمان ‘طالب المولا’؛ احمد خان ‘آصف’؛ ‘قمر’ لوابشاهي؛ ‘وفا’ لاڙڪاڻي.

دوها: نارائڻ ‘شيام’؛ ‘تنوير’ عباسي؛ لڪميچند ‘پريم’؛ ‘آثم’ لاڙڪاڻي؛ محمد سومار شيخ؛ ‘استاد’ بخاري.

ڪافيون: ‘بيخود’ حسيني؛ ‘عارف المولا’؛ جشنگهاڻي ‘سام’؛ ‘محسن’ ڪڪڙائي؛ حافظ ‘احسن’؛ احمد خان ‘اختر’؛ ‘خادم’ سروري؛ احمد خان ‘آصف’؛ ‘وفا’ ناٿنشاهي؛ رحيم بخش ‘قمر’؛ ‘لثار’ بزمي.

وايون: شيخ اياز؛ حافظ ‘احسن’ چنا؛ ‘استاد’ بخاري؛ ‘وفا’ ناٿنشاهي؛ ‘آثم’ ناٿنشاهي؛ احمد خان ‘اختر’؛ ‘نثار’ بزمي؛ پريو ‘ناشاد’.

گيت: ‘سليم’ ڳاڙهوي؛ ‘عارف المولا’؛ ‘محسن’ ڪڪڙائي؛ عبدالقيوم ‘صائب’؛ ‘مجذوب’ لاشاري؛ ‘نثار’ بزمي؛ ‘وفا’ ناٿنشاهي.

لوڪ گيت: ‘نياز’ همايوني.

نظم: عبدالڪريم ‘گدائي’؛ هري ‘دلگير’؛ ‘سليم’ ڳاڙهوي؛ ‘فتاح’ ملڪ؛ ‘پروانو’ ڀٽي؛ ‘آثم’ ناٿنشاهي.

آزاد نظم: واسديو ‘نرمل’؛ ‘استاد’ بخاري؛ ولي محمد ‘وفا’؛ ‘راز’ ناٿنشاهي.

غزل: ‘نياز’ همايوني؛ ‘عارف المولا’؛ مرزا فيض علي ‘فيض’؛ ليکراج ‘عزيز’؛ جشنگهاڻي ‘سام’؛ ‘محبوب’ سروري؛ ‘سليم’ ڳاڙهوي؛ ‘ذوالفقار’ راشدي؛ ايم. ڪمل؛ ‘استاد’ بخاري؛ واسديو ‘نرمل’؛ ‘نشتر’ ناٿنشاهي؛ ‘وفا’ ناٿنشاهي؛ ‘آثم’ ناٿنشاهي؛ ‘نثار’ بزمي؛ ‘انور’ هالائي؛ ‘جليل’ سروري؛ پريو ‘ناشاد’.

قطعا: ‘پروانو’ ڀٽي؛ حافظ محمد ‘احسن’ چنا؛ ‘محسن’ ڪڪڙائي؛ ‘نشتر’ ناٿنشاهي؛ ‘استاد’ بخاري؛ احمد خان ‘آصف’؛ ‘وفا’ ناٿنشاهي؛ ‘آثم’ ناٿنشاهي؛ غلام سرور ڀڳيو.

رباعيون: حافظ محمد ‘احسن’ چنا؛ ‘سليم’ ڳاڙهوي؛ ‘محسن’ ڪڪڙائي؛ ‘استاد’ بخاري؛ ‘راز’ ناٿنشاهي؛ لڪميچند ‘پريم’.

نيون طرزون: ‘محسن’ ڪڪڙائي؛ ‘راز’ ناٿنشاهي؛ واسديو ‘نرمل’.

غير ملڪي ٻولين جي شاعري: مئڊم ٽيڪلا مولينهر (سئنڊيگو- ڪئليفورنيا- آمريڪا)؛ مترجم: پريو ‘ناشاد’.

"هر شاعر، پنهنجي فڪر ۽ نظر جي حيثيت مان، ۽ پرک جي اک رکي ٿو. ۽ هر ڪنهن جي اک به پنهنجي آهي ته پرک به پنهنجي آهي. اتي اچي ائين چئي ٿو سگهجي، ته شاعر پنهنجي اک ۽ پنهنجي پرک جي روشنيءَ ۾، پنهنجي فن جو حسن ۽ جمال به ڄڻ پاڻ ئي ٿو پيدا ڪري. شاعر جي نگاهه، پاهرئين نموني ۾ ته قدرت ۽ ڪائنات جي رنگين ۽ دلڪش نظارن کي ڏسي پسي ٿي، پر ان سان گڏ، جذبن ۽ خيالن جي دنيا ۾، زندگيءَ جي حسين پَري به کيس گهڻو ڪجهه ٿي سيکاري ۽ ڏيکاري!

"غور ۽ فڪر جي عالم ۾، جڏهن شاعر جا مونا، طور سينا ٿا بڻجن، ۽ مٿس الهام جي گهڙي ٿي اچي، تڏهن سندس سڀ تجربا ۽ مشاهدا، توڙي 'حال، قال ۽ خيال'، سڀ ولوڙي ۾ اچي وڃن ٿا — جيئن ماٽيءَ ۾ مَهي! مٿان آڄ ئي آڄ وڃي ٿي رهي، پر تري ۾ اهو ٿو گڏ ٿئي، جنهن کي 'آب-حيات' سڏجي. اهو "آب-حيات"، شاعر پنهنجن خيالن جي پيالن ۾ اوتي ۽ آڇي، پاڻ به مست ۽ مدهوش ٿو ٿئي ته ٻين تي به ڪيف ۽ خمار جا ڪيپ ٿو چاڙهي!" — غ. م. گ

بيت

مخدوم محمد زمان "طالب المولا"

تڏهن بہ هڪ الله هو، جڏهن ڪجهہ نہ هو،
جڏهن هوندو ڪينَ ڪي، تڏهن بہ سوئي سو،
وحده لاشريڪ له، ثاني سندس نہ ڪو،
صحيح سمجهيو آهي، 'طالب'، مولا تو،
اهوئي اهو، هادي آهي هيڪڙو!

اڄ بہ اهوئي آهہ، جيڪو هئو اڳ،
هڙ ڙڳو هن جو، جلوو آهي جڳ،
قرب ۾ ڪلتارَ جي، مانجهيي ٿيجئين مَڳ،
'طالب مولا' مَرد ٿي، وٺ داور وارو ڏڳ،
تہ ليندين ساڳيو سڳ، جي پاسي ڪندين پاڻ کي.

هادي سو حڪيم سو، مالڪ سو، مختار،
رازق سو، رحيم سو، جابر سو، جبار،
اڳ بہ سو، پوءِ بہ سو، اڙين جو آڌار،
اَللهُ غَنِيُ وَ اَنْتُمُ الْفُقَرَآءِ، سوئي سو سردار،
'طالب مولا' مرد ٿي، ڪر وحدت جو واپار،
قادر سو ڪلتار، قائم دائم ڪُلّ تي.

بقا هڪ الله کي، ٻيو سڀ فنا،
هستي فقط هن جي، انسان سندس ادا،
هو جبار جَلّ جَلالہ، جائي جلوه نما،
اِنّ الله عَلىٰ ڪُلّ شَيءٍ قَدِيرٌ، صفت سندس سدا،
سلطان ان جي سطوت جا، گولا آهن گدا،
ڳيان ان جي ڪا، ڪانهين طاقت ڪنهن جي.

الله ني الله، ٻيو سنيران ڪين ڪي،
ڪَنَ ۾ ٻانگي ٻانگ سان، ڪيو آواز الاالله،
مادر مون معصوم کي، ڇيو لوليءَ ۾ لِلّه،
ڪونهين ٻيو ڪريم ري، هو شاهن سندو شاهہ،
آهي، ان جي امر ۾، سفيد ۽ سياهہ،
هادي سو همراهہ، هردم آهي هڪَل ۾!

ساراهجي سچو ڌڻي، قدرت جنهن جي قديم،
ڪُلّ شَيءِ محيط سو، حاذق اهو حڪيم،
قائم ذات قدير جي، آهي پاڻ عليم،
قادر اهو ڪريم، قائم ڪائنات ۾!

صفتون سَو هزار، ذات آهي هڪڙي،
ڪار فرما ڪريم ٿيو، انسان سڀ اوزار،
هلايو حڪمت سان، قدرت کي ڪلتار،
ڪاني قرب انهيءَ سندو، ٻي محبت ٿي مردار،
'طالب مولا' مرد ٿي، ڪر نوڙت سان نِهار،
عبرت جا آثار، حسن قبح ۾ هڪڙا!

دوا اهو، دارون اهو، طاقت اهو طبيب،
'طالب مولا' تُنهنجو، حاذق اهو حبيب،
قادر آهي قريب، پر ڏسڻ کان ڏور ٿيو!

هلي هرڪنهن جاءِ تي، فائق جو فرمان،
انسان مان حيوان ڪري، حيوان مان انسان،
پري ڪونهي پاڻ کان، مالڪ جو مڪان،

ڪل شئي يحرڪ ۾، غير نہ ڪر گمان،
سبحان ٿي سبحان، پيو سر ۾ سجهي ڪونہ ڪوا
جنهن ’ڪُنْ‘ چئي ڪُل جوڙيو، تنهن واحد
ڪي واڪاڻ،

وحدت جي ويساهہ سان، وجود پنهنجو واڻ،
ڪر اعتبار احد تي، ايمان اتي آڻ،
ڪاني تو لئہ ڪريم ٿيو، چرڪين تو چاڪاڻ،
در هڪڙو ديک تون، ٻئي جي ڪيڏ نہ ڪاڻ،
تون تيڏانهن ٿي تاڻ، ’طالب‘! مولا، جنهن طرف!

ڏسڻ ڪان جو ڏور، سو ويجهو آهي وجود ڪان،
ڪنڪَ ٻَن ۾ ڪريم جو، نسوروئي نور،
ذرڙو، ذرڙو، ذرڙو، لئي ڪاملن ڪوه طور،
جو ڏسي نہ تو ڏيهہ ۾، تنهن قلب جو قصور،
دريون دنيا واريون، اتي ٻهرئين ٻي پور،
’طالب مولا‘ ڄاڻ تون، هرجا اتئي حضور،
هو دل ڪان ناهي دور، هردم آهي هنج ۾!

ٻري چو پلاٿين، واحد اتئي ويجهو،
’ونحن‘ واري ويڙهہ ۾، وار ٻہ نا ويجو،
آهي سوئي سو، در تون پورِ دوئيءِ جا.

جو ٻرَي ناهہ پساهہ ڪان، تنهن واحد ڪِي ٿي وَٿ،
ڪدي چڏ قلب مان، هستيءَ وارو هٺ،
’طالب مولا‘ طلب ۾، ڪر ڪلمي سان ٿي ڪٺ،
مَن مان ڪدي مَٺ، مولا ٿي تون مرد ٿي!

هادي سوئي هيڪڙو، ٻولي ڪبي نہ ٻي،
وحدت جي واپار ۾، ٿيو مرد سَچي،
قُل ’هُوَ الله ۾ قادر جيي، آهي صفت سچي،
واحد جي وحدت جي، کهڙي ڳالهہ ڪبي،

هليي ڪا چاليي، دوئيءَ واري جي دنيا ۾!
’وحده لاشريڪ له‘، ويجهو اتئي،
مابوڀي ڪي مرد ٿي، ڏهاڳ چڏ ڏيئي،
قدرتون ڪريم جون، قلب ۾ ڪيئي،
’طالب مولا‘ مرد ٿي، چڏِ نيرت اتي نيئي،
ٻَڪَ اتئي ٻيئي، عاشق الاَّ الله ۾!

عاشق الاَّ الله ۾، اتئي واحد جو وصال،
هيءَ صيقل هٿي صاف ٿي، ڪر قرب منجهہ ڪمال،
تہ پسين جَلّ جَلالہ، جي جلوي جو جمال،
ڪر اطاعت ان جي، خامو رکج خيال،
ٻو هادي ٿيئي حال، ’طالب مولا‘ طلب ۾!

آڻ ’الا الله‘ سان، الله تي ايمان،
رهبر ٿيندئي راهہ ۾، ڪلمو ۽ قرآن،
هاديءَ جي حڪمت ۾، هرڪوئي حيران،
ناهي زور زبانَ ڪي، ڪري باريءَ جو بيان،
قرآن ۾ ڪريم جو، شائق پس تون شان،
جيڪي لکيم جيءَ سان، سو ٻہ آڪي جو احسان،
’طالب مولا‘ طلب ۾، دوئيءَ ڪان رک ڌيان،
هڪڙو اتئي حنان، شڪ نہ آڻج شرڪ جو.
عاشق شڪ نہ آڻجين، شڪ جو ٿين نہ شڪار،
هادي هڪڙو سَچُ تون، جل جلاله جبار،
شرڪ نہ ڪجئينس شان ۾، قادر اتئي قهار،
’طالب مولا‘ مرد ٿي، ڪر احد تي آتبار،*
تو سمجهي سڀ ستار، ڪيفيتون قلب جون.
آهي هڪ الله، حاڪم سو حڪيم،
هر هنڌ اتئي هڪڙو، مالڪ ٿي مقيم،
قائم آهي ڪُلَ تي، مولا مستقيم،
’الله غني وانتم الفقراء‘، اهوئي عظيم،

* يعني اعتبار؛ پر مروج زبان ۾ ”اتبار“ ٿي ڳالهائجي ٿو ۽ وزن جي لحاظ سان ائين استعمال ڪيو ويو آهي.

’طالب‘! مولا آهہ سوئي عالم پاڻ عليم،
ڪريم ئي ڪريم، قادر آهي ڪُلّ تي!

قائم دائم ڪُلّ تي، خالق خلقهار،
ڪونهي ٻيو ڪريم ري، مالڪ ۽ مختار،
ڪر اطاعت ان جي، بندا نہ ٿي بيڪار،
ستو هل سائينءَ سان، آهي ستار ۽ غفار،
هو ڏِسي ٿو ڏِسڻ ٿي، عاصي عيبدار،
’طالب‘، مولا ڪان نہ وڃہہ، وڃ تي هڪڙو وار،
اصلوڪو اقرار، پاڻان پارج پرت سان.

گهڻو سارج ساهہ سان، سبحان، سنجهہ صباح،
آهي قرب ڪريم جو، محبت جو مفتاح،
’فاذڪروني اذڪرڪم‘، فڪر ڪاڻ فلاح،
مڙئي آهہ مباح، محبت جي ميدانَ ۾!

احمد خان ”آصف“

اڄ ٿيو آڙنگ، اڇهو بوندون برسيون،
اوتر اوپر ڪان ٿيا، سنهج ڪيا سارنگ،
پلر جي پالوت تي، جر آئو جهرجهنگ،
ساوا ٿيا سيلاب سان، درس دڙا ۽ دنگ،
ريڍر رڙهندا آئيا، چورڻ لڳا چنگ،
ريجهي ڪن رهائيون، ٻهڳڻ پايو ٻنگ،
رنگيءَ لاتا رنگ، گل ڦل گلزاريون ٿيون.

ڏنو جيئن آڪاڙ، تہ سينهن ڪي موڪل ملي،
ڪڪرن ناهي ڪوڏ مان، سارنگ لئي ست ماڙ،
رعد ڪئي ٿي رعب سان، گجي گجوراڙ،
وچون وسڻ آئيون، تنهن تنهہ ڪري ٿاڙ،
وسنديون وچولي مٿان، لنگهي ويئون لاڙ،
ٿر آئو ٿڌڪار ٿي، تي ماڙيچن تي ماڙ،
ٻهڳڻ لاٿي ٻاڙ، ڏُڪر ويندو ڏيهہ مان.

سهسين ڪري ساٿ، سارنگ سنبري آئيو،
ڪنوٽيون آيون خير سان، ماڻهن ۾ ٿي ماٺ،
وچون وسڻ آئيون، ناهي وڏا ناٺ،
نمي پريائون نُور جا، چري هليون چرٺاٺ،
آهي ڪاڻ اٺاٺ، آصف! واليءَ وسَ ڪئي.

رحيم بخش ”قمر“ نواب شاهي

چکين تان چريو ٿئين، لالڻ سندا لب،
مور نہ ٿئي ماکيءَ جي، توکي تات طلب،
رحمت شامل رب، آندو هوت حبيب کي.

چکين تان چريو ٿيئين، پرين سندي پڪَ،
مور نہ ٿئي ماکيءَ جي، ساجن توکي سِڪَ،
لاکو چئي ليڪَ، ڪانهي انهيءَ قول ۾.
ماکيءَ ۾ مِيناجَ، آهن احمد چام جا،
مديني جي تاجَ، ملڪ سڄو منو ڪيو.
چکين تان چريو ٿئين، لالڻ جو لُعاب،
شيرين شهد شراب، هاري چڏين هوند تون

”وفا“ نائن شاهي

موٽي آيا مينهن، تون نہ اڃان آئين پرين،
دلبر دل توکي پئي، ساري راتو-ڏينهن،
منهنجو ننڊڙو نينهن، موٽ، مٿان مري وڃي.
بادل ريءَ برسات، نيٺن مان نڪري هلي،
سارينديءَ توکي سڄڻ، رُنس ساري رات،
پرهہ ڦٽي پريات، اکين اوسر بس ڪيا.

دوها

نارايڻ "شيام"

نيڻن جي ڪُڙڪين منجهان، جهاتيون پائن خواب،
سايـيـا جـي سنسار ۾، اچـڻ ڪاڻ بيتـاب.

سـور پـرائـڻ بـعـد نـي ليکيم پنهنجو وجـود،
ان ڪان اڳ نـه تـه پاڻ کي سمجهيم هست نـه بود.

جـوت پتنگ پـسـي جلن، جلڻ جلڻ جـو ڍنـگ،
پـائـي جـيـوت جـوت ۾ مـائـي مـوت پتنگ!

ڪين پُڏڻ مـان چا مليو، پـڏلـن ڪـي سا چاڻ،
تـارن ڪـي تـہ عميق جـي نـاهـي چـاڻ سڃاڻ.

مُـٺ پـيـڙي گهارڻ ڪلي، ڪنجوسن جـي ڪـار،
رنـگ مـان سرهاڻ ڏي، گـل تي جڳ ۾ گهار.

سـارو ڏينهن ڪـنـدا رهيا، پار نديءَ پـر رانـد،
سانجهن مهل چنڊي آئـيـا، واريءَ پريل پـلانـد.

چڻڪن ۽ چڪن سندي، مون ڪان سک تون مام،
تـارن جـو همراز مـان، شاعـر آهـيـان شـيـام.

"تنوير" عباسي

تنهنجي پـيـار سهاري جڳ ڪـي ڪـري چـڏيـم سنگيت،
پوپٽ پوپٽ راڳ بڻي ويـو، گـل گـل تـي ويـو گيت.

مـون ڪـي تنهنجو پـاڪ ۽ نرمل، منهن ايئن لڳندو آهـ،
جـڻ رابيل جـي سرهي گـل ۾، ساهه وڌو آهي، الـلـه!

پنهنجو پاڻُ وڃي ٿو جو مان آهيان ازلي ساز،
پاڻ وڄان ٿو، پاڻ ٻڌان ٿو، مان پنهنجو آواز.
رات چِٽا تارن جا چوڙيا، چِٽي ويا ڪي گيت،
اکين ڏنو ٿي، روح ٻڌو ٿي، سانتيڪو سنگيت.

لڪميچند ”پريم“

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، دل جو دَرُ بس کول،
ناحق ٿي نادان نہ اَن ڪي هيڏي هوڏي ڳول.

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، ناهي توکان ڏور،
ڳولهين ٿي ڇا لاءِ ڳهيلي، مرڻ ڪري منظور؟

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، هردم توسان ساڻ،
ڄاڻ ۾ توکي آهي تہ ۾ تون ڪيئن ٻنهيءَ انڄاڻ!

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، تون ساجن ۾ آنهہ،
آنهہ ۾ ڏسنديءَ، ٽينديءَ جڏهين آنهہ منجهان تون نانهہ!

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، ساجن تنهنجو ساهہ،
دل جي درپن ۾ ڏس تون، جي ڪين اڇئي ويساهہ.

سجني، تنهنجو ساجن تو ۾، ٻيائيءَ جو ڇڏ ٻول،
ناحق ڏي نادان نہ اَن ڪي هيڏي هوڏي ڳول.

”آثم“ نائن شاهي

ڪَندا تُنهنجيءَ راهہ ۾ پکڙيل، وِڪ وِڪ تي او گُلَ!
توکي چُهڻ لئہ ڏيٺا پوندا، ذري ذري تي ٻُلَ.
گوري مُنهن تي موهيڙن جا داڻا، ڳاڙها لالُ،
ڪنهن جي سيرَ لئہ ڪنيون وتين ٿو، روپو رتڙن-ٿالُ؟
رَکي رَکي جو مٺي ڪٺين ٿو، اکڙيون پيئي پيالَهہ،
قسم خدا جو چُپي پون ٿا، دل ۾ سَنهڙا سيلهہَ.
رَکي رَکي جو ڏسين ٿو مون ڏي، لب تي آئي مُرَڪ،
موکي من کي ڇڏين ٿو پياري، امرت-جَلَ جي سُرَڪ.
ڪو ڪو ماڻهو پيلو پاندو، ڪو ڪو جيئن الماسُ،
ڪنهن ۾ رَتَ جي بُو ۽ ڪنهن ۾ رابيلن جو واسُ.

ڪو ڪو ماڻهو ڪنهن جي اوکهڙ، ۽ ڪو ڪنهن جو هوش.
ڪو ڪو ماڻهو هوش وڃائي، ڪوئي ڪري سد هوش.
جيئنداسين ته جهان؟ ۾ هوندو تارن ڪي پي تاءُ،
مرنداسين ته آجهامي ويندو، سورج جو به سُهاءُ.

جيئنداسين ته جهان؟ ۾ هوندو هر شيءِ تي جو پَنُ،
مرنداسين ته اسان لئه رُئندو گهرَ گهرَ جو ڪک - پَنُ.

محمد سومار شيخ

اوسيئڙي ۾ اهڙي طاقت، حال ٿئي تو ماضي،
اسين ته آهيون ڪڏهن نه قاضي، حال منجهاران راضي.

اوسيئڙي ۾ رهندي رهندي، گذري ويا ڪئين سال،
اسان جي ليکي هليو نه آهي، ساڳيو آهي حال،

جيڪي گذريو ۽ ويو وسري، سو ته برابر ماضي،
پر نا وسري، جيڪو دل تان، سو ماضي ناهي قاضي.

تنهنجيءَ ڳالهه تي وسهي جيڪو، اوسيئڙو تنهن ماري،
تنهنجيءَ ڳالهه ڪي اسان آچايو، نه ته ٿو ڪير نهاري؟

تنهنجي ڏک ۾ جيئبو پيارا، تنهنجي ڏک ۾ مربو،
ڏوري ڏوري ڏيهه پيارا، تولئه واپس وربو.

تنهنجو ڏک آ راحت پيارا، تنهنجو ڏک آ ڏولي،
جنهن ۾ پنهنجي دلڙي لوڏيان، جهوريءَ پائي جهولي.

اکين اڳيان به ته رهندي رهندي، آهين ٿيو تون دُور،
مون کي ماري پرين اِهو ٿو، محبت جو مذڪور.

"استاد" بخاري

پورهيو، پيار ۽ همّت، جت ٿا گڏجن تيئي تول،
دنيا جي دل دهڪي تي ۽ چهرو ڌانوا ڌول!

پورهئي جي پيشاني سَرهي، چپڙن تي چوبول،
سرمائي جي سر ۾ سودا، سيني ۾ بڙڊول.

ٻورهئي ۾ جشن رفتہ رفتہ همٿ ايندي ويندي،
دوزخ دنيا ڏيري ڏيري، جنت ٿيندي ويندي.

ٻورهئي پنهن جو پاڻ سڃاڻڻ شروع ڪيو آهي،
دنيا پنهن جو رنگ مٽائڻ شروع ڪيو آهي.

آسان ناهي، دنيا ناهڻ، دوزخ مان جنت،
محنت، الفت، همت ۽ همت.

”انتم“ هٿ ۾ انسان؟ ٻيئو انسان؟ جو ويري،
ڀا تہ ڪندا اي دنيا تنهنجو ڍينگوئي ڍيري!

چاهيوسين تي ملنداسين، هڪ ٿينداسين هيڪر،
”هاڪر“ ۽ ”نهڪر“ جا ويڇا، وڏي ويا ويتر!

ڪافر مسلم، ڪارن ڀورن، جي حجت بہتر،
انسان، انسانن کان ٿهندو، الا اڃا ڪيتر!

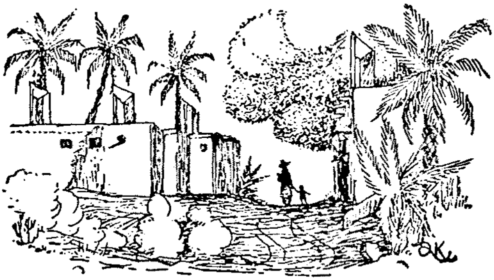

ڪافيون

ڊاڪٽر سيد اسدالله شاه "بيخود" حسيني

*

توسان ڪڏهن رهڻ، وري ڌار ٿيڻ–
نڪي آهي جيئڻ، نڪي آهي مرڻ!

منهنجي حالت تي جي تون رحم ڪرين،
نڪي ڪانئين ڪيلين، رڳو سڏڪا ڀرين؛
منهنجا سور سٽين، وينو سور چرين:
جو ته توکي سيکاريو، قرب ڪرڻ!

اهي ڏينهن ته ڪهڙا ڏينهن هئا،
رڳو محبت جا ئي مينهن هئا؛
پنهنجا شوق ته جڻ ڪي شينهن هئا:
نڪي ڪنهن ڪان ڊڄڻ، نڪي ڪاڻ ڪيڻ!

تنهنجي فرقت سان لکين لفظ نهيو،
منهنجي من مان نڪرڻ، لڇيو ڦٽڪيو؛
سُر تار سرود جا ويس وجهيو:
ڪن ڳائڻ وڄائڻ، سوز سڙڻ!

اهڙو محبت ۾ مجبور آهيان،
پنهنجي پاڻ لئه پاڻ ئي پُور آهيان؛
ڪڏهن ڇهڪ آهيان، ڪڏهن چُور آهيان:
ڪڏهن خوب خوشيون، ڪڏهن روج رڙڻ!

اڄ، رسم و رواج جا بند پيچون:
هڪٻئي سان هم آغوش ٿيون،
پوءِ "بيخود" اهڙا ٿي ته وڃون:
نڪي عقل آڇڻ، نڪي هوش هڄڻ!

"عارف المولا"

*

توکي کهڙي ڪل، ور، يار،
ڪيئن مون ڦٽڪي رات گذاري.

سانجهيءَ ٽاڻي دلڙي ٽاڻي، دل جون مونجهون دل ۾ ڇاڻي،
روئي زاروزار قطار، ايندي ويندي واٽ نهاري!

سهسين سور سنجهي ساماڻا، ٽلڪي ٽاريم ڪيئي ٽاڻا،
ناهي دل کي صبر و قرار، لڇ پڇ لئون لئون ۾ لاچاري!

آڌيءَ اٿيو تڪيان تارا، ڏيل اندر ڌهه ڌهه ڌڪارا،
هينئڙي آهن هول هزار، اوسيئڙي جنڊڙي آزاري!

اَسرُ جو اٿيو ڪريان آهون، آهُ عجيب اڱڻ اوراهون،
سرڙو واريان سو سو وار، توکان وڌ جند ناهه پياري!

پرهه ڦٽي پر يار نه آيو، پيچ پنيءَ بيمار بڻايو،
پرهه جا برسر باري بار، ڪيئن سهي هڪ دل ويچاري!

ڪاري رات ڏنگي، جيئن ڏائڻ، هاءِ اچي ٿي هرهر ڪائڻ،
ٽانگڻ نڪريو ٽٽي ٽروار، سورن تنهن سان جنگ سيکاري!

سڏڪي ساري رات مون ڪاٽي، سورن کان سينو پيو ڦاٽي،
جهڙ ڦڙ اکيون مينگهه ملهار، مينهن جي آهي ريت نياري!

جيءَ ۾ جانب جو جهوراڻو، سنڌ سنڌ سورن کان آ ساڻو،
سهڻا ساجن لهه ڪا سار، 'عارف' جي ڪر ڪا پونواري!

ا. ح. جشنگهاڻي "سام"

*

گهڙيون شل ٻه-ٽي پي پرين ساڻ گهاريان،
پرين ساڻ گهاريان، ڏسي نين ٺاريان!
زماني جو ڌڪ، وهم جو آ وهاڻو،
انهيءَ کاڻ غم جي تڏي ڪيئن وساريان.

صبر ناهه کهڙي وٺي وات ان کي،
شرع، عشق جون سپ ڳليون ٿي ٻهاريان!
لَذم لاپ لنوَ ۾ سيکَڻ ۽ سهڻ جو،
غمن جي وندر ۾ مان سُک کيڻ ساريان.

سمايان ٿي هر ساس ۾ ياد ان جي،
وڇوڙي جا ڏينهڙا ائين ٿي گذاريان!
سندرم سار حيلو، وسيلو سندس نانءُ،
سوئي "سام" منتر هشي ٿي اچاريان!

"محسن" ککڙائي

*

دُکي دل جا سڄڻ، او منهنجا مکڻ:
چَپَ چور تہ مان قربان ٿيان!
منهنجا سورَ پرين، شَهزور پرين:
ڏک اور تہ مان قربان ٿيان!

تنهنجو حڪم مڃان، تنهنجا پير چمان،
توکان ڪجهہ نہ گهران، توکي سيکي ڏيان،
نئون نينهن لڳو، سِڪ وارو سڳو:
ڪجهہ سور تہ مان قربان ٿيان!

ڪيڏو وقت ٿيو، آهين دُور رهيو،
ايڏو ويڇو وڌو، سَن! ناهي ڪبو،
سَنڌُ سَنڌُ منا، منهنجو ڪَنڌُ منا:
اچي ڪور، تہ مان قربان ٿيان!

'محسن' جي اچي، ڏِس سِڪڙي سچي،
منهنجي پرت پَچي، ٿي آ لال رچي،
پنهنجي هٿڙن سان، پنهنجي سيرِ جي مٿان:
مون کي گهور تہ مان قربان ٿيان!

حافظ محمد ”احسن“ چنا

*

آءُ سڄڻ، تون اوري آءُ،   سور سيني جا سارا سٺايان!

ريت رسڻ جي ڇڏ تون راڻا،   پرت منجهان ڪر ڪو پرچاءُ،
پانڌ ڳچيءَ ڳل پايان پايان.

دلبر توسان دلڙي اڙائي،   سڪ جو چڪيم ساءُ،
عشق اصل ڪان افضل پانيان.

آس اندر ۾ آهي اِهائي،   وصل جو ورندو واءُ،
ڳڻن پريا تنهنجا ڳڻ پيو ڳايان.

شال حياتيءَ ۾ ٿئي حاصل،   لالن تنهنجو لقاءُ،
توسان ملي مان؟ عيد ملهايان.

چشمن جا تو تير چلائي،   گهورن سان ڪيا گهاءُ،
ڪهڙو تن کي مرهم لايان.

”احسن“ ڪي آهي آڻ-تڻ تنهنجي،   سرس سڄڻ سوداءُ،
پور اندر ۾ پيو تو پچايان.

احمد خان ”اختر“

*

جان ۾ جنت جرڙ لائي ويا،   پانهنجيءَ پولين پڌائي ويا!

سڪنديءَ سڪندي سنگڙو سجايو،   موليٰ مٺ مٺ محب ملايو،
وڇڙي وير ورائي ويا!

مون نه انهن کي سمجهيو ڌاريو،   ڏک جن مون کي هيڏو ڏيکاريو،
چاڪين چشاڪا چڪائي ويا!

مون ڪيون آن لئه اکين اوطاقون،   پريا پنيور هئو، تڏهين لاکون،
پر هئو پنيوري پلائي ويا!

”اختر“ آن لئه ڪاڏو مون ڪافي،   ميٺي مٺيون ڏيندم معافي،
ايندا اگڻ، جي رُلائي ويا!

"خادم" سروري

*

مينهن بہ مند تي موٽي آيا، چاڪئون وچي تو ڏينهڙا لايا؟

ڪارا بادل ڪن گجگارون، مون سان ڪن ٿا تنهنجون پچارون،
محب ڏياڻ سان کهڙيون ميارون، تو تہ ٻڙاوا ماڳ وسايا.

مينهن اچي پيو، جڻ جڻ اوري، تيئن تيئن تنهنجي ياد ٿي جهوري،
پيارا اچين مَن پنهنجي ٿوري، مون تہ هزارين حيلا هلايا.

توکان سوا جيڪي بہ ڪيانِ ٿو، زهر جا پيالا چڻ تہ پيان ٿو،
روز مران ٿو روز جيان ٿو، سڳ رکي مون سور پرايا.

ميڪش آهن، ساقي ناهي، توکان سوا سڄ پيو وري چاهي،
محفل جو رنگ توسان ئي آهي، اڄ تہ ڪريون ڪي دَمَ سجايا.

"خادم" ڪي جت وٺين تون وهاري، مست ڪي هاڻي ڪير اٿاري،
توڏي نهاري، واٺون پهاري، پند پيا هِنَ ڪين پچايا.

احمد خان "آصف" مصراڻي

*

پهچاءِ تون پيرينءَ کي، پرتئون پيام ڪانگا،
سهڻي سڄڻ کي چئجان، سهسين سلام ڪانگا.

ڪَٽُ خير اي ڪيانتا، سالم سُٺي سنيها،
نيڄ نينهن جا نياپا، جَلدي آڏام ڪانگا!

پَرَ پيل، ڇُهنب ڌوئي، تي صاف تون سجوئي،
ڪج عرض روئي روئي، هٿجان نہ هام ڪانگا.

پهچڻ سان پيرين پئجان، جو چئين، ادب سان چئجان،
سڀ سُور منهنجا سلجان، با احترام ڪانگا.

سهسين ڪري صدائون، آزيون ۽ التجائون،
"آصف" جون ڏج دعائون، جانب کي جام ڪانگا!

"وفا" نائن شاهي

*

مون کي غم ۾ ڇڏي، دلدار نه وڃ،
ڪري ڇورو ڇنو، منهنجو پيار نه وڃ!

ڏکيو آهي جيئڻ، رهي توکان جدا،
مون کي بخش ڪٿي جا ٿي مون کان خطا،
پنهنجي ٻانهن تي ناهي ظلم روا:
ڇڏ ڪاوڙ، موڙ مهار، نه وڃ......

توکي منٿون، آزيون، نيزاريون ڪيان،
توکي ٻانهون ٻڌان، تنهنجي پيرين پوان،
تنهنجي لاءِ جيئان، تنهنجي لاءِ مَران:
رولي رڻ ۾ قول قرار، نه وڃ......

ڪڏ ڪنهن جو انجار ڪري،
مٺي منهنڙو نه وڃ، مون سان ساک پري،
منهنجي جان تي ايذا ظلم ڪري:
ڏيندو مون کي نينهن ميار، نه وڃ......

"نشتر" نائن شاهي

*

قيمت تن جي ڪهڙي ڪثيون، قرب ۾ جيڪي ڪٺيون ڪٺيون!
ٻول ٻنهل جي جيڪي ٻڌيون، دل جون اميدون تن ئي لڌيون،
رمز ۾ سيئي رتيون رتيون!

پنهنجي ٻنهل ڏي وڃبو ڪاهي، سر جو سانگو لاهي ٻاهي،
ورڪي ووڙن ستيون ستيون!

وڃ مان جيڪي واپس آيون، هاري هليون سي ڪٽيل بازيون،
سڄڻ سي ٿيون سڏڙيون سڏڙيون!

جاڙون جبل جون سر تي سهنديون،   پنهنجي پنهل کي لوچي لهنديون،
جوش مان جيڪي وڏيون وڏيون!

عشق جني جو سونهون آهي،   منزل تن لئه اوکي ناهي،
پهتيون جيڪي هليون هليون!

قرب ۾ ”نشتر“ جيڪي ڪُٺيون،   ڪاتيون تن کي ڪين کي ڪُهنديون،
مون کي ڏيجاريو نه چتيون چتيون!

رحيم بخش ”قمر“

*

عيب نه منهنجا اَکِ ماڙِ الا،
ڏڪج ڏلايون ڏول توُن منهنجون!

تو در آيس محرم منهنجا،   عيب پلئه ۾ پائي پنهنجا،
منهنجي مستان ڪج ماڙِ الا...

تو ريءَ ساعت ڪين سري تي،   اکڙين کان هڪ پل نه پري تي،
پَهر بہ آهه پهاڙ الا...

سار لهج کا ڪانڌ ”قمر“ جي،   گولڙي آهيان تنهنجي در جي،
مهر جي ڪر ڪا مهاڙ الا...

”نثار“ بزمي

*

مون کي تنهنجا سڄڻ، سينگارَ وڻيا،
تنهنجا ڪارا وار وڻيا!

تنهنجو حسن ڏسي حيران ٿيس،   تنهنجي لاءِ مِٺا مستان ٿيس،
تنهنجا رنگ پريا رخسار وڻيا،   مون کي تنهنجا سڄڻ، سينگار وڻيا.

تُنهنجي سُونهَن جي چا سارا هه ڪيان،   ڪهڙي هَرَ هَرَ مان وه واه ڪيان،
تنهنجي اکڙين جا اسرار وڻيا،   مون کي تنهنجا سڄڻ، سينگار وڻيا.

تنهنجي ”بزميءَ“ کي هر بات وڻي،   تنهنجي پيار سندي سوغات وڻي،
تُنهنجا دل کي سِڀئي ديدار وڻيا،   مون کي تنهنجا سڄڻ، سينگار وڻيا.

وايون

شيخ ”اياز“

تڙَ تڙَ تي طوفان، الوميان،
ناوَ هلي آ گيت ڪٿي!

وَلِڄهہ نہ وانجهي، موڙها مانجهي، سانجهي سرگردان؛
الوميان، ناوَ هلي آ گيت ڪٿي!

ڪهاٽَ مٿان ڪنڪهور ڪَڪهٽا ۽ اڪيلهہ جو انسان؛
الوميان، ناوَ هلي آ گيت ڪٿي!

ڪو وڻجارو، اوٽَ آسارو، نينهن ڪيو نادان؛
الوميان، ناوَ هلي آ گيت ڪٿي!

شيخ ”اياز“

ٻول انهيءَ جي ٻانهڙي آهيان!

ساڻيا ۽ سپني ۾ ويچا جو ٻہ مٽائي؛
ٻول انهيءَ جي ٻانهڙي آهيان!

سِٽ“ صدين جي سِٽ“ اندر ڪا جو نہ سمائي،
ٻول انهيءَ جي ٻانهڙي آهيان!

دل درياهہ، سمندر تانگها، ٿاهہ ٻَسائي،
ٻول انهيءَ جي ٻانهڙي آهيان!

چا چا هِنَ ٻنجيءَ جا ٻاچا، ۽ جي ڳائي!
ٻول انهيءَ جي ٻانهڙي آهيان!

حافظ "احسن" چنا

وائي ورڻ جي دلبر وار ــ مُند ملڻ جي موٽي آئي!

گل ڦل ڦٽيا باغ بهاريا، گلن ڪيا گلزار......
گل سان ڪري ٽي بلبل ڳالهيون، چيهن جي چونگار......
سرنهن ڦلاري آئي بهاري، ڪٽيا ڪتنهار......
ليمان، ڏاڙهون، انب بہ آيا، توت پچي ٿيا تيار......
پيرون پڪا ۽ ڳاڙهيون ڳاڙهيون، ڏونئرن پڪڙا ڏار......
سانگ سفر تان سانگي آيا، ڪونجن آئي قطار......
بادل برسي آيا وسڻ لئي، جهڙ ڦڙ مينگهه ملهار......
پوکون پڪيون، لاب پيا اچ، ٿيڙا اَنَ انبار......
ڏکر ويا ٿيا سُکر سڻاوا، سرها ٿيا سنگهار......
راهون نهاريان، پانڌي پڇايان، واڳ وصل جي وار......
'احسن' جي ڪر آس هي پوري، ٻلبل تنهنجي ٻچار......
مُند ملڻ جي موٽي آئي!

"استاد" بخاري

ڪفر هي ڪارا ڪوٽ، عمر! منهنجو وطن آ منهنجو ايمان.

ربّ ڏاڍو ٿئي، ماري پڇندو، ان ڏي ڏس اڻ سوٽ، عمر!
منهنجو وطن آ منهنجو ايمان.
ٿر جي ٻدلي، زر ٿو آڇين، نانگ ڪپر تنهنجا نوٽ، عمر!
منهنجو وطن آ منهنجو ايمان.
منهنجي آهنِ ڪي ٿڻي ٻانهون، ڀاڻ اٿئي پرزوٽ، عمر!
منهنجو وطن آ منهنجو ايمان.
ڪوڙ ڏنيون 'استاد' اکين سان، ڪرندي چوٽيون چوٽ، عمر!
منهنجو وطن آ منهنجو ايمان.

"وفا" نائنشاهي

پير پٽون ۽ رات آ ڪاري،
چارو چارو واري... منهنجي زاري...
مون وٽ ڳجرا، تنهنجي هٿ ۾،
ماريءَ واري چاري... منهنجي زاري...
شڪرا، باز، ٻرن ۾ سڏڪن،
ڪٻريون ڪانوَ شڪاري... منهنجي زاري...
هٿ هٿ ڦاهي، سن سن ڏانوڻ،
ماڻهو ماڻهو ماري... منهنجي زاري...
تارو تارو تي اڪين مان،
رات ڇٽي وئي ساري... منهنجي زاري...

"آثم" نائنشاهي

ڏاڍن ڏينهن کان پوءِ پنهنجو، پرين اسان وٽ آيو ڙي،
پرين اسان وٽ آيو ڙي!
پَرڪي پَرڪي ٻاهه برهه جيءَ، تائي تَنَ تپايو ڙي،
پرين اسان وٽ آيو ڙي!
لوئين جي لوهُن کان لڪندي، ساجن سانگ رچايو ڙي،
پرين اسان وٽ آيو ڙي!
پَل ۾ ڏهه ڏهه پيرا هُن تان، مون سِر گھورَ گھمايو ڙي،
پرين اسان وٽ آيو ڙي!
مُرڪي مُرڪي دل جي هرهڪ، تندُ طنبور وڄايو ڙي،
پرين اسان وٽ آيو ڙي!

احمد خان "اختر"

نيندَهن نشوئيي نهيش! پيتاري ڪو مرد مجاهد!
ڪيئن ڏسهي پيو دلبر ڏاران، ڪوئي عزيز ۽ خويش!
رَسَ ۾ رَسهي لاهوت ۽ لاحمد!

جان ۾ جلوي جوت جلائي، پرتيشون ٿيو جيئن پيش!
وَصُل وِصالَ ۾ تيئن تنهن واحد!

'اختر' بخشي نينهن مون نعمتَ، درد بَخشيُو درويش!
سائيءَ جنهن محبت مشاهد!

"نثار" بزمي

جاڳن چوڪا چوڪيدار، پرين مان توسان ڪيئن ملان؟
ٿڏ ٿڏ پهريدار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

ساڙيو هي آهي زمانو،
چوڌاري آزار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

پن دلين جو سيڪو ويري،
يارَ بڻيا اغيار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

ڪنهن سان پنهنجو روح رَلائي،
سرس ڪريان سينگار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

مسڪينن جو مَولا آهي،
اڙين جو آڌار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

لڙڪن جا لڙڪ پوئي 'بزمي'،
هنجون وهائي هار- پرين مان توسان ڪيئن ملان.

پرپو "ناشاد"

روح ڏنو تَم ريلو، يار-
گيت مٺي پيو گيت سڻايان!

سڪندي ڪيئي سال لنگهي ويا،
محبن سان ٿيو ميلو، يار:
گيت مٺي پيو گيت سڻايان!

پرهہ ڦٽي، پرديسي آئين،
وڻندڙ ٽيڙو ويلو، يار:
گيت مٺي پيو گيت مٽايان!

مان راڳي، ويراڳي آهيان،
ساجن، آءُ سويلو، يار:
گيت مٺي پيو گيت مٽايان!

رمز عجب، 'ناشاد' سڄڻ جي،
آهيہ آجَهل، اربيلو، يار:
گيت مٺي پيو گيت مٽايان!

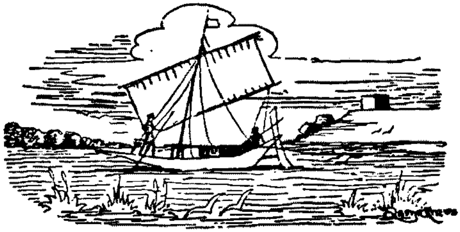

گيت

"سليم" ڳاڙهوي

تنهنجو منهنجو سنگ

تنهنجو منهنجو سنگ سَجايو، تنهنجو منهنجو سنگ!
تنهنجو منهنجو سنگ!

ٻين جو جوڙ ٻنائي ٻارهن، ٻن جي ٻٽجي ٻاري، ٻن ڦيٽن سان هلندي آهي گاڏي جيون واري،
پيارا پاپل پڙهندو رهه، تون ٻن جو پيارو انگ!
تنهنجو منهنجو سنگ!

ٻن ٻازن جو زور زيادهه، ٻن نيڻن جو نُور، ٻن پرڙن سان ڪُونجون آڏري پهچن ڏورئون ڏور،
هٿ جو هٿ سان ميل نهي تو، دل جو دل سان ونگ!
تنهنجو منهنجو سنگ!

ماڙيون ۽ محلات ٺٺائي مير جو مر سان ميل، ڦول ميلي ڦولن سان ناهن خوب خوشيءَ جا کيل،
ايڪي جو اسرار، پَسائي روح رچندو رنگ،
تنهنجو منهنجو سنگ!

تنهنجو منهنجو سنگ سنواري سهڻي سچ جي سيج، ساٿي، پنهنجو ساٿ آپاري، هينئڙن اندر هيج،
پيجل وانگر پول پڌائي، چوري ڇڏجي چنگ،
تنهنجو منهنجو سنگ!

تنهنجو منهنجو سنگ سَجايو، تنهنجو منهنجو سنگ!
تنهنجو منهنجو سنگ!

"عارف المولا"

تنهنجي ياد ستائي!

تنهنجي ياد ستائي ساجن،
تنهنجي ياد ستائي ...
ڏور وڃي تو ڏينهن لڳائين، ڪانهه لڏهي ڪل سهڻا سائين،
چُنٽي تمنا آس اجهائي، ڦري اميدن تي ويو پاڻي،
ڪامل ڪر نه ڪنارا هائي، پيحد برهه بچائي— ساجن ...

ساگر جي ڇاتي ڇلڪي ٿي، رات جي رائي ڏس جهلڪي ٿي؛
اڇن اوڀاسيون، ڪَرَ ٿو موڙيان، انگ ازل جو لکيو لوڙيان،
ساريون راتيون سُڏڪيو ڪاٽيان، نيڻين نير وَهائي — ساجن...

پيرن تي پَڙ ٽيڪيس باسي، عمر گذاريم تنهنجي دلاسي؛
سَرَ نيسريا ۽ ڏياري آئي، تو نہ وصال جي واري وائي،
ڏياريءَ جي وٽ سوريان هرهر، تنهنجي آس لڳائي — ساجن...

سارو سيارو وِلهہ ۾ گهاريم، آسَ جو ديپڪ دل ۾ ٻاريم؛
انب انگوريا، آئي بهاري، ڪانہ ڪئي پَر تو ڀرواري؛
توکي ساريندي ويو گذري، ساوڻ مينهن وسائي — ساجن...

"عارف" وٽ اڄ دلبر جاني، هجئي نيئَہ شال جواني؛
دنيا عقبيٰ صدقي ڪريان، ڪنڌ ڪَپي پيرن ۾ ڌريان،
هيڪر پنهنجي دلڙي ٺاريان،
توکي سورَ سٺائي — ساجن...

"محسن" ڪڪڙائي

تو ڇو دل لاتي

سڄڻا، تو ڇو دل لاتي، او سائين، تو ڇو دل لاتي!
ڪاڪ ڪنڌيءَ جي جنجهٽ ۾ تو،
پاتي ڪيئن جهاتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!

نظر نظر تي تير هٿي جي،
ڪَکُ-پَنُ آ ڪاتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!

تنهنجو پيار اڪيلو، هوڏي،
دنيا چو-واتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!

پُرڪين ويٺو لونُ قَتَن تي،
ڳائي پرڀاتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!

حُسن نگاهون ساهيون آهن،
تاڻي جهل ڇاتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!
'محسن' تيندو نيٺ تہ مانو،
جوڀن جذباتي.
سَڄڻا، تو ڇو دل لاتي!

عبدالقيوم "صائب"

من مالڪ ميت ملائي!

آشا جا ٻني ديپ جلايم،
سندر سندر پاڻ ڦرايم،
من مالڪ ميت ملائي!
ناڪر پوڄيم، ناڪر ناهيم، گهر گهر دانهيم، در در ڪاهيم،
من ڪوئي پال پلائي،
من مالڪ ميت ملائي.
پاٺ پڙهايم، تيرٿ پيتم، پنهنجي هستي، پاڻهي سيتم،
شل بگڙي منهنجي بنائي،
من مالڪ ميت ملائي.
ڏيئي مٿي ڪئي شمعون ٻاري، راهون روشن ڪيڙم ساري،
شل منهنجو ڀاڳ پڙائي،
من مالڪ ميت ملائي.
پنڊت ڪوڙا، پنڊت ڪوڙا، مٽين موڙها، ڪوڙا سوڙا،
تن ڇڏيا دام وڇائي،
من مالڪ ميت ملائي.
ڪهڙا سجدا سکيون سانگ، سندر سان ڪئن پريي مانگ،
پٺي دنيا ڏيل ڏکائي،
من مالڪ ميت ملائي.
ڪا من ڪي آ پريت پياري، پريت جي آهي ريت نياري،
شل پريتم واڳ ورائي،
من مالڪ ميت ملائي.

"مجذوب" لاشاري

چيٽ ۾!

راحتون ۽ رس رچڻ وارا وري،
رونقون ۽ رنگڙا ڪئين چيٽ ۾!

ڇهچٽا چوڏار آهن اڄ عجيب، جهار هڪلي هيج مان هاري غريب،
ڪيت ڪڻڪن جا پچڻ وارا وري- واهه سونهن سنگڙا ڪئين چيٽ ۾!
جاڻ ڪڻڪن ۾ پيا لابارڙا، لائي خاطر لوب تي لايارڙا،
اڄ سُيان آهن اچڻ وارا وري- تا وڻن ڏڳ ڏنگڙا ڪئين چيٽ ۾!
هر طرف ڪسان هير ۽ هڪار آهه، ڳام گلشن ۽ چمن گلزار آهه،
پونئر ۽ پوپٽ نچڻ وارا وري- خوب ڀڪن جهنگڙا ڪئين چيٽ ۾!
قرب ڪوڙئين ۽ ڪرم قادر ڪيا، مال ۽ 'مجذوب' مارو خوش ٿيا،
ماڪ تي ميڙا مچڻ وارا وري- دل چري ڪن چنگڙا ڪئين چيٽ ۾!
رونقون ۽ رنگڙا ڪئين چيٽ ۾!

"نثار" بزمي

هَرِڪا پنهنجي نانءُ

ڪا دل کهڙي، ڪا دل کهڙي، هرڪا پنهنجي نانءُ!

ڪنهن ۾ جوت جلي ٿي، ڪنهن ۾ ڪاري ڪاري رات،
ڪنهن ۾ آشائن جا ميڙا، ڪنهن ۾ تات نه بات،
ڪا دل کهڙي، ڪا دل کهڙي، هرڪا پنهنجي نانءُ!

روڳي راڄ خزان جو ڪنهن ۾، ڪنهن ۾ سارنگ ساڻ،
رابيلن جون شاخون ڪنهن ۾، ڪنهن ۾ ڪانڊا ڪاڻ،
ڪا دل کهڙي، ڪا دل کهڙي، هرڪا پنهنجي نانءُ!

ڪنهن ۾ سورن جا سانگهارا، ڪنهن ۾ پور نه سور،
ڀهه ڀهه ڀولي وبني هڪڙي، ۽ ٻي چڪناچور،
ڪا دل کهڙي، ڪا دل کهڙي، هرڪا پنهنجي نانءُ!

اوڳي مـوڳـي ڪا ويچاري، ڪنهن ۾ ڳيـان ۽ ڌيـان،
ورد وظيفو ڪنهن ۾، ڪنهن جـو غـفـلـت ۾ گـذران،
ڪا دل کهڙي، ڪا دل ڪهڙي، هـرڪـا پنهنجي نـانءُ!
ڪنهن ۾ الـفـت جا آڪـيـرا، ڪـاٿـي گهاڙي گهـات،
ميـصـريون ماکيون ڪنهن ۾، ڪنهن ۾ ٻڙچون، پالا، ڪات،
ڪا دل ڪهڙي، ڪا دل ڪهڙي، هـرڪـا پنهنجي نـانءُ!

"وفا" ناٿن شاهي

تون ڪاٿي آن هرجائي؟

چنڊ ٻُڏو، تارا ڳم ٿي ويا،
رات تـي اونـدهـه ڇـائـي،
ڪـاٿـي آن هـرجـائـي...

گهڙي گهڙي اونداهيءَ جا راڪاس ڪليجو ڌارن،
قدم قدم تي چرڪ ۽ ڪنڪا، منهنجي من کي ڳارن:
پل پل منهنجي نس نس ۾ تـي گهاءَ هڻي تنهائي.
تون ڪاٿي آن هرجـائي...
وهـي وهـي اکين مان سرمو تي ويو پاڻي پاڻي،
رڙيون ڪري وارن مان اڏري وئي آ، رات جي راڻي:
تـي ڪانور، جهـڪي تـي ويئي، چهڙن جي لالائي.
تـون ڪاٿي آن هرجائي...
ڳوڙهو ڳوڙهو تي اکين مان، رات وڃي.تي وهندي،
ديپ وڃن ٿا دم توڙيندا، ڪاڪ وڃي ٿي ڍهندي:
ڏيـرو تـي ويو جسم سـورو، جان چپن تي آئي.
تـون ڪاٿي آن هرجائي...

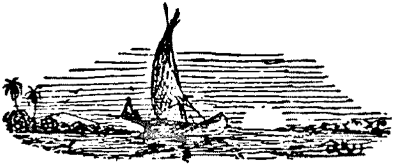

لوڪ گيت

"نياز" همايوني

ڇيڄ

گهور وڃان، گهور وڃان، گهور وڃان گهور،
رنگ-رَتي، روپ-وَتي، تنهنجي ڳليءَ تان،
گهور وڃان......

ڇپر ستي ڇمر نچي، ٻَڌر مٿي مور-
جنهن ۾ ڏنو توکي ٻٽيو، چانڊوڪيءَ جو چور:
گهور وڃان......

جهاڙ رکي، جوڳيءَ وڏي، هينئين اندر هور-
جهور وڏا، جيءَ اندر، ٻپل وارا ٻور:
گهور وڃان......

ٻٽر ٻوي ٻاٽيءَ اندر، لهر ٻري زور-
تنهنجون ڳالهيون، ٻُڌي ٻُڌي، ٻجي ٻيامين ٻور:
گهور وڃان......

ٻيڄ-ٻني، ڪنهن نه لڌي، راتين جي ٻرگهور-
چنگ ٻجي، چاهه وڌو، چاتيءَ اندر شور:
گهور وڃان......

گهور وڃان، گهور وڃان، گهور وڃان، گهور!
نگ-رَتي، روپ-وَتي، تنهنجي ڳليءَ تان.
گهور وڃان......!

نظم

عبدالڪريم "گدائي"

چمن ۾ تو اچي بهار!

اٿي رفيق، همسفر، سجاڳ ٿي ڪو موڙ ڪر،
۽ گرد و پيش ڪر نظر، سمو آ ڇا حسين ترا
نظر پري ذرو نهارا
چمن ۾ تو اچي بهار!

نسيم صبح جو ڇُهاءُ، گلن جي بوءِ جو هُٻڪاءُ،
اٿاري دل ۾ تو امنگ، آئي آئي ڪوچور چنگ!
ورهين جون تلخيون وسار!
چمن ۾ تو اچي بهار!

هي ظلم و زور عارضي، اجهو اچي ٿي زندگي،
افق تي ياڪ ٿي ڦٽي، اجهو ٿئي ٿي روشني،
تون دل ۾ حوصلو ته ڌار!
چمن ۾ تو اچي بهار!

هي لنڊ موت سربسر، آئي، تون ڪاهلي نه ڪر،
قدم وڌاءِ تيز تر، ۽ منزلن تي رک نظر،
يقين رک ۽ اعتبار!
چمن ۾ تو اچي بهار!

گراني جون شڪايتون، ستم سنديون حڪايتون،
سيئي درگذر تہ ڪر، هي باهمي رقابتون.
انهن جو ڪر نہ ڪو شمار!
چمن ۾ تو اچي بهار.

کڻ اگر آ مرحلو، ڇڏيو مگر نہ حوصلو،
قدم قدم قطار ۾ وڌو وڌو، هليا هلو،
پهاڙ کان بہ آرپار!
چمن ۾ تو اچي بهار!

هري دريباني ”دلگير“

اچي ٿي هُو پريان شرميلي ناري،
آها جنهن کي آ جوين جي بهاري،
آها نيڻن ۾ نوري، نُور واري،
آها جنهن کي چپن تي مرڪ پياري:
پريان سندريءَ جو کيڏو شان آهي،
سندرتا کان بہ سوپياوان آهي!

اجهو هائي نشيلي لار آئي،
کٺي آنند-پيالو، تار آئي،
سندس وارن مان ڇا هبڪار آئي،
چمڪ ڇهري منجهان ڇوڏار آئي:
گهليون هيرون، مٺين منزين وڻن لئہ،
اچي آغوش ۾، هن کي جهان لئہ!

بهاري هير آئي گلستان ۾،
وڻن ٽاريون وڄايون آجيان ۾،
پکڙجي ويئي خوشبو بوستان ۾،
لئين چڻ زندگي آئي زمان ۾:
چمن ۾ بولڊ شبنم خوب ٿهڪي،
گلن تي، گاهہ تي، موتين جان چمڪي!

کيا آنند، اپچر جا نظارا،
ڏسي ان کي، مٿان مُرکيا ستارا،
کيائون پرت مان کيڏا پسارا،
ڇپي ويا پو، پچر جي پاسي سارا:
هو چڻ سندريءَ پسڻ جي لئہ ها ترسيل،
سندس جهاتيءَ جهٽڻ جي لئہ ها ترسيل!

صبا سرّ ماڻ، تيون، خوب ڳاتيون،
اٿـي سپنن مان بلبل، لنونديون لاتيون،
ڪيون ڪوئل جي ڪوڪون، برهه باتيون،
پڌي مکڙين، پنن مان پاتيون جهاتيون:

سڄن ۾ محبتي محفل مچي وئي،
پريان جئن سونهن جي ديوي اچي وئي!

پريان پورب مان ٿيو پڻ پرت پرباٿ،
فلڪ تي توري ٿوري آئي ڳاڙهاڻ،
جهڪيري، سون-رنگي، پوتي نيلاڻ،
نظر ۾ آئي هو، شرميلي لالاڻ:

پريان سونهري ڪرڻن جي جهلڪ ٿي،
پو سورج جي ڪنيءَ جي پڻ چمڪ ٿي!

جيئن پريات پياري پير پائي،
امنگن ساڻ هردو تي نچائي،
جنين آهستہ سج باکون ڦٽائي،
ٿو سونو رنگ اوندهه تي رچائي:

تئين نراس مان پڻ آس ايندي،
دکي "دلگير" جي دل شاد ٿيندي!

"سليم" ڳاڙهوي

آسمان ڏانهن ڏس، آسمان ڏانهن ڏس!
وات ويندي ڳڻن توکي ڇا ٿو چوي؟

ٿر ڪي ماڻو رڪن جو سليقو هڄي،
مينهن هاري مڱن توکي ڇا ٿو چوي؟
تنهنجا بازو بهارن جا آهن علم،
هي چمن، هي چمن توکي ڇا ٿو چوي؟
"توکي مون ڇا ڏنو، مون کي تو ڇا ڏنو"،
پنهنجو پيارو وطن توکي ڇا ٿو چوي؟
ذرّو ذرّو وطن جو اٿشي قيمتي،
پنهنجو بر، پنهنجو بن، توکي ڇا ٿو چوي؟
سيک سياهي هٿائن جو سج کان سبق،
ضوفشان، ضوفگن توکي ڇا ٿو چوي؟
"مرد ڪامل جو پهچي ٿو مون تي قدم"،
چرخ، چرخِ ڪهن توکي ڇا ٿو چوي؟
موت منصور کي ڪين ساري سگهيو،
دار سان گڏ رسن توکي ڇا ٿو چوي؟
سڻ مغنيءَ جي نغمي ۽ سُر تار کي،
فن نگارن جو فن توکي ڇا ٿو چوي؟

شاهپارا اديبن جا ڇا ٿا چون، شاعرن جو سُخن توکي ڇا ٿو چوي؟
نقطچيني زماني جي سُڻ اي رفيق! ڪر ته هوڏانهن ڪَن، توکي ڇا ٿو چوي؟
جيڪو عامل رهيو، تنهن کي عزّت ملي،
جيڪو غافل رهيو، تنهن کي ذلّت ملي!

<u>فتاح ملڪ</u>

پنهنجو پيار پکيئڙي جهڙو!

پنهنجو پيار، پکيئڙي جهڙو:
پرهه ڦٽيءَ جو ڦڙڪيون ماري!

آزاديءَ سان آڏري آڏري، ڪنيڙا کوهي، گهر ڏي گهاري.
جسم جڏهن پي سهڪي سهڪي، سنجها آئي، سيج وهاري.
هيءُ به پنهنجي پاڙي اوڙي، ڦٽڪي ڦٽڪي سات سنياري.
پرجي ڪنهن جو ڪانُ لڳو آ، هيڪل ويهي، رات گذاري.
ترسي، تڙپي، ڳوڙها ڳاڙي، ساڪ تني ۽ سڏڪا ساري.
ساٿي جيڪر ايندو هوندو، پن ڪَرڪي ۽ پور پچاري.
پرهه وري جي جوين ماڻي، آڪاشن ۾ دُور نهاري.
تَنهن پر ڏاڍيان ڏاڍيان ڳائي، آپ کي ڏاري، پريت پُڪاري.
واهيرن سان رات لڙي جي، پو ڪجهه سوچي، پاڻ آڏاري.
چاريون ڳولي، ڪانَ پچائي، ساڳ وَري ۽ سُور سنياري.
پلجي، سوچي، سوچي، پُلجي، ساٿي وينو ساڳ وساري.
جيءَ-جياپو، نيٺ ته ايندو، آڪ ٿي ڦڙڪي، ايندو آري.
هاءِ، اميدون، ڪنهن به نه پرکيون: ساٿي ڪوئي سُور سنياري!

<u>"پروانو" پنهي</u>

مشورو

اي دوست، منهنجي ڳالهه ٻُڌ:
هي زندگيءَ جو ڪاروان، هلندو ئي رهندو مهربان؛
ڦرندا ئي رهندا پاسبان، ٿيندا ئي رهندا امتحان؛
وڙندڙ وجي ٿيا ڪامران، هٽندڙ سندا گم ٿيا نشان:
ڪجهه حوصلو دل ۾ ڪبي، ڪجهه ولولو دل ۾ ڪبي!

اي دوست، منهنجي ڳالهه ٻڌ:

چو تو رهين تون بي خبر، | ڪجهه هوش ڪر، اي هوشور؛
تنهنجي اها منزل نه آ، | جنهن تي سنڌ آهي نظر؛
پيدا نشون ڪر، اي جوان، | پنهنجي جبين لئه سنگ ِ در،
جيڪي وڌي اڳتي ويا، | تن جو وڃي ٿي همسفر:
ڪجهه حوصلو دل ۾ کپي، ڪجهه ولولو دل ۾ کپي!

اي دوست، منهنجي ڳالهه ٻڌ:

تنهنجو آڏڻ شاهين مثل، | تنهنجا ارادا جڻ جبل؛
يارن جي صدقني ساهه سِر، | دشمن لئه ٻنجي وچ آجل؛
دنيا ڪري پل شور شر، | پر فيصلي تي رهه آٽل؛
تعمير ڪر ڪو نئون جهان، | ٽوڙي روايت جا محل:
ڪجهه حوصلو دل ۾ کپي، ڪجهه ولولو دل ۾ کپي!

اي دوست، منهنجي ڳالهه ٻڌ:

ساقي لئون، محفل نئين، | رهبر نئون، منزل نئين؛
ويهڻ مان ڪجهه وريو نه آ، | هر وک اڳيان منزل نئين؛
اونده هڪالي ڪئي، سڄڻ، | ٻار ڪا مشعل نئين؛
هي ملڪ تنهنجو آهي پر، | ڪجهه تون ٻه ڪر هلچل نئين:
ڪجهه حوصلو دل ۾ کپي، ڪجهه ولولو دل ۾ کپي.

"آثم" ناٿن شاهي

پيارا ڏيو

مون کي محسوس ٿئي ٿو ته هميشه وانگر،
اڄ ٻه مون ڏانهن، تو اي دوست، نهاريو هوندو.
گرچه ظاهر ۾ زبان؟ بند هئي تنهنجي، پر،
تو اکين جي زبان؟ سان پڪاريو هوندو.
پنهنجي اکڙين جي ڪنورن ۾ ڀري آب ِ حيات،
تو اشارن ئي اشارن ۾ پياريو هوندو!

پَر آنهيءَ آڃَ ڪيل آب مان، منهنجا محبوب!
پنهنجي اکين کي مون هڪ ڏُڪُ به پيارڻ نه ڏنو.

تنهنجي ناڪام وجڻ ڪانپو ندامت ۽ خلش،
مون کي سُڪَ ساڻ سڄو ڏينهن گذارڻ نه ڏنو.

منهنجي مغرور طبيعت جو پڇهي شل ڳالهه!
جنهن مون کي تو ڏي نظر پر به نهارڻ نه ڏنو.

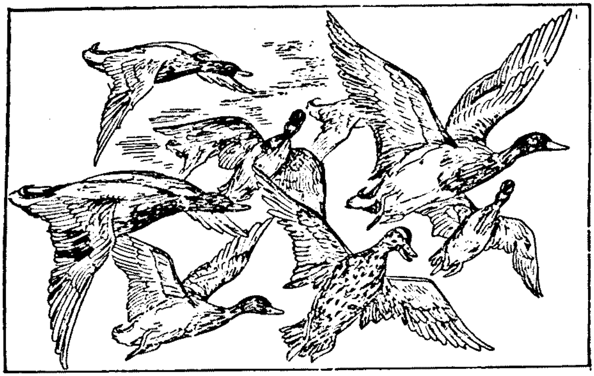

آزاد نظم

واسديو "نرمل"

لڙڪ ۽ مرڪ

بهار آئي آهي،
گلن جي چپن تي،
ڪري رقص ٿي مسڪراهٽ؛
مگر، ڪير ڄاڻي سگهي ٿو ته ڪڏهين،
اِها مرڪ ٿي ويندي گم.
خبر ناهه ڪڏهين،
گلن جا اِهي چپ،
اُنهن جي اکين جا،
ڇپر بڻجي پوندا،
۽ پوءِ درد تن جو،
ٿي شبنم جا قطرا،
اُنهن جي مٿان ئي ته لڳندو سو تڙڦڻ!
هي لڙڪن ۽ مرڪن ڀري زندگي،
خبر ناهه ڇا هي!

"استاد" بخاري

"خدا حافظ"

توجه دوست!
علم النفس جا ماهر-
اسان کي ڪجهه ٻڌائن ٿا-
چون ٿا:
خوش رهو- ٺهڪو-!
کيلو- ڳايو-
ڪريو موجون.
نه پلجي ڪا سياڻي جي ڪريو ڳڻتي.
هي آئيندو،
هي مستقبل -
فريب آهي.
جو ڪجهه آهي سو اڄ آهي.
بکيا ماڻهو:
اوهان جي گهڻ گهرائي لاءِ -
شڪريو!
مٺا ناصح،
هي آئيندو- هي مستقبل- سياڻي-
سڀ اوهان کان ٿا ٻڌون.
اسان کي ڳڻتي جا پر ڇڪڙي آهي-
اَڄ جي-
۽ اَڄ رات جي-
هاڻي جي- هيئنر جي.
توجه دوست!
پنهنجي ديس جا شاعر-
اسان کي ڪجهه ٻڌائن ٿا.
چون ٿا:
جوش کي ڪائو-
جگر جي خون کي پيئو.

مگر جيئو.
ڏکيا ماڻهو :
اسان وٽ جوش ڪاٿي آهه؟
جو ڪانئون.
ڪٿان رت ايترو آڻيون؟

ولي محمد "وفا"

ارادو

شهر زندان،
دشت ويران-
باغ سُنسان، ڇا ڪجي!
ماتم ڪجي؟
ڪنهن جو ڪنهن جو غم ڪجي!
زخمِ دل، زخمِ جگر،
زخمِ فراق،
ڪهڙي ڪهڙي زخم جو مَرهم ڪجي!
آءُ، ٻرين ڪا ڪوششِ باهم ڪجي!

"راز" نانئنشاهي

صبح آيو، وري اهو رستو.
ڏوڙ ساڳي ڇُهي ٿئي ٿي فَلڪ.
منهنجي محبوب ڳوٺ جا مارو،
ٻنهنجي سينهَن جو وڳ وڄن چارڻ.
منهنجي گهر ڪان وٺي،
ٻري تائين،
هڪڙو نغمو ٻيو ٻڌڻ ۾ اچي:
جيڪو آيري ٻيو ڇَڙن مان ٿو،
مون کي محسوس ٿو ٿئي ڇڻ هي،
منهنجو راتوڪو شعر آهي ڪو:
منهنجي ۽ 'هن' جي پيار جو وعدو-
ساڳيو هوبهو اهو لغمو-
جيڪو آيري ڇَڙن مان ٿو!

غزل

"نياز" همايوني

●

او راڳي! او ويراڳي، اَٿ ڳاءِ، آهو ڳُڻ وارو راڳ!
جنهن سان جاڳي روح جو رائو، ڪاڪ رَسي ڪوهيارو راڳ!

مُنهنجي ڌرتي منهنجو گُلشن، "ڌرتيءَ جا گُل منهنجا گيت"،
آءٌ تُو ڳايان، ڳائيندس پيو، جنم جنم هي پيارو راڳ!

جيسين باک بهاري ناهي، جيسين صبح سَوايو ناهه!
تيسين ڪنهن ڪنهن ڳائيندي هئي، ڳائيندي ڪيڏارو راڳ!

تنهنجي سُرت سريلي سون کي نُوريءَ وانگ نهال ڪيو،
ڪينجهر ڪپ تي جڻ ته تماچيءَ جهونگاريو ريهارو راڳ!

منهنجا گيت رُڪاڻ پريل هئا، تنهنجي سُور سواد ڏنو،
تنهنجي سار جو آئي تي پيو ماڪيءَ جو مانارو راڳ!

جوڳيءَ ويس ۾ جندڙي پنهنجي، تو لئه تي سنياس ڪري،
نيٺ ته سمجهي ويندين، سائين، منهنجو هي موچارو راڳ!

آءٌ ته چارڻ، چاتر وانگي، آپ ۾ اڏري جُهڙ جهاڳيون،
هيناهينءَ ۾ مير مڙيوئي، گدلو ٿيندو سارو راڳ!

ڪنهن جي ماجهه ۾ پاجهه نه گهرجي، پنهنجي تُرهي تَرتو آهه،
پاڻهي تارَ سان تاريندو هي پنهنجو ساهه سگهارو راڳ!

اڄ جي آهي اَڄ ته چاهي، سُپان ته ڪرهي ٿيندي ڪنهن،
آخر پنهنجي پاس ورائي، ايندو بخت جو ڀارو راڳ!

هيل "نياز" نه مينهن وَٺا، نڪي پنهنجي پاسي ماڪ پئي،
جيڪس سورن سانت هئي يا ڪين هيو سونهارو راڳ!

●

حُسن تنهنجو جناب ـ ڇا چئجي؟
چنڊ يا آفتاب ـ ڇا چئجي؟

واه رخ تي نقاب، ڇا چئجي، | شمس اندر سحاب، ڇا چئجي.
آبِ ڪوثر چوان يا آبِ حيات، | سرخ لبڙن جو آب، ڇا چئجي.
هڪ ٻي سُرڪيءَ ڪيو سدا مخمور، | لعل لب جو شراب، ڇا چئجي.
سيه زلفن جو دوش تي ڪولڻ، | نانگ ڪارا، سحاب، ڇا چئجي.
عقل ۽ هوش تي ڪيري بجلي، | تنهنجي زلفن جو تاب، ڇا چئجي.
گيسوئي تابدار جي خوشبو، | مشڪ و عنبر گلاب، ڇا چئجي.
هين ڳڪهر جي حَسين قطرن کي، | شبنمي بر گلاب، ڇا چئجي.
تنهنجو مون وٽ اچڻ سِلڻ مُرڪڻ، | هي حقيقت يا خواب، ڇا چئجي.
گڏ وِهارڻ، وري ڪرڻ پردو، | واه وا، هي حجاب، ڇا چئجي.
مُنهن مَٽڻ ۽ بهاني سازي کي، | رنج، ڪاوڙ، عتاب، ڇا چئجي.
زندگيءَ جي اُداس برهه کي، | رُڃ چئجي، سَراب، ڇا چئجي.
هين فنا جي جهان کي يارو، | خواب چئجي، حباب، ڇا چئجي.
زاهدن ساڻ، عشق جون ڳالهيون، | رِڍ اڳيان رباب، ڇا چئجي.
بي خبر سان خبر ڪرڻ غم جي، | آنڌي اڳيان ڪتاب، ڇا چئجي.
مرد مولا سندي زيارت کي، | حج و برڪت، ثواب، ڇا چئجي.

آهِ "عارف" ازل کان تا بہ اَبد،
طالبِ بوتراب، ڇا چئجي!

مرزا فيض علي "فيض"

●

نظر ۾ تنهنجي جي ناهن، وقار جي قابل،
سي عاشقن ۾ ٿين ڪئن شمار جي قابل؟
غضب آ، تن کي مليو آه طوق رسوائي،
ڳچيون هيون جي حقيقت ۾ هار جي قابل!

[بر تتبع غزل- مخدوم محمد امين رفهيم، صديقي، ۽ ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهہ (بيخود) حسيني]

زيادتي آ، ڳان ڪان ٿيا، تن ڪي خار نصيب،
جي بلبلين هيون، بوس و ڪنار جي قابل.

هزار داغ، منقش غمن جا ٿيا دل تي،
نگينه دل نه هو، نقش و نگار جي قابل.

خوشيون ٿيون ختم ۽ ڪافور ٿي ويا جذبا،
فقط هي غمرنٽي رهيا، اشتهار جي قابل.

ضعيف سمجهي، يا بي يارو لاتوان سمجهي،
اسان کي ڪونه تو سمجهي، ڪو پيار جي قابل.

ٿين ٿا روز نوان ميل ۽ نوان ميلاپ،
نه آبنائي وفا، استوار جي قابل.

ڏکيون ۽ طول ٿيون ڪنهن جون ثنائون، تعريفون،
۽ منهنجي مدعا، سڀ اختصار جي قابل.

آ صاف گو لئه زماني ۾، اڄ سزا، تعزير،
فقط ٿي مدح و ثنا، افتخار جي قابل.

نه اڄ فضا ۾ آ شاهين کي، رخصت، پرواز،
ٿيا ڪرگسن جا جهميلا، شڪار جي قابل.

فقط هي جرات، رندانه جو ڪمال هو هڪ،
وگرنه هو ڪٿي، منصور، دار جي قابل!

هي سمجهي آءٌ سگهيس ڪين ڪي، ڪو سمجهائيم،
ته اهل، درد نه ٿيا ڇو شمار جي قابل.

زبان جي تيغ ڪان جنهن جي هو ڪلهه عدو لرزان،
سندس ٿيو هٿ نه ڇو، اڄ ذوالفقار جي قابل.

جهانءِ ۾ ملڪ جو پنهنجي ڪيو هو ڳاٽ بلند،
سو آهي، ڪين ڇو اڄ ڪنهن وقار جي قابل!

ڪيو جنهن بزم کي روشن، ڏکائي دل جا چراغ،
سو انجمن ۾ نه اڄ، يادگار جي قابل.

اسان جي دل ۾ ڪدورت جو، هي گمان افسوس!
هي آئينو ته نه هو، ڪنهن غبار جي قابل.

ستمگري آ، سراسر زيادتي آهي،
جو سمجهي دل جي صفائي، ڪو دار جي قابل.

چئن گهڙين سندي طاقت تي هي غرور، گهمنڊ،
هي رعب و تاب نہ آ اعتبار جي قابل.

ڪٿي آ دهشت نادر، تشدد، چنگيز،
ٿيا تهہ مٽيءَ جا سندن، پر، مزار جي قابل.

ڪڏهن چوي ٿي وحشت، تہ هن زمين کي ڇڏ،
جو هي زمين نہ سندم ٿي، قرار جي قابل.

مگر خزان هي ڏسي ٿي نہ خستہ دل، اي "فيض"،
جو ٿيندو جلد هي گلشن، بهار جي قابل!

ليکراج "عزيز"

●

ٿو ڪير ڏسي تو ڏي، دل ڪنهن جي تو ٻريائي،
آئينو ڪٿي هاڻي ٿي، پنهنجو تماشائي!

ڪٺ شمع گلن جي اڄ، وڄ ڪول وڏيل پنهنجو،
غم ڪر نہ ڏسي لب جي، بيڪار مسيحائي.

ڪنهن جا نہ وري گهتيا، گهڻ آهہ ڪرڻ خاطر،
رئندو نہ ڪو جو سمجهين، پيئي وڃي شهنائي.

زلفن کي پاڻي چوڙي، زنجير سنواري ڪر،
دل قيد اهي ٿيندي ڪا، سر ٿيندو نہ سودائي.

وہو شوق نيازيءَ جو، هر دل مان آتي هاڻي،
فرصت نہ پلي توکي، ڏي تنهنجي خودآرائي.

ساڳيون ٿي دليون آهن، ناهن ڪي اکيون بدليون،
ديدار تہ چا ناهي، ڪو وصل جو شيدائي.

هر داغ بہ سو گلشن ٿيا پيش نظر، دل جي،
چا ٿيو جي چمن جي مٽ، جي تنهنجي ٿي رعنائي.

مجبور محبت ۾ دل ٿيندي هنئر مشڪل،
ڪنهن جا نہ ڪندا رخصت، هي صبر شڪيبائي.
دل سنگ، حوادث جي اڄ وقف نہ ٿي سگهندي،
اندر مان اٿي سارو ويو شوق جبين سائي.
هو تنهنجو "عزيز"، اول، هڪ مُهر بہ لب عاشق،
اڄ ظلم ڏني هن کي، ڇا قوت گويائي.

جشنگاڻي "سام"

توکي جنهين صنم جي هر ويل جستجو آ،
خود گلستان دل ۾ ان گل جو رنگ و بو آ.
ڪو ٿو مڪان ڳولي، ڪو لا مڪان ووڙي،
جهاتي جي دل ۾ پائين، دلدار دوبدُو آ!
سَو روپ رنگ ڌاري، تو پاڻ نيت پسائي،
هر ويل، هر ڳليءَ ۾، پيرُ تنهنجي روبرو آ.
هر هاڄ ۾ رفاقت آن جي سدا رهي ٿي،
هرهڪ خيال ۾ گڏ، سونسان جو "هو ئي هو" آ.
تون مورتيون ٿو پيٽين، سجدا ڪرين ٿو هر جا،
پر "سام"، تنهنجي صورت ۾ يار هوبهو آ.

"محبوب" سروري

زماني جو اهڙو وريو واءُ آهي،
نہ سنگتن ۾ ساڳيو رهيو ساءُ آهي!

رڳي آهہ يارن کي آڪڙ اجائي،
ڏسون ڪير ٿو هت ڪٿي، ڪير هاري،
اوهان هڪڙو لمحو ٿا گڏ گهاريو مشڪل،
ڇا برتاءُ آهي اسان جو اوهان سان،
اوهان جي جفا تي، اسان کي سزائون
وڏي مهرباني، ڦري دل هليو وئين،
هي تنهن جي شڪايت جا ڳوڙها نہ آهن،
غزل جي ئي صورت ۾ تو وٽ مان پهتس،
محبت جي ٻولي تو "محبوب" سمجهي،

ٿيو سير سيڪو نہ ڪو ڀاءُ آهي.
جو هيءَ زندگاني بہ هڪ داءُ آهي.
اسان زندگيءَ جو هنيو داءُ آهي.
اوهان جو اسان سان ڇا برتاءُ آهي.
هي آهي تلافي، هي پرچاءُ آهي؟
لُٽيل ڪاروان کي نہ ڊپ ڏاءُ آهي.
هي ٻنهن جي ئي غلطيءَ تي پڇتاءُ آهي.
'ضرورت ئي ايجاد جي ماءُ آهي!'
اسان وٽ رسيو، صرف ٻڙلاءُ آهي!

"سليم" ڪڙهوي

●

آسمان تي غبار ڇو آهي،
هي زمين سوگوار ڇو آهي؟

چشم انجم شمار ڇو آهي، ضبط دل مان فرار ڇو آهي.
حسرتن جي غريبخاني ۾، شور ۽ انتشار ڇو آهي.
چشم پُرنم ڪلي ۽ گل پُرخون، هاءِ قاتل بهار ڇو آهي!
عندليبن ڪي ڪير سمجهائي، گل جي دامن ۾ خار ڇو آهي.
زندگي بي سرور ڇا جي لئه، موت ناسازگار ڇو آهي!
حيف، انسان غريب دنيا ۾، حادثن جو شڪار ڇو آهي.
حسن والا تبار ڪان پڇجو، عشق سينه فگار ڇو آهي؟
تون پڏائين ته مان ميان توکي، منهنجو تو ساڻ پيار ڇو آهي؟

منتظر اي 'سليم' آهين تون،
ايترو انتظار ڇو آهي؟

"ذوالفقار" راشدي

●

تقدير جي تند هوائن ۾، تدبير ڏيئي جي لاٽ ڪٺي،
۽ اوريان پريان اونداهين جي ديون ڪاري ٻاٽ ڪٺي!

ڪنهن ڏنگ هنيو، ڪنهن ڏنب ڏنو، ڪنهن ڇيتاڙيو، ڪنهن ڇيپاتيو،
ڪا ڦٽ ڦڙڪي، ڪا ڏاٽ ڏڪي، ڪنهن ڪاريهر دل ڪاٽ ڪٺي!

هين سُور سٺيا، هُن ٻور ڏنا، ڪنهن ياد رُئاريو راتين جو،
جنهن نير ٽماريو نيڻن مان، جڻ ڇوهوءِ ڇُنڪي ڇاٽ ڪٺي.

هو ويجهو ڪئي ڪو ڪوس ٿيو، ڪا دل ڦٿڙي، ڪو پيار مُئو،
ڪنهن ڪيهه پُڏي، ڪنهن ريهه سُئي! جنهن روح ڪي چيري واٽ ڪٺي!

جڻ دل جي قبرستانن ۾ حسرت جا مُردا جاڳي پيا،
شايد ته ڏنو تو آ آئت، ڪنهن تاري آپ ۾ لاٽ ڪٺي.

"ذوالفقار" راشدي

●

ساڪ-ينهي رابيل جيان آ ڪنهن جو مکڙو پورو،
دل جو پڙنر تڪيندي تنهن ڏي وقت ڪري ٿو پورو.

هردو ٽرٽر، اڪڙيون هيرڪير، انگ انگ ۾ سرهائيون،
پوپٽ جهڙن پرن تي چٽڪيل ريشم جهڙو ٻورو!

چانڊوڪين جي چاهه ۾ ڪنهن جي چت-چڪوري ڦٿڪي،
چوڏهينءَ چمڪي رات ڏنو آ ورهن جو ويسورو.

سڪثي آهي سوچ، اڏي تي ڳاڙهي ڳاڙهي ماڙي،
جنهن ۾ هڪڙيءَ لال پريءَ جو لُڏندو آهه هندورو.

ريت، پريت جي ڪوبه نه ڄاڻي، ڪوئي نه ڪنهن کي ٽوڪي،
هرڪنهن جو سک-ساءُ رهي ٿو ازلان ئي اٽورو.

پيالي سان ته پياڪن جو آ هيج اڳي کان اڳرو،
ڪوءِ ڪلالن جي وسندي آ ساهه ۾ سال سمورو!

هاءِ گمانئون ڪوئي رائو، سومل مُسجي ويٺي،
ڪاڪ ڦٽائي رات، چڙهي ويو رنگ ۾ راز اڏورو!

اير. ڪمل

●

سوچ ۾ غرق زندگاني هئي،
شام جي آفتاب جان ٿي لڳي!

هن تڪل زندگيءَ جي موڳي مُرڪ، صبح جي ماهتاب جان ٿي لڳي!
هر تقاضا نئنر حياتيءَ جي، ڪنهن ستمگر جي خواب جان ٿي لڳي!
منهنجي بي صبر دل جي حسرت کي، مان تنهنجي عذاب جان ٿي لڳي!
ڳاري، سيني کي ٿي چڙي هيءَ "ڪمل"، زندگي، جا حباب جان ٿي لڳي!

”استاد“ بخاري

●

جدّت جي نموني سان سوچي ۽ سچ چئي ڦاٿا آهيون،
الله غني! ڪهڙن مهڻن ۾ اچي ڦاٿا آهيون.

مالهيءَ جي نظر، گل چين نظر، ايندڙ جي نظر، ويندڙ جي نظر،
ڪنهن گل جان اجڙيل گلشن ۾، بي وقت ٽڙي ڦاٿا آهيون!

ڪن گز چوڙيا، ڪن تير اڇليا، ڪن دام اَندا، ڪن دوناليون،
وهمن ڪي ڪري هرزا هرزا، آزاد اڏي ڦاٿا آهيون.

واعظ به رنو، پنڊت به رنو، آقا به رنا، ڪهڙو نه رنو،
انسان جي لئه حق لئه انسان، والله ڪُهڙي ڦاٿا آهيون.

هيڏهن ڦوڪا، هيڏهن چوها، هوڏهن جهونڪا، هوڏهن طوفان،
اونداهه جي ڪاري سيني تي هيڪر ته پڙي ڦاٿا آهيون.

بلبل جي چهڪ پڄرو چوريو، موتئي جي مهڪ گلچين آندو،
”استاد“ اسان جو ڏوهه ڪٿي! هي شعر ليکي ڦاٿا آهيون!

واسديو ”نرمل“

●

دنيا آهه سُکن جي کاڻ،
ذرا ڏکن سان ڪوني، ماڻ.

دل جي ڌرتي، پيار جو ريج، ڪپي، مگر، ٿو درد جو ڀاڻ!
ننڊ نهوڙيو ”سسئي“ کي، ڪين هيس قسمت ۾ ڪاڻ.
ياد ۾ ”مهڻيءَ“ جي سڏڪي، پڇتائي پيو ٿو مهراڻ!
منهنجا سپنا، واسي چيڏيا، تنهنجي يادن جي سرهاڻ.
هڪ پيرو ته ستايو ٽئي، پيهر چيڙين ٿو چاڪاڻ؟
آڀ تي ڪوري چنڊ آئي، ڏاڪا جي سلمل ـ چانڊاڻ!
”نرمل“، جيون پيو ڪجهه ناهه، پلي بُري ۾ آ چڪتاڻ!

"نشتر" ناٿنشاهي

●

جـفـا جــو جــوش ۽ طــرزِ وفـا شـعـار ڏســو،
ڏسو هي صدق جو گردن، هــو موت ســار ڏســو.

چـڙي جــو اوج بــہ اڄڪلهہ تــہ اوج تــي آهــي،
خـمـوش گـوشـۂ خـلـوت ۾ هــي تــرار ڏســو.

ڪٿي لـزاڪتِ گـل ۽ ڪٿي خزان جــو پــوت،
دلِ حــزيــن ۽ خــطــرنــاڪ اضـطــرار ڏســو.

چـراغِ صــدق و صفا گـل ڪيو چـو بادِ حَسَد،
لـظـامِ بـــزم رهـيـو ڪـيـئن، انتشار ڏســو.

اي گـل پـرست گـلـن ڪـي تــہ انتظار ڏســو،
خــزان نـقـط ٿي چــمــن ۾، ڪٿان بـهـار ڏســو.

بـپـا ڪيو مون دوبـاره هـي نـُوح جـو طوفان،
روان اجـا بـہ اڃـي چــشــم اشــڪــبـار ڏســو.

خوشي نــہ فتح تي گهرجي، شڪست تي نــہ الــم،
غـــزا ۽ شـــوقِ شــهــادت ۾ اعــتــبـار ڏســو.

ڏســو هــي اشــڪِ مسلسل جــي چــا روانــي آ،
شڪست آهـــ ســچــي، بـحـر- بـيـڪـنـار ڏســو.

خــزان لـنـي پـئي اڄ بــاغ جــو خــزانــو- سـگـر،
اجـا بــہ خــواب ۾ بـيـخـود سـتل بـهـار ڏسـو.

وڏنـاري گل ڪي ٿو هـر صبح باغبان جــو فــراق،
"چمن جــو رنـگ ڏسو، مــوسـمِ بـهـار ڏســو!"

هــي فصلِ گـل بــہ عجب آ جــو قــيــد آ ملبل،
"چمن جــو رنـگ ڏسو، مــوسـمِ بـهـار ڏســو!"

لڙيـس خــزان سان اي "نشتر"، بهار جــي خاطر،
مخالفت ۾ مــگــر خــود بـخــود بــهــار ڏســو!

"وفا" ناٿنشاهي

●

حُسن بي پردہ، بي نقاب نہ آھہ؛
ڇا حجابِ نظر حجاب نہ آھہ؟

وقفِ 'هل من مزيد' آهي دل،
يار جو ظلم بي حساب نہ آھہ.

ڇا هي پيو تُنهنجي بزم ۾ ساقي،
ميڪشن لئہ اگر شراب نہ آھہ!

فتنئہ روزِ حشر آ بيدار،
هو اڃا تائين محوِ خواب نہ آھہ.

مون سان دانستہ ڇو خطاب نہ آھہ،
ڇا اِهو دوست، اجتناب نہ آھہ؟

منهنجي مايوسين جي حد نہ رهي،
دل کي اڄ آرزو جو تاب نہ آھہ!

هُن جي دل ۾ 'وفا' جو آ مَسڪن،
هُن جي محفل ۾ بارياب نہ آھہ.

"اَثر" ناٿنشاهي

●

اُچو ڙي سوڍا، اچو ڙي راڻا، ڪاڪ محل تي ڪاهيون،
ڪَنڊا-ڪُرڙا راھہ جا پيرن سان لَتاڙيون ڳاهيون!

ٽَري وِيَل جذبن کي پيهر ڦُوڪون ڏيئي ٻاريون،
ڇٽنگن مان ڪجهہ شعلا ناهيون، شعلن مان ڪجهہ ڀاهيون!

آڳر سان ستارا آپَ سان ڇاڻي ڇاڻي، ڍوري،
منڙي ملڪ جي واريءَ جا ڪجهہ ذرّا تن مان ناهيون.

لُڙڪن جا سڀ سنگ سموهي، رکندا ويجهو يارو!
هڪڙي ڏينهن انهن مان هيرن جون ٿي پونديون راهيون.

هيئين ڏيرين پاڻهن ڪي تلوارون پالا ناهي،
ڏاڍ ۾ هٿَ جا هڪ ٿي ڏَڪ سان ڳاٽا ڏڙ ڪان لاهيون.
هاءِ آلاجي ڪڏهن اوهان ڪرَ موڙي اٿندا، چوندا:
اڄ ته 'اُثر' سومل ماٺيون، ڪاڪ محل کي ڊاهيون!

"نثار" بزمي

●

شمع جلي، پروانا آيا،
درد ڪٺي ديوانا آيا.

جامن ۾ جي جلوا جاڳيا، مستيءَ ۾ ميخانا آيا.
چمن پڻ لاتي ساون طوطن، گل ۾ پائي ڳانا آيا.
پڪَ ۾ ٿي ڏي مستن کي تون، ڪونه اگر پيمانا آيا.
دل وارن کي ڪونه ڪنيسين، ساڻ ڪري نذرانا آيا.
محبوبن ڏي عاشق جيئڙا، صبح سنئين نيرانا آيا.
حق حقيقت ٻنجڻ خاطر، آس رکي افسانا آيا.
آباديءَ جي اوٽ ۾ "بزمي" ڪونه نظر ويرانا آيا.

"انور" هالائي

●

وقت اهڙو آهي آيو، دوستو،
هڪ نئين دنيا بنايو، دوستو!

جو ٿيو تا غير جا احسانمند،
پنهن جي گهر، پنهن جي مچايو، دوستو.

ڏک ڏسي هرگز نه گهبرايو ڪڏهن،
پاڻ اوڏلهن وک وڌايو، دوستو.

ڏک سکن جي سونهن آهن، سچ آهي،
درد و غم سيني سان لايو، دوستو.

پـاٽ ۾ نئين لاٽ ٻـاري، عـزم سان،
چـنـڊ تـارن کي جهُڪايـو، دوستو.

هـن زمين جـو شـل رهـي قائم سهاڳ،
ڪـيـچ اهـڙا روز ڳـايـو، دوستو.

حـق“ جا حـامـي ٿـيـو ۽ ظلم کي،
سڙس تـي مـاري سـچـايـو، دوستو.

سونهن روحـانـي ملي ٿـي سـچ“ سان،
ڪـوڙ تـي ڪيٿون وهـايـو، دوستو!

هيتري ٿي ٻاڻ سان ٻو، چو، اچا،
آزمـايـل، آزمـايـو، دوستو!

”جليل“ سروري

●

هَر دل ۾ هيٽي نفرت، هَر لَب تي ٻُري وائي،
بـي لوث مـحـبّـت هـن دنـيـا ۾ ڪـٿـان آئي!

آغـاز محبّت پـي انـجـام محبت ٿـيـو!
چا ناهـ اچا ڪاني، اي دوست هي رسوائي؟

اڄڪلهه نـ ڪٿي الفت ڏسجي ٿي زماني ۾،
ڳولي تـ ڪٿي ڳولي، ڪو پيار جو سودائي!

الفت جـي تقاضا کي ڪو پي تـ نتو چائي!
هيت پـيـار تـمـاشـو آ، انـسـان تماشائي.

چا ياد ڪريون ڪنهن کي، چا سار لهون ڪنهن جي،
اي دوست جڏهن ناهي خود پنهنجي خبر ڪائي!

هڪ پاسي غم الفت، ٻئي پاسي غم دوران،
چا چا نـ ستم آهي، هـي زيست ڪٿي آئي.

پنهنجن ۽ پراون کـي سمجهين ٿو برابر تون،
چا خوب ”جليل“ آهي، تنهنجي اها پنهنجائي!

پريو "ناشاد"

●

کيڏا نہ مزا ها تنهن ڏينهن،
اکڙين جا نشا ها تنهن ڏينهن!

مانهو جا مِٺا ها تنهن ڏينهن، دشمن جا کَٽا ها تنهن ڏينهن.
جا زلف دوتا ها تنهن ڏينهن، جڻ نانگ ٻِٽا ها تنهن ڏينهن.
سيء ناب سندي مستي هئي، سڀ هوش خطا ها تنهن ڏينهن.
مون تي تہ خمارن جا، جڻ مينهن وٺا ها تنهن ڏينهن.
من روح جي صحرا تي، گلزار ڦٽا ها تنهن ڏينهن.
من دل جا کيت لٽيل، کيڏا نہ ڀَلا ها تنهن ڏينهن.
کن ڀيار پُٽا آهن، مون پيار ڏنا ها تنهن ڏينهن.

اڄ چاهي، سُڄ نہ سُڄ:
چشما تہ لڌا ها تنهن ڏينهن!

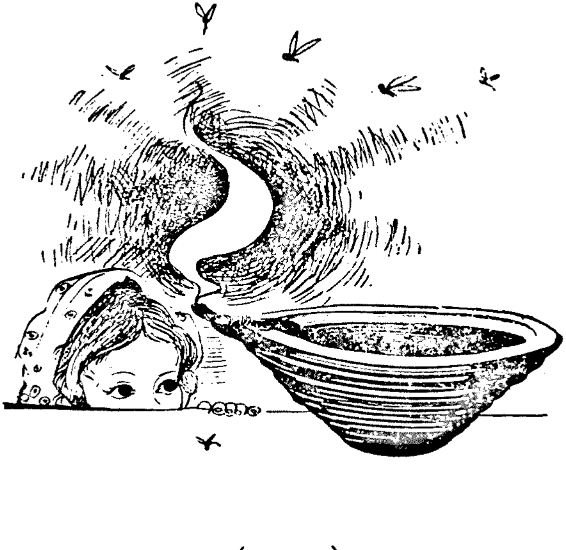

قطعا

”پروانو“ پنهي

(١)

قوم ساري، شاعريءَ جي شوق ۾ اهڙي پئي،
هر طرف آ ’فاعلاتن‘ ’فاعلن‘، وردِ زبان؛
پيٽ ۾ بُک ۽ زبان تي يار جي زلفن جي ڳالهه،
’فاعلاتن‘ تي ويو اچ کلهه آ بس قومي نشان!

(٢)

جيڪي منزل جي لڳن ۾ پيا وڃن،
تن جي قدمن کي ڀلا روڪيندو ڪير؟
جن جي سينن ۾ سوين طوفان ليڪل،
تن جوانن کي ڀلا ٽوڪيندو ڪير؟

حافظ محمد ”احسن چنا“

(١)

خود ثنائي، خودنمائي آدمي لئه عيب آهه،
خاڪ جي تخليق کي هرگز جڳائي ڪين ٿي؛
اهڙي خصلت کان ٻين جي دل ۾ نفرت ٿي ٿئي،
ٿي ٿئي تحقير، ۽ عزت وڏائي ڪين ٿي!

(٢)

پاڻ کي پاڻهي پڌائڻ خوءِ ٽرڙائيءَ جي آهه،
لائقي ڪنهن جي ٻه ڪنهن کان ڪين ٿي مخفي رهي؛
بوءِ عنبر مشڪ جي پردن ۾ لڪندي ڪين آهه،
ليڪ نهٺائيءَ سان عزت عام ۾ وڌندي رهي!

(٣)

”پاڻ جن پاتيو، توائي سي ٿيا“ فرمايو شاهه،
سِڪ ايازي رمز تان، محمود جو محبوب ٿين.
هوت تن جي هنج ۾ آ جيڪي هيٺاهون هلن،
پهرين خادم ٿي ته پوءِ مخدوم ٿين مرغوب ٿين.

(٤)

جو نيازي ۾ ملي ٿو سو نه ملندو ناز ۾،
ناز ’احسن‘ زيب ۽ محبوب جو ئي شان آهه؛
عشق ۽ هستي هٺڻ، هوندا نه گڏ پئي پاڻ ۾،
حسن جي آڏو نه ايندو عقل جو سلطان آهه!

"محسن" ڪڪڙائي

(١)

پاڻ سان گڏ چو پلا ٻين کنهن کي پڻ رسوا ڪريون؟
ڇا جي لئه دنيا تي راز حُسن کي افشا ڪريون؟
جيڪي تيشو آهي، سو تيندو، دل شورش پسند!
پوءِ ڇا حاصل، جو پيش از مرگ واويلا ڪريون!؟

"نشتر" نائنشاهي

(١)

دل ڪشادي ڪر تہ الفت سانديان،
چشم ڪولي جهل تہ مان خوُد کي پسان،
وقت جو آهيان اجايل اي سنا،
ڏي ٻئي ڳوڙها تہ حسرت ماريان.

(٢)

وصل جي ناهي اجازت جيڪڏهن،
دردِ فرقت ئي ڏيو، پر ڪجھ ڏيو!
حسرت ۽ ارمان سان وچيو نهي،
فيصلو جيڪي ڪيو، جلدي ڪيو.

(٣)

حسرت و ارمان کي چو ٿا سڏن،
عيش ڏيئي ٿا پريشانيون وٺن،
عشق کان اهلِ خرد کي روڪيو،
هت گريبان چاڪ دل جا ٿا ٿين!

(٤)

امتحان تنهنجا نہ آهن مسخري،
عاشقي جو دم تہ سيڪو تو هئي.
آزمائش کي اگر ڪرڙو ڪيو،
فيصلو ڪوڙن سچن جو ٿي پوي.

(٥)

شل نہ مردن جو ٿئي ڪو ڪال ڪٿ،
لک مري، لک پال شل زنده هجي.
سَوَ حياتيون موت تان گهوري ڇڏيان،
جي وطن جو پاسبان زنده رهي.

"استاد" بخاري

(١)

چون ٿا، خوش رهو، ڳايو، کيلو، ٽهڪو، ڪريو موجون،
نہ پڻلجي پئي مي سپائي جي ڪريو ڪنهن بات جي ڳئي،
سُپائي جو تہ او ناصح اوهان کان ٿا پڇون نالو،
اسان کي ڪائي ويئي آ "اچوڪي رات جي ڳئي".

(٢)

نہ جو ڪو حق" وٺندو ۽ نہ جو ڪو حال بدليندو،
تہ ان ۾ وقت ۽ ماحول جو ڪو ڏوھ پڻ ناھي.
ڪڏھن سچ آيو آ سنبري جو ان ڪي رات سوٽايو،
ھو پنھن جي وقت تي ايندو تہ ان ۾ رات جو ڇاھي.

(٣)

ھزارن منزلن کان پوء ايندي منزل مقصد،
اسان جو ڪاروان، شوق ڪاھيندو وڃي جاڏي.
ھزارين زندگيون گھرجن ٿيون بس ھڪڙي منزل لئہ،
اسين ھڪ زندگيء وارا مسافرڙا وڃون ڪاڏي!

احمد خان 'آصف'

(١)

خودي معنيٰ: خدا جي خَلق سان نيت خُلق سان ھلجي،
انانيت، نخوت، ڪبر تي ڪاھي ڪجن مارا.
اي 'آصف' پاڻ کي پاڻ ئي پڌائڻ آھہ نادانِي،
'ثنائي خود بخود ڪردن نہ زيبد مرد دانارا'.

(٢)

پنھنجي منھن سيڪو ٿو سمجھي پاڻ کي يوسف مثال،
پر گھٽڻ جي وچ ۾ ڪنھن ڪي' پنھنجو منھن وٽندو نہ آھہ.
احمقي ۽ آھہ نادانِي پڌائڻ پاڻ کي،
آھہ جو دانا اي 'آصف' ڏاڙ سو ھٽندو نہ آھہ.

"وفا" ناٿن شاھي

(١)

آھيان برسات کان وڇڙيل قطرو،
ڪنھن حسين' سپ' ۾ ڪرڻ ٿو چاھيان.
ھڪڙي ناياب گُھر' بنجڻ لئہ،
تنھنجي جھوليء ۾ رُلڻ ٿو چاھيان.

(٢)

ڪج آدائي ۽ ستم ڪيشيء جو،
ڏيئي ڏوراپو ويو آ ڪوئي.
رات پڙ سون ڪي مچائڻ خاطر،
منھنجي ڇاتيء تي رُنو آ ڪوئي.

(٣)

چنڊ چوڏهينءَ جو، ڏکڻ جون هيرون،
۽ پيو دريا جو ڪنارو آهي.
پنهنجي جوڀن تي وجهي چڏ پردو،
منهنجو هر شعر اشارو آهي.

(۴)

سينڌ ڪَڍُ، پنهنجي خيالن جو مان،
آن ۾ سندور ڀرڻ تو چاهيان.
ٽورڙو مُرڪُ، ڪٿي مست اکيون،
مان ڪوئي شعر لکڻ تو چاهيان.

(۵)

چو طرف ياس ياس ڇو آهي؟
ساري دنيا اُداس ڇو آهي؟
ميڪده ۾ تو مڌ جو مينهن وَسي،
منهنجو خالي گلاس ڇو آهي!؟

"آثم" ناٿنشاهي

(۱)

ذهن ۾ شعر تہ هيڪاندا ڦرن پيا، ليڪن،
نانَ جي نوڙَ ڪان نڙڳهٽ ۾ آڙي پيا آهن.
گردش دهر جي پيڙا ڪان قلم منهنجي مان،
بہ ڦڙا مَسُ جا هي ڪاغذ تي ڪِرِي پيا آهن.

(۲)

التجائن مان پَري نيڻ نهارڻ وارا،
پانئجي ٿو تہ تون ڪجھہ مون کي ڏيڻ ٿو چاهين.
تُنهنجي هين آسَ ۽ ايثار تان صدقي صدقي،
منهنجي لئہ مُلڪ ۾ بدنام ٿيڻ ٿو چاهين.

(۳)

اي دوست! رُئڻ وارا اهي پنهنجا لُڙڪ،
ڏي ٻُڪ ۾ ڀري، مان سي پيئڻ تو چاهيان.
رُئندن کي کِلڻ جيسين وٺي ڏيان واپس،
تيسين مان زماني ۾ جيئڻ تو چاهيان.

(٤)

هي نهارڻ جو فقط چو تا ڏيو هڪ الزام،
تهمتون پيون ته ڪي ڌريو نا جي ڏاڙيون آهن.
چو نہ هڪ ٻئي ڏي ڏسون، ڪالهہ ـ ڪلهوڻي مَس مَس،
هنجون ۽ سنهنجون اکيون پاڻ ۾ پڙيون آهن.

(٥)

عزت تون ڏسي ڪنهن جي، سڙين چو ٿو اي حاسد!
انصاف جي دامن کي هٿان ڇڏ نہ خدارا!
هي تنهنجو حسد، توکي ڏي نقصان ۾ وجهندو،
"آواز سگان، ڪم نہ ڪند رزقِ گدارا".

غلام سرور پکهيو

(١)

قرب ۽ الفت ويا ناياب ٿي،
اڄ زماني جو وريو اهڙو ڪو واءُ؛
آهہ پيارو سڀ کي پنهنجوئي مفاد،
ياءُ کان بيزار آهي پنهنجو ياءُ!

(٢)

دل ۾ هڪ ظاهر، زبان تي ڳالهہ ٻي:
هيءُ ٿيو اڄ ڪلهہ زماني جو رواج،
اڳ انهن کي هو منافق جو لقب،
اڄ ملي تن کي ٿو تحسين جو خراج!

(٣)

فائدي پنهنجي لئي هرڪو دوست آهہ،
'ڪم لٿو بس پو ڊکڻ وسريو وڃي'،
ٿو هزارن ۾ لڀي ڪو باوفا،
جو ڏکن ۽ مشڪلن ۾ ڪم اچي!

رباعيون

حافظ "احسن" دادو

(١)

سڪ ۾ ٿو اي انسان وسارين رب کي،
ڏک ۾ ٿو شب و روز پڪارين رب کي،
هيءَ تنهنجي روش آهي نہ سهڻي هرگز،
هر حال ۾ تون ڇو نہ سنڀارين رب کي.

(٢)

ڏوهن ڏي ڏسان ٿو تہ نہ واندو هڪوار،
رحمت ڏي ڏسان ٿو تہ نہ ڪو پڙ ۾ زنهار،
رحمت جي اڳيان تنهنجي ڇا عصيان منهنجا،
عاصي جي ٿيس مان تہ تون آهين غفار.

(٣)

رک يار سدا دل تي اخوت جو سبق،
پڙهہ عشق جي مڪتب ۾ محبت جو سبق،
بي درد ۽ بي حس نہ ٿي دوست ڪڏهن،
سڪ سوز جو ۽ ساز جو وصلت جو سبق.

(٤)

رهہ نيڪ ٿي دنيا ۾ ۽ اخلاق سڌار،
ڪر نيڪ عمل خلق جو ٿي خدمتگار،
معراجِ ترقي تي رسڻ جي چاهين،
رک جذبهءِ دل، جوشِ عمل ڪر ايثار.

(٥)

ٿي مرد مجاهد ۽ تون ڪر جان بازي،
ٻڌ سر سان ڪفن سينو سپر ڪر غازي،
ڪر همتِ مردانہ ۽ رک استقلال،
حاصل ٿيندي هر حال ۾ سر افرازي.

(٦)

مفلس جي زماني ۾ نہ عزت عظمت،
هرڪوئي ڪري آن ڪان پيو ٿو نفرت،
توڙي هجو هجي پٽل تہ نسب ۾ اعليٰ،
ممتاز اهو آهي، جو صاحب دولت.

(٧)

اخلاق ۽ ڪردار جو ڪونهي معيار،
هرجاءِ معزز رهي سرمايہ دار.
افسوس! زمانو هي اچي ويو ڪهڙو!
دولت ڪان سوا خوبيون اڄ سڀ بيڪار.

(٨)

اڄ تلخ حياتي ٿو گذاري هرڪو،
سک سانت ۽ راحت جو رهيو آ نالو،
هرڪوئي پريشاني ۾ پورو آهي،
هڪ دل ۽ سوين سور جو آهي ليکو.

”سليم“ ڳاڙهوي

هر جنس کي هر جنس گهُري ٿي دل سان،
شهباز جو شهباز سان اڏرڻ آسان،
فطرت جي تقاضا تہ عيان آهي، پر،
انسان کُـي تڪليف ڏئـي ٿـو السان!

’محسن‘ ڪڪڙائي

(١)

تڪليف، اذيت ۽ مصيبت ايندي،
آن بعد حقيقت ۾ مسرّت ايندي،
هر ڪوئي وطن لاءِ ڪري قرباني،
اِن ريت زماني ۾ صداقت ايندي.

(٢)

بيڪار رسومات جو باغي آهيان،
فرسوده روايات جو باغي آهيان،
دنيا ۾ صداقت ئي ڏسڻ چاهيندس،
فيتنن جو فسادات جو باغي آهيان.

(٣)

احساس ئي ڪونهي تہ وفا ڇا ڪريون،
توهين وفا، ذڪر جفا ڇا ڪريون،
غيرن جي عداوت کي ڀُڄي ڀونداسين،
پنهنجن جهي، ڀلاين، کي ڀلا ڇا ڪريون.

(٤)

دنيا ۾ محبّت ۽ مودّت ڪانهي،
جنبو تہ جهانُ ۾ ڪا حقيقت ڪانهي،
افسوس! شڪايت ٿو ڪرين يارن جي،
مون کي تہ عدو کان بہ شڪايت ڪانهي.

(٥)

اِنسان ڪان، اِنسان جي عزّت ويندي،
اخلاص، محبت ۽ مرّوت ويندي،
آن وقت بدون ٿـا، تہ قيامت ٿيندي،
جنهن وقت زماني مان صداقت ويندي.

(٦)

تعليم ۽ اخلاق، ليـاقت ڪانهي،
اخلاص، مرّوت ۽ صداقت ڪانهي،
زنده نہ رهي، موت سڏي ٿو آن کي،
جنهن قوم جي فردن ۾ محبّت ڪانهي.

”استاد“ بخاري

(١)

مضبوط پهاڙن کي لڳن ٿيون پيڙهون،
ڪمزور ڪرن ڪوڙ ڪڪايون ڪنڌيون.
ان دور جون پاڙون به آٿو ٽڪريءَ تي،
جو دور سکيو آهه اِهي تعميرون.

(٢)

جنهن دور ۾ انصاف نه ٿيندا آهن،
حقدار کي ڪو حقّ نه ڏيندا آهن.
پڌجي ٿو ته ان دور سندا پيءُ ۽ ماءُ
اولاد به باغي ئي ڄڻيندا آهن.

(٣)

افسوس جو ”هر حال“ اوهان سان ناهيان،
ڪا ڳالهه نه آ، مان به ته انسان آهيان.
انسان جون تقاضائون ته ساڳيون آهن،
چاهيو ٿا اوهين جيڪي، آهو ٿو چاهيان.

(٤)

بي حال کي خوشحال بڻائين ڇو ٿو،
اڻ ڏير کي انصاف سڏائين ڇو ٿو.
تون زور جي رکندين ته ڪو چوندو به ڪٿي،
هر رات، ڇٽو ڏينهن چوائين ڇو ٿو.

”راز“ ناٿنشاهي

(١)

رات آئي يا هي وار وڌا تو کولي،
هرڪا تي اونداهه ٿي ٿي ٻولي.
ڪجهه دير ته ڪڻ پنهنجو فروزان چهرو،
منزل جون ڇڏيئي ساريون نشانيون رولي.

(٢)

شاعر جي خيالن کان حسين آهين تون،
جنت جي حوالن کان حسين آهين تون.
مئخاني جي هر رات کي جوڀن ڏيندڙ،
رنگين پيالن کان حسين آهين تون.

(٣)

هي نور جي ڪا لاٽ ٿي ٿي چمڪي،
جنت جو ڪوئي نيل ڪنول ٿو مهڪي.
هي تنهنجو بدن شعر لطيف آهي يا،
خيام جي رنگين رباعي جرڪي.

لکميچند "پريم"

(١)

صوفي نه سڏائيج، نه جي آهين صفا،
هيت صاف، صفا صاف ڪپڻ تهه دل جا،
منهن رکج نه مُلان جو، اکيون چورائيون،
ڏي خود کي نه تون دوکو، ڪري وعظ وڏا.

(٢)

صوفي نه سڏائيج، آٿي راهه ڏکي،
دل جنهن ۾ رهي ٿي نه دلاسن جي بکي،
هيت پاڻ منجهان پاڻ کي سونهون ٿو ڪجي،
روشن ٿي ڪجي راهه، ٻئي جو الا مڪي.

(٣)

صوفي نه سڏائيج، نه جي درد آٿئي،
چهري جو ٿيو رنگ نه جي زرد آٿئي،
چهروئي دوست! دل جو آٿئي آئينو،
جنهن ۾ ٿي ڏسبو مرد ۽ بي درد آٿئي.

(٤)

صوفي نه سڏائيج، پياڻي جي رکين،
مدهوش ڪندڙ ميءِ جو چڪو جي نه چکين،
هين ميءِ سندي هڪ ڏک سان ٿي تون-
مان نه رهي؛
بس پاڻ منجهان پيو نڙر بکين.

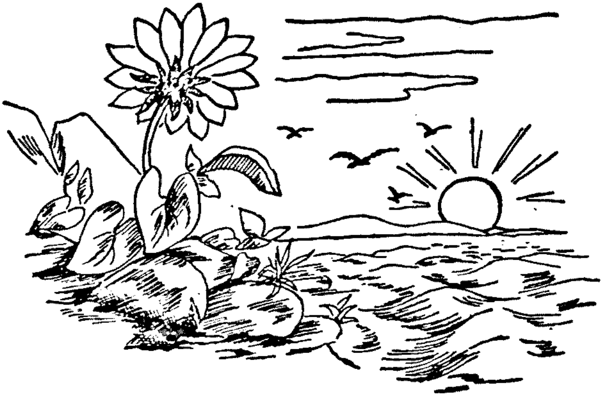

نيون طرزون

"محسن" ڪڪڙائي

[ماهيا]

*

اڄ پيتِ تي ويٺو ڪانءُ،
تو تہ دل پنهنجي هَليِ آ:
منهنجو تو لڏ ڦاٿي هانءُ.

ساوڻ جو تو مينهن پَوي،
اسان تنهن جي لاءِ سِڪون ٿا؛
پَرَ توکي ڪير چَوِي.

خالي خالي ڪوڪو،
مون ڪي کهڙي چاڻ تہ مَنَ!
تون پي ڏيندين دوکو.

تُوتَن سان پُر ٿالهي،
اوهين شل بهار هجو،
اسين ساڳيائي مالهي.

مترن جهليون ڦريون،
اوهان پرديسي او پيارا،
اسان ديس ۾ ڇا ڪريون!

"راز" نائنشاهي

[ترائيل]

*

تون اچين ٿي تہ رات جهومي ٿي،
چؤطرف روشني هَوي جَرڪي.
چؤطرف ڪائنات جهومي ٿي،
تون اچين ٿي تہ رات جهومي ٿي.
زندگي بي‌ثبات جهومي ٿي،
خامشي خامشي هوي سرڪي.
تون اچين ٿي تہ رات جهومي ٿي،
چؤطرف روشني هَوي جَرڪي.

*

ساجن تنهنجو نينهن،
اُن ڀورالو آهي، جئن،
چؤماسي جو مينهن.

ٿيو نہ انڌيرو دور،
سهسين تارن جو، آلا
ضايع ٿئي ڀيو نُورا

جڻ تہ ڏئي جي لاٽ،
حسن ڪڍي گوريءَ جو اُن،
وارن مان چلڪات!

هيءُ منظر ايڪانت!
جڻ تہ چنڊ جي چنگ تي،
ڳائي ڀيٺي سانت!

”تاج محل“، چانڊاڻ؛
گوري جڻ وهنجي پئي،
کير ۾ ماکيءَ ساڻ!

شاعر جا جذبات؛
پائل جي جهنڪار ڪجهہ،
ڪجهہ ڪوئل جي لاٽ.

ڪونجن سندي قطار؛
هوا اڏائيندي وڃي،
ڪنهن لاءِ ڦولن - هار؟

مئڊم ٽيڪلا مولينهئر

مترجم: پريو "ناشاد"

غيرملڪي پولين جي شاعري

درد

[مئڊم ٽيڪلا مولينهر (Tekla Mollenhauer)، جنهن جي نظم "Pain" جو سنڌيءَ ۾ آزاد ترجمو هيٺ ڏجي ٿو، سا آمريڪا جي نيوجرسي شهر ۾ پيدا ٿي. ننڍپڻ يورپ جي مختلف ملڪن ۽ شهرن ۾ گذاريائين. انگريزيءَ کان سواءِ، کيس فرينچ ۽ پولش پولين تي دسترس حاصل آهي. شاعري ۽ موسيقي سندس روح جا ٻه پهلو آهن. اوئيهن سالن جي عمر ۾ شعر لکڻ شروع ڪيائين. مشهور موسيقار پئڊرِي وَسڪي کان پيانو وڄائڻ سکي، جنهن ۾ اڄ کيس مهارت حاصل آهي. پاڻ زندگيءَ ۾ آزادخياليءَ جي قائل آهي. ٿياسافيءَ سان دلي رغبت اٿس ۽ ان سوسائٽيءَ جي ميمبر به آهي. مشهور ادبي رسالن ۾، مئڊم ٽيڪلا جا شعر درج ٿيندا رهن ٿا. ١٩٦١ع ۾، برنارڊ–مولينهر سان سندس شادي ٿي، جو پاڻ به فيلسوف آهي. هن وقت سئڊيگو (ڪئليفورنيا) ۾ پنهنجي رفيق حيات سان گڏ رهي ٿي.—پ. ن.]

پريتم لئه پنهنجي، جڏهن پيون ڪنن تي،
پُردرد پنجيءَ جون پرسوز آهون—
سنڌم خوابِ رنگين جي قصرِ حسين کي ڏونڌاڙي ۽ ڏاهي ۽ ٽوڙي ڇڏيو:
سنڌم روح مجروح ٿيو، ڪنهن جي نيزي جي بيرحم ۽ اجنبي نوڪ وانگيان،
چُني، ڏار ڪيو ويو—
عياشي ۽ آرام کان دُور، محرور!

تنهين دم سنڌم دل ۾ گونجار ٿي ڪنهن لئين گيت جي،
جڻ تہ حسنِ ازل جي ٿي چشمي مان ڏارا، وهي نڪتي نغمي جي پوشاڪ پهري،
وڻن مان جٽڪ ٽپڪندي، ڇڪندي ٿي رهي:
ان جي رفتار ٿي تيز کان تيز تر، جڻ تہ نڪتو ڪمان کان ڪو تيرِ نظر؛
۽ فضا ۾ ڪُٽو—
ويو مچي ٿرٿلو، زلزلو!

انهيءَ موڙ تي:
منهنجي جذبن ۾ ٿي تازگي، زندگي،
درد نا آشنا، بيخوديءَ کي ڇڪي، ان ٿي ٻاهر ڪيو؛
جوش، حدّت، حرارت—
تعشّق جي جذبن، نچڻ ۽ ٽپڻ ڪيو شروع، هر گهڙيءَ، هر پَهر:
۽ بيدار ٿيا، درد سان آشنا، هي زمين، آسمان،
ٿيٺ رحمت الاهي سان ٿمتار ٿيو—
منهنجو جامِ ضميرا

تحرير، اسان جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت حاصل ڪري چڪي آهي، پر لفظن، جملن ۽ زبان جي بنيادي حيثيت، با معنيٰ آوازن سان وابسته آهي. اهي ئي آواز، جن تہ هرعلم ۽ هر فن تي گهيرو ڪيون بيٺا آهن. ان ڪري، شاعريءَ جي هيئت، فقط چٽيل ۽ لکيل حرفن سان متعيّن ڪري نٿي سگهجي. اها موسيقيءَ، آوازن جي ترتيب، لهجي جي شيرينيءَ ۽ نرميءَ، اچارن جي صفائيءَ ۽ صحت، سان معلوم ڪري سگهجي ٿي.

اهوئي سبب آهي جو اثر پذيريءَ لاءِ، شاعريءَ جي لکيل ۽ چٽيل مواد سان گڏ، هيئت، ۽ ان جا وسيلا، راڳ، اچار، شيريني ۽ نرمي بہ هئڻ گهرجن.

۲

افسانا

۱. هاءِ هيءَ دنيا — محمد عثمان ناطق

۲. ڪنهن سان سُور سليان — چيخوف

مترجم: الاهي بخش دوداپوري

۳. حقير مڇي — آلبرٽ موراويا

مترجم: غلام نبي ميمڻ

۴. پينو فقير جي دل — ميڪسم گورڪي

مترجم: چنا شبير "ناز"

۵. آنت — "بردو" سنڌي

ناٽڪ

۱. موت ۽ مفاصلو — قاضي خادم

"انسان ۽ ان جي سماجي زندگيءَ جي هر پهلوءَ جي ترجماني، جيتري افساني ۾ ٿي سگهي آهي، اوتري نہ شعر ۾ نہ تاريخ ۾!

"افسانو، انسان جي ڪنهن نہ ڪنهن جذباتي عمل ۽ رد عمل جي اهڙيءَ تہ سادي ۽ سولي تصوير ٿو پيش ڪري، جنهن ڪان پڙهندڙ جو ذهن هر حال ۾ متاثر ٿئي ٿو. ائين ٿيڻ سان، ان تاثر جو سلسلو وسيع ٿيندي ٿيندي، انساني حيات جا ٻيا بہ ڪيترائي حصا ۽ شعبا پنهنجي گرفت ۾ آڻي ٿو. ايتري قدر، جو پڙهندڙ پاڻ کي ان معاشري جو اهڙو جزو سمجهڻ شروع ڪري ٿو، جو سمجهي ٿو تہ اهي سڀ حالات چڻ تہ مٿس ئي گذري رهيا آهن.

"ان ڪري، ائين چوڻ ۾ ڪوبہ مبالغو نہ آهي تہ فرد ۽ معاشري کي اگر ڪا صنف ۽ ڪو فن پنهنجائپ جي ڏوريءَ ۾ ٻڌي سگهي ٿو تہ پوءِ اهو آهي 'افسانہ نگاري'." —غ. م. گ

محمد عثمان ’ ناطق ‘

هاءِ، هيءَ دنيا

ڳوٺ جي ڏکڻ طرف ٻڙ جو جهونو ۽ ديو هيڪل وڻ هوندو هو. آرهڙ جي تيز اُس ۾ ڳوٺ جا ٻڍا ۽ جوان، ٻڙ جي گهاٽيءَ ۽ ٿڌيءَ ڇانوَ ۾ کٽولا رکي آرام ڪندا هئا. ٻارڙا ٻڙ جي مضبوط ڏارن ۾ لوڏ ٻڌي، ان ۾ لُڏندا هئا. وقت ڪاٽڻ لاءِ، ڪي ٻتي راند ۾ ته ڪي نَوڪٽي ۽ چَلهر راند ۾ محو ۽ مشغول هوندا هئا. واٽ ويندڙ مسافر به ٻڙ جي ڀڪڙيل ڇانو هيٺ چند گهڙيون آرام ڪري، ٿَڪ ڀڄي، منزل ڏانهن روانا ٿي ويندا هئا. ڏينهن جي چمڪندڙ روشنيءَ ۾ سندس ڇهچ ساوا پن اکين کي فرحت پيا ڏيندا هئا، ۽ پکين جي مٺڙين لاتين سان گڏ، ڳوٺ جي ٻارڙن جو گوڙ شور به جاري هوندو هو.

ڏينهن جي روشني هوريان هوريان گهٽ ٿيندي ويئي، ۽ رات جي ڪاراڻ وڌندي ويئي، ۽ هر طرف ٻاٽ اونداهي ڀکڙجي ويئي. اونداهيءَ ۾ ديو هيڪل ٻڙ وڌيڪ خوفائتو پئي معلوم ٿيو. ان جون ڏکيون ۽ هيٺ لڙڪندڙ جٽائون ڄڻ ته ڦڻ ڪڍيو ڪاٽڻ پئي آيون. هر طرف گهري اونداهي ڇانيل هئي. فضا ۾ ڪامل سڪوت هو. نيري آسمان ۾ تارا ڄڻ ته اکيوت ڪيڏي رهيا هئا. رکي رکي، ڪنهن سَمي، ڪتن جي ڀونڪڻ ۽ گدڙن جي اوناڙين خاموش فضا ۾ ارتعاش پيدا ڪيو ٿي، نه ته وري به گهري چپ-چاپ ٿيي ويئي ٿي؛ اُن سمي، ٻڙ جي گهاٽين شاخن جي گهري ساڀي هيٺ، ٻٽ تي ڀيل ڀٽر تي ٻه انساني جسم بلڪل خاموش وينا ٿي رهيا ـــ جٽڪ ڀٽر جا ُپيجان بُت آهن، صرف سندن ساهه کڻڻ جو آواز هڪٻئي جي ڪنن پئي پيو. ٿوري ساعت گذرڻ بعد، ساهه کڻڻ سان گڏ، هڪ جسم جي چپن ۾ حرڪت پيدا ٿي، ۽ هُن غم ۽ اندوهه سان ڀريل لهجي ۾ چيو ته ”چو، اج تون ايترو خاموش آهين؟ اڳ ۾ تنهنجي چپن تي هر وقت مسڪراهٽ نچندي رهندي هئي، پر اج آها مرڪ نه آهي. شايد...“ هُن ڪن ساعت ترسي وري چوڻ شروع ڪيو: ”سيائي، مون ڏاڍا جتن ڪيا، رات-ڏينهن هڪ ڪري محنت ڪيم، پر منهنجو پورهيو ساب نه پيو، جو توکي حياتيءَ جو رفيق بنائي نه سگهيس، ڇاڪاڻ ته آءٌ غريب هوس ۽ مون وٽ دولت ڪانه هئي، جيآ تنهنجن مائٽن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتي ها. مون وٽ ته صرف سڪئي محبت هئي، جنهن کي هن دنيا ۾ ڪير ٿو پڇي. تنهنجا مائٽ، مايا جي نلهي ٻاهرئين موهه تي موهجي ويا. پوڙهي جي دولت جي

خالي محبت تي جيت ٿي، ۽ منهنجين اميدن جو سونهري محل قلابازيون کائيندو، هيٺ ڊهي، پاش پاش ٿي پيو. اميدون مٽيءَ ۾ ملي ويئون، ۽ مون لاءِ هر طرف ڪاري، ڀيانڪ، ڀاٽ اونداهي ڇانئجي ويئي. مون کي خواب خيال ۾ نه هو ته تنهنجي زندگيءَ جا ڏاڳا انهيءَ پوڙهي سان ڳنڍبا."

سياڻي بيجان بت بڻي، خاموشيءَ سان سڀ ٻڌندي رهي، ۽ سندس نرگسي نيڻن مان آب روان هو. ٿوري ساعت گذرڻ بعد، هن نمناڪ نيڻ مٿي کنيا، ۽ گنڀير آواز ۾ ورائيو: "پيارا، ڇا تون ائين سمجهين ٿو ته انهيءَ ۾ منهنجو قصور آهي؟ هرگز نه. آءٌ ته پاڻ کي جيئري ئي قبر ۾ ٿي سمجهان. بي‌زبان اٻلا ۽ گونگي ڳانءِ هوندي به مون پنهنجي زبان کولي، ۽ منڙيءَ ماءُ کي ليلائي چيو ته 'اما، او اما، سون بي‌زبان اپاڳڻ کي باهه ۾ نه وجهه. مايا جي موهه ۾ پنيلجي جيري ئي قبر ۾ نه پور. اما، تون اهڙي ڇو ڪٺور دل ٿي آهين؟ اما، ڇا تنهنجي ماءتا ايترو مرده ٿي ويئي، جو ڪجهين به نٿي؟ اما، خدا واسطي مون اپاڳڻ تي رحم ڪر!... اما، وو اما!...تون تہ —'

"جيجل ماءُ، بت بڻي، ماٺ ڪيو ٻڌندي رهي؛ پر زبان مان هڪ اکر به نه ڪڇي. پر سندس چمڪندڙ اکين مان لڙڪ، ڏار ڪري، گهنجيل پيشانيءَ تي وهي رهيا هئا، جن کي چُنيءَ جي پلاند سان جذب ڪري رهي هئي، ۽ هڪ ڏکو ٿڏو ساهه کڻي چوڻ لڳي ته 'پُٽڙي، هن ظالم دنيا ۾ سڀڪجهه صبر سان سهڻو آهي. غريب کي ان لاءِ ڪجهه به نه ڪڇڻو آهي، پر کيس اکين هوندي به انڌو ۽ زبان هوندي به گونگو ۽ ڪنن هوندي به ٻوڙو ٿيڻو آهي. هن ظالم دنيا ۾ سڀڪجهه سهڻو آهي.' وڌيڪ ڳالهائي نه سگهي، ۽ پاڻمرادو ڇپن ۾ چوندي رهي ته 'سياڻي سُهڻي نه هجي ها، ۽ ڇمي ئي نه ها ته اڄ پيريءَ ۾ هي سندس منٿون ۽ ليلڙاٽ پنهنجي ڪنن سان نه ٻڌان ها! اي مالڪ، تو غريبن کي سونهن ڇو ڏني، جا سندن جان لاءِ جوکو آهي. جونڌا آهن ته ڏاڍي جي لٺ کي ٻِڌَ نہ، پر ڏهه مٽا آهن.

دولت ۽ ڏاڍ جي هرهنڌ سوڀ آهي. غريب ۽ هيٺي کي طاقتور جي اڳيان سر نمائڻو آهي. جان ويئي ته پرواهه نه آهي، پر انڪار نه ڪرڻو آهي. واه مجبوري، جا انسان کي ڇا ڇا نٿي ڪرائي؟'

"پيارا، پيءُ ۽ جيجل ماءُ جي مجبوريءَ اڳيان صبر ڪرڻو پيو. شايد تون ائين سمجهين ٿو ته آءٌ دولتمند جي گهر سُکي آهيان؛ پر ائين نه آهي. دولت جي غلامن وٽ ڌن آهي، موٽر، بنگلا، نوڪر چاڪر وغيره، سڀڪجهه آهن. اگر وٽن جا شيءِ عنقا آهي ته آها محبت. لک خرچين، پر ڪين سچي محبت هرگز حاصل ٿي نٿي سگهي. پوڙهي وٽ پيار آهي، پر مرده. محبت آهي، پر بيجان. سندس هر ادا نقلي آهي. ڀلا مايا جي مريدن وٽ محبت ڪٿان آئي؟ هنن کي پيار آهي، ته پئسي لاءِ. باقي عورت ته دل وندرائڻ جي لاءِ هڪ رانديڪو آهي،

جو هڪ پيڪو ته وري ٻيو خريد ڪري سگهجي ٿو. آءٌ انهيءَ ٻيوس پوڙهي جي ٿي نٿي سگهان، جو پيءُ برابر آهي، جنهن لاءِ منهنجي دل ۾ محبت نه پر نفرت آهي. تون ئي منهنجي حياتيءَ جو ساٿي آهين. آءٌ انهيءَ پوڙهي وٽ هڪ پل به گهاري نٿي سگهان. هلو ته هن ظالم دنيا کي ڇڏي، هلي ٻئي هنڌ محبت جي نئين دنيا آڏيون، جتي وڇوڙي جو ظالم هٿ پهچي نه سگهي، جتي تون ۽ مان هجون!... پيارا، چو خاموش آهين؟ ڇا توکي هاڻي مون کان نفرت آهي، ۽ تون سمجهين ٿو ته آءٌ انهيءَ پوڙهي جي آهيان، جو هميشه پنهنجي اڇي ڏاڙهيءَ کي ميندي لائي، جوان ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جنهن جي چهري تي ڪابه رونق ڪانهي: جڏهين نقلي ٻٽيهي صاف ڪرڻ لاءِ ٻاهر ڪيندو آهي، تڏهين سندس منهن جا گهنج نمايان هوندا آهن! ڇا، تون چاهين ٿو ته انهيءَ پوڙهي جي ٿيان؟ هرگز نه! عورت زندگيءَ ۾ هڪ ڀيرو محبت ڪندي آهي، سا به صرف هڪ مرد سان، جو تون ئي مون لاءِ آهين."

سيائي جيئن وڌيڪ ڳالهائيندي ويئي، تيئن وڌيڪ جذباتي ٿيندي ويئي. هوءَ غم جي شدت ۽ غصي جي حالت ۾ ڏڪي رهي هئي، ۽ ڦڪندڙ مجيءَ جيان هن پاڻ کي ڪٽي لطيف جي گود ۾ اڇلايو ۽ هو ڪيس حيرت جي نظرن سان ڏسندو رهيو.

ڪجهه دير بعد سيائيءَ اکيون پٽيون. سندس غزالي نيڻن مان لڙڪن جون لڙهيون زارو قطار وهي رهيون هيون. سندس بدن ٻاهه جيان ٻري رهيو هو، ۽ هوءَ خاموشيءَ سان نهاريندي رهي.

سيائيءَ جي شادي سندس مرضيءَ جي خلاف بيحس پوڙهي سان ٿي هئي، ۽ محبت جي ناڪاميءَ به هن جي ذهن تي ڪافي برو اثر ڪيو، جنهنڪري سارو ڏينهن پنهنجن پورن ۾ گم سُم رهندي هئي. تاهم ڪيس اميد جو آئلڪو ترورو نظر ايندو هو ته ضرور هن دکي جيون ۾ محبت جي جوت جڳائڻ وارو ايندو، ۽ نراس نه ڪندو. پر لطيف جي گڏجاڻيءَ سندس رهيل کهيل اميدن تان پاڻي ڦيري ڇڏيو، جنهنڪري سندس ذهن کي ڏاڍي چوٽ رسي. انهن خيالن ۾ گم، آڪاش جي تارن کي ڳڻيندي ۽ پُور پچائيندي، بستري تي ليٽي پيئي، ته انهن خيالن ۾ ئي ننڊ جي ديوي مٿس غالب پئجي ويئي. ننڊ ۾ انهيءَ گذريل گڏجاڻيءَ جو منظر ايري آيو: جڻڪ پاڻ لطيف اڳيان ليلائي چئي رهي آهي ته 'پيارا، او پيارا، مون اياڻي کي ائين ظالمن وٽ ڇڏي نه وڃ. آءٌ وري واپس ڪانه ويندس. آءٌ تنهنجي ٿي چڪي آهيان، هاڻي توکي هرگز نه ڇڏينديس، وري ٻيهر پوڙهي وٽ ڪانه ويندس!' ائين چئي، جيئن زور سان لطيف کي ڀاڪر ۾ ڀري ورتائين، تيئن سندس اک کلي پيئي، ۽ ڏسي ته آءٌ هت اڪيلي آهيان، لطيف ته آهيئي ڪونه. هو ڇرين وانگر هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳي، پر ڪيس ڪجهه به نظر نه آيو، ۽ پريان اهو ئي پوڙهو کٽ تي کونگهرا هڻي رهيو هو، جنهن تي نظر پوڻ شرط ڪانئس زوردار ڇيخ نڪري ويئي، جا رئيس جي بلند و بالا عمارت سان ٽڪري، فضا ۾ پکڙي ويئي. ڪمهلو، اڌ رات جي سمي، دانهن تي حويليءَ جا سڀ نوڪر چاڪر سجاڳ ٿي پيا.

رئيس محمد خان به اکيون مهٽي اٿيو. ڏسي ته سندس نئين نويلي ڪنوار روئي به پئي، ۽ ٿڪ به پئي ڏئي ۽ تَنَ جي ڪپڙن کي ڦاڙي رهي آهي. تپرس ۾ پنجي ويو ته هي ڇا؟ رات ته چڱي ڀلي ستي هئي! هو اجا ڪو فيصلو ڪري ئي ڪري ته ان وچ ۾ حويليءَ جا سڀ نوڪر ۽ نوڪرائيون اچي گڏ ٿيا. زالون اڳتي وڌي آيون، ۽ پنهنجو پنهنجو رايو ڏيڻ لڳيون. ڪا پئي چوي نظر بد لڳي آهيس، ته ڪا چوڻ لڳي ته جن" جو اثر ٿيو آهيس، ته ڪا وڏي چوڻ لڳي ته حويليءَ جي اترئين ڪنڊ ڏانهن ٻرين جو آستان آهي، اوڏانهين ويئي هوندي. جيترا منهن، اوترا يون ڳالهيون، هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو رايو هو.

محمد خان ته مجسم استعجاب بڻيو مختلف آوازن کي ٻڌندو رهيو، ته اچانڪ هيءُ ڇا ٿي ويو؟ ڪجهه لمحن گذرڻ بعد سندس چپ چُريا، ۽ چوڻ لڳو ته "هاڻي ڇا ڪرڻ گهرجي؟" زالون جي هيترو وقت ماٺ ۾ هُيون، تن ۾ وري چرپر پيدا ٿي، ۽ هر ڪا اڳتي وڌي پنهنجو رايو ڏيڻ لڳي ته "ڳوٺ جي ٻاهران ستين جو آستان آهي، اتي وٺي وڃڻ گهرجي." وري ٻيو آواز آيو ته "پير جهنڊل شاهه جي چوڪنديءَ تي وٺي وڃو، ۽ ٻُني (قبر) جي خاڪ ٻياريوس ته اهو غيبات جو اثر لهي وڃي." ائين ڪندي، هڪ ڪراڙي اڳتي وڌي ۽ کنگهندي نخريه انداز ۾ چيو ته "ڏاڏيون چريون آهيو: اوهان کي ڪهڙي ڄاڻ؟ مون هي اچا وار آس ۾ ڪونه آندا آهن. منهنجي ڳالهه مڃو ته روشن فقير مشهور سرندائيءَ کي گهرايو، جو هڪ ڄاڻو جناتي آهي ۽ سڀ خبر لهي ڏيندو."

ڪجهه دير تائين ته ميڙ تي ڪامل ماٺار ڇانئجي ويئي، ۽ ٿوري ساعت رئيس جو آواز خاموشيءَ کي ٽوڙيندي بلند ٿيو ته 'روشن فقير کي هڪدم وٺي اچو.' حڪم جي دير هئي، روشن فقير جو ڳوٺ به گهٽو پري ڪونه هو، وري جو رئيس جو سڏ، سو يڪدم تيار ٿي جلد ئي اچي پهتو.

فقير ڪرڙوڌ چمار جو، رنگ سانورو، سياهي مائل، اکيون وڏيون ۽ ڇپريون، نڪ ٻينو ۽ ناسون ڦونانڙيل ۽ ڏاڙهي گهاٽي، جنهن جي سنوارت به شايد گهٽي وقت کان ورتل ڪانه هئي. قد درمياني، مٿي تي هرڪ جو وڏو پٽڪو، جيئن ورتل هو، تيئن پاٽيءَ جو منهن ڪونه ڏٺو هئائين. وڏو پهراڻ پاتل ۽ ججهن سَرن واري سٿڻ پاتل هيس، ۽ ڪلهن تي ڪاري ڪٽي ويڙهيل، هڪ هٿ ۾ ڏنڊو ۽ ٻئي ڪلهي تي سرندو رکيل هوس. انو کي انداز سان قدم کڻندو آيو، ۽ پهچڻ سان هن وڏي آواز سان سلام ورايو. ائين پئي معلوم ٿيو ته ڄڻڪ پاڻ جين آهي.

سندس پُر رعب صورت سيني ويٺلن تي چڱو اثر ڪيو، ۽ پريان ويٺل سيائي به هن جي شڪل ڏسڻ سان هيسجي ويئي. فقير وڃابل گاديلي تي ويٺو، ۽ سامهون ويٺل ماڻهن تي هڪ اچاتري نظر وڌائين، ۽ سرندي جي تارن کي درست ڪرڻ لڳو. رئيس بت بڻيو ويٺو رهيو، ۽ ڪنهن مهل سيائيءَ کي ٿي ڏٺائين ته ڪنهن وقت فقير ۽ ميڙ ڏانهن ٿي نهاريائين. چند لمحن

گذرڻ بعد، فقير کي مخاطب ٿي چيائين ته ”فقير صاحب، هن ڪمبخت کي نه معلوم ته ڇا ٿي ويو آهي؟ ڪنهن غيبات وغيره جو ته واسو ڪونه ٿيو آهيس. سيگهه ڪر، ۽ هن منهنجي دل جي راحت تان اِها بُري بَلا ٽار.“

فقير پروقار انداز ۾ وراڻيو، ”اوهين ڪابه ڳڻتي نه ڪريو. مون هي اڇا وار انهيءَ ڪم ۾ آندا آهن. مون کي پنهنجي حياتيءَ ۾ اهڙو ڪوبه جن“ نه گڏيو آهي، جو ڇڏي نه ويو هجي. جن“ ته ڇا، پر سندس آبو به پانگون ڏيندو ويندو هليو.“

روشن فقير، سُرندي جي تارن کي درست ڪري، چيو ته ”جنهن نينگر کي غيبات آهي، انهيءَ کي هڪدم حاضر ڪريو. سُرندائيءَ جو ڪڙڪيدار آواز جاءِ ۾ گونجڻ لڳو، ۽ سيائيءَ کي فقير جي اڳيان ويهاريو ويو، جا ويڙهجي سيڙهجي ڳنڍڙي ٿي ويهي رهي. سُرندي تي لهرو شروع ٿيو، ۽ وينان جي چُر پر هوريان هوريان گهٽ ٿي ويئي.

ٿوريءَ دير بعد، سرندائيءَ جو ڪرخت آواز وري فضا ۾ بلند ٿيو، ۽ آواز تي سڀ وينل دهلجي ويا ۽ سيائي به ڏڪي ويئي ۽ ڪانئس زوردار بي اختيار چيخ نڪري ويئي. روشن فقير به ويو جوش ۾ ڳاڙهو ٿيندو. سندس وينل چپريون اکيون ٻاهر نڪري آيون، ڄڻ ته ٻاهر جا الا چڪي رهيا آهن، ۽ سندس بي دولا چپ چُريا، ۽ زوردار آواز ۾ سيائيءَ کي مخاطب ٿي چيائين ته ”خبردار، اي انسان جا ويري، تو هن بيگناهه نينگر کي ڇو ورتو آهي؟ هن تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟ هن جي جند آزاد ڪري وڃ، ۽ توکي جيڪي گهرجي سو گهر.“ پر سيائي ته پٿر جو بت بڻي، خاموش، قاتل اکين سان ڏسندي رهي ۽ زبان مان ٻڙڪ به ڪانه ڪڇي.

سرندائي گهٽوئي مٿو هنيو، ۽ پنهنجا سڀ حيلا هلايا ۽ جن“ کي شربت جو پيالو ۽ رت جو پيالو پيارڻ جي لالچ ڏني، ڪين سُڻهن، قسم ڏنا، پر وريو ڪي به ڪين. پاڻ ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو لعل ٿي ويو ۽ سندس مضبوط هٿ هوا ۾ بلند ٿيو تا... تا... تا! سيائيءَ جي جسم تي ڌڪ لڳڻ شروع ٿيا. سيائيءَ جون اکيون آب سان ترٽي ويون، ۽ جهيڻي آواز ۾ چوڻ لڳي: ”ادا، او ادا، مون کي مار نه! ادا، مون کي جن ڪونهي! الله ڙي، هاءِ هاءِ!... او اما!... او...“

ليڪن هو سخت ڌڪن جي ڪري بيهوش ٿي ويئي، ۽ محمد خان سچن کي ٽاڻ ڏيئي نهاري رهيو هو، ۽ روشن فقير وينان تي هڪ غائرانه نظر وڌي، ۽ پوءِ رئيس کي مخاطب ٿي چيائين ته ”سائين ڳاجيءَ شاهه ۽ علي حيدر جي حڪم سان جن“ ويندو هليو. اوهان ڪوبه ويچار نه ڪريو، ۽ اهو غيبات جي غشيءَ جو اثر آهي، جو پڻ لهي ويندو. ان بعد هو سرندو ڪلهي تي رکي ۽ ڏنڊو هٿ ۾ ڪٺي، موڪلائي گهر ڏانهن راهي ٿيو. گڏ ٽيل زائفائون ۽ مرد به هڪ هڪ ٿي رمندا رهيا. پر سيائي هوش ۾ نه آئي ته نه آئي، ۽ سندس نبض به

ڏريءَ رفتار سان هلي رهي هئي. محمد خان گهريءَ سوچ ۾ ڪنڌ هيٺ ڪريو ويچار ۾ ويٺو هو ته هاڻي ڇا ڪرڻ گهرجي.

هوڏانهن سيانيءَ جي ماءُ به دستور موجب اڄ سويل ئي اٿي هئي، ۽ رات ننڊ به پوري ڪانه آئي هيس. جو رات بد خواب ڏنو هئائين، جنهنڪري دل ۾ ڪئين وهمي خيال ٿيڻ لڳس، ۽ خدا تعاليٰ کي پاڌائڻ لڳي ته "اي مولا! اڙين جا آڌار، بيوسيلن جا وسيلا، منهنجي جگر جي ٽڪري ڏانهن خير ڪجانءِ." هيءَ اڃا انهن ئي پورن ۾ هئي ته ڪيس خبر ملي ته سيانيءَ کي جن" ٿي پيو آهي ۽ ان ڪري جنانيءَ ڏاڍو ماريو اٿس، انهيءَ ڪري اڃا ساهت ۾ ڪانه آئي آهي. انهيءَ بد خبر پڌڻ شرط جڻ ته مٿانس وڄ ڪري پيئي، ۽ ڪم ڪار اڌ ۾ ڦٽو ڪري، چرين وانگر اوڏانهن ڊوڙندي ويئي، ۽ پاڻمرادو پڻ پڻ ڪندي به ويئي: "مون ظلم ڪيو جو سيانيءَ کي ظالمن جي چنبي ۾ ڏنم... سيانيءَ کي جن" ڪونهي... ان کي نه ماريو... او پٽڙي... آهه... اچان پيئي. ان مهل رات پنهنجا نيڙ ويڙهي چڪي هئي، ۽ صبح صادق ڏينهن جي آمد جو پيغام آندو. ڏينهن چٽو ظاهر ٿي ويو. سيانيءَ جي ماءُ اتاولائيءَ سان محمد خان جي حويلي ڏانهن ڊوڙندي ويئي. جيئن رستي جو موڙ پار ٿي ڪيائين ته پريان سامهون موٽرڪار تيز رفتار سان اچي رهي هئي. موٽرڪار جو رستي جي موڙ تي هڪ انساني جسم سان ٽڪر ٿيو ۽ ڏڙام جي ڏڪائيندڙ آواز سان هڪ نحيف انساني جسم زمين تي ڪري پيو. پوڙهيءَ جو سارو بدن رتورت ٿي ويو، ۽ رت ڦوهارا ڪري وهي رهيو هئس. ۽ سنديس زبان سان آخري لفظ نڪتا ته "پٽڙي... مون... مو... ن... ظلم... ڪيو... تو... تو... تون... مو... مو... مون کي خدا... وا... سـ... طي... بخ... ش!!...!!

موٽرڪار تڙو اڳتي هلي زوردار بريڪ لڳڻ سان، وڏي جهٽڪي کائڻ بعد، بيهي رهي. موٽرڪار ۾ سياني جو نيم مرده جسم پيل هو. جنهن کي علاج ڪرائڻ لاءِ اسپتال ڏانهن ڪٺي وڃي رهيا هئا.

موٽرڪار جي ڌڏڪي کائڻ تي سياني جون اکيون کليون. جي آب سان تر هيون. ۽ چپن ۾ چوندي رهي مون... کي... جن"... ڪو... نهي... نـ... نه... ماريو... آ... ما... آ... آ... ما!... لطيف!... مون... کي... مما... ف... ڪج!...! وڌيڪ ڪجهه نه سگهي ۽ هڪ ئي هچڪيءَ سان سندس پساهه جو پکيئڙو هن خاڪي پڃري مان پرواز ڪري ويو. رئيس محمد خان موٽرڪار تان لهي، پوڙهيءَ جي چچريل ۽ رت ۾ ٻڏل لاش کي قاتل اکين سان گهوري رهيو هو. ۽ پوڙهيءَ جو مرده جسم ائين چئي رهيو هو ته "اسين غريب آهيون... مفلس آهيون... ڇا ڪريون؟ خدا شل!... حسن... غريب... کي... نه ڏئي!!...!

چيخوف

مترجم: الاهي بخش دودا پوري

”ڪنهن سان سور سليان“

منهن اونداهي هئي. گهميل برف هوريان هوريان تازن روشن ڪيل فانوسن جي مٿان ڦيرانيون ڪائي ڪري رهي هئي. جاين جي ڇتين، گهوڙن جي پٺين، ماڻهن جي ڪلهن ۽ ٽوپلن تي ان جا نرم ۽ سنها تهه چڙهندا ٿي ويا. گاڏيءَ وارو ايونا پوٽاپو بلڪل سفيد ٿي ويو هو ۽ ڀوت وانگر پئي لڳو. هو ايترو ته جهڪي ويو هو، جيترو انساني جسم جهڪي سگهيو ٿي؛ هو پنهنجي گاڏيءَ تي ويٺو هو، پر هن ۾ ڪنهن به قسم جي چرپر پيدا نٿي ٿي. ائين ٿي ڏنو ته جيڪڏهن سموري برف هن جي مٿان ڪري ته به هو ان کي لاهي ڦٽو ڪرڻ جي ضرورت محسوس نه ڪندو. هن جو ننڍڙو گهوڙو به سفيد ٿي ويو هو ۽ ماٺ ڪيو بيٺو هو. ان جي ماٺ، بي ڊولائي، ۽ ڪاٺيءَ جهڙين ڊگهين ٽنگن کي ويجهي ڏسڻ سان به اهڙيون ئي ٿي معلوم ٿيون. هو ٽڪي پئسي وڪامندڙ ڪاٺ جي رانديڪي جهڙو ڏيک ڏئي رهيون رهيون. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته هو ڪنهن گهري خيال ۾ گم هو. جيڪڏهن اوهان کي اوهان جي آرام ڏيندڙ گهر مان بستري تان اٿاري، اهڙي مردار ماحول ۾ ڦٽو ڪيو وڃي، جنهن ۾ ڀيانڪ روشني ڏيندڙ بتيون، اڻ کٽندڙ گوڙ ۽ خلق ڀيڙ ڀڙاڻ ۾ هجي ته جيڪر اوهان به پاڻ کي ڪنهن ڳالهه تي خيال ڪرڻ کان روڪي سگهو! ڪافي وقت ايونا ۽ ان جو گهوڙو اتان چريائي نه هئا. منجهند جي مانيءَ کان اول پنهنجو وٿاڻ ڇڏي آيا هئا، پر هن مهل تائين ڀاڙو ئي نه لڳو هون. شام جو ڪوهيڙو شهر تي ڪري رهيو هو. بتين جي سفيد روشنيءَ جا ڪرڻا ويا ٿي چٽا ٿيندا ۽ شهر جو گوڙ جيئن پوءِ تيئن وڌيو ٿي وڌندو. ”وبرگ تائين گاڏي“ اوچتو ايونا جي ڪنن تي آواز پيو. ايونا ٽپ ڏيئي اٿيو، ۽ پنهنجي برف سان ڍڪيل پنبڻين مان ڏٺائين ته هڪڙو آفيسر مٿي تي ٽوپلو ۽ بت تي اووَرڪوٽ ڍڪيو بيٺو آهي.

”وبرگ روڊ“ آفيسر ورجايو. ”اڙي، تون ننڊ ۾ آهين ڇا؟“ ”وبرگ روڊ“. ايونا ڪنڌ ڌوڻي، رينن کي ڇڪيو. گهوڙي جي ڪنڌ ۽ پٺيءَ تي چڙهيل برف جا تهه ترڪي اچي هيٺ ڪريا. آفيسر سليج ۾ چڙهي ويٺو. گاڏيءَ واري، گهوڙي کي همت ڏيارڻ لاءِ چپ

پيڪوڙي، وينن کي چڪ ڏنئي، پنهنجو ڪنڌ بدڪ وانگر ايو جهلي ويهي رهيو ۽ پنهنجو هنر ضرورت کان سواءِ عادت مطابق، هوا ۾ گهمائڻ لڳو. ننڍڙي گهوڙي به پنهنجي ڪِڇي اڳتي ڪئي، ۽ پنهنجن ڪاٺ جهڙين ٽنگن تي زور ڏنئي، سواءِ ڪنهن فيصلي جي اڳتي وڌڻ لڳو.

”اڙي انڌا! ڇا تو ڪرين؟“ جون رڙيون، رستي تي هيڏانهن هوڏانهن ايندڙ ويندڙ ماڻهن جي واتان نڪري، ايونا جي ڪنن تي پهچي رهيون هيون.

”اڙي بدمعاش ڪاٿي ٿو ٿانگو هلائين؟ ـــ ـــ سڄي!“ ”توکي ته بگي هلائڻ نٿي اچي. سڄي هٿ تي هل.“ آفيسر ڪاوڙ ۾ رڙ ڪئي.

خانگي گاڏيءَ واري هن کي گارين جا دس ڏيڻ شروع ڪيا، واٽهڙو جنهن جو پاسو هن جي گهوڙي جي نڪ سان گسيو هو، رستي تان پڇي ڪنڌ ونئي پنهنجي ڪوٽ تان برف لاهي رهيو هو ۽ هن کي خار سان گهوري نهارڻ لڳو. ايونا پنهنجي گاڏيءَ تي ائين پئي پاسا ورايا ڄڻ ته ڪنڊن تي ويٺو هو. پنهنجي ٺونٺ ائين پئي هيڏي هوڏي ڪيائين ڄڻ ته پنهنجو وزن برابر ڪري رهيو هو. ائين وات ڦاڙيون ويٺو هــو ڄڻ ڪو سندس دم گهٽي رهيو هو ۽ ڄڻ کيس پتوئي نه هو ته ڇو ۽ ڇاجي لاءِ هو اتي ويٺو هو.

”اهي سڀ ڪهڙا نــه بدمعاش آهن!“ آفيسر چرچو ڪندي چيس، ”ائين ٿيو لڳي ڄڻ گڏجي سازش سٽي اٿن ته توکي اتان لاهي ڪٽي ڦٽو ڪن يا توکي گاڏيءَ جي هيٺان ڏيئي چڙين.“ ايونا ڪنڌ ورائي آفيسر ڏانهن ڏٺو ۽ پنهنجا چپ چوريا. ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو ته هن ڪجهه چوڻ پئي چاهيو، پر هن جي نڙيءَ مان صرف هلڪڙو آواز نڪتو.

”ڇا؟“ آفيسر پڇيو.

ايونا پنهنجي چپن تي مرڪ آندي ۽ وڏي جُهد سان، کهري آواز ۾ چيائين، ”منهنجو پٽ، ’بارن‘، هن هفتي مري ويو.“

”هون! ڇاجي ڪري مري ويو؟“

ايونا پنهنجو سڄو جسم آفيسر ڏانهــن ڦيرائي چيو: ”ڪنهن کــي ڪــهڙو پتو! چــون ٿا وڏي تپ جي ڪري. هو ٽي ڏينهن اسپتال ۾ هو ۽ پوءِ مري ويو...... ڌڻيءَ جو امر اٽر آهي.“

”بدماش، ڪنڌ سڌو ڪري ويهه.“ اونداهه مان آواز آيو. ”ڪراڙا ڪتا، نشي ۾ الوٽ آهين ڇا؟ اڙي اکيون ته کولي ويهه“

”هل، هل،“ آفيسر چيس، ”ورنه اتي سڀاڻي تائين به نه پهچي سگهنداسين. ٿورو تکڙو!“

گاڏيءَ واري وري پنهنجي ڪِڇي سڌي ڪئي ۽ سڌو ٿي ويهي رهيو ۽ منهن ڪومائي هوا ۾ هنر ڦيرائڻ لڳو. ڪيترائي ڀيرا هن ڪنڌ ورائي پنهنجي سواريءَ ڏانهن ڏٺو، پر هن پنهنجو اکيون ٻوٽي ڇڏيون هيون ۽ ائين ٿي لڳو ڄڻ هن کا ڳالهه ٻڌڻ پسند ڪانه پئي ڪئي.

هن، آفيسر کي وبرگ روڊ تي لاٿو ۽ هڪڙي گهٽي جي اڳيان اچي بيٺو. هو پنهنجي گديءَ تي وري ڪبو ٿي ويو ۽ سانت ڪري ويهي رهيو. برف وري به هن ۽ سندس گهوڙي کي ڍڪڻ شروع ڪيو. هڪ ڪلاڪ، ٻه ڪلاڪ...... پوءِ ڦٽ پاٿ تي بوٽن جا چيڪاٽ ڪيائيندي، جهيڙو ڪندي هڪڙا ٽي جوان آيا، انهن مان ٻه ڊگها ۽ ڏٻرا هئا ۽ هڪ بندرو ۽ ڪبڙو.

"پوليس اسٽيشن تائين ٽانگو ڪبي." ڪبڙي چچريل آواز ۾ چيو. "ٽنهين جي لاءِ چار-آنا."

ايونا ربنون ڪنيون ۽ گهوڙي کي سنڀاليو. چار آنا مناسب ڀاڙو ڪين هو، پر هينئر جيتريقدر ڀاڙي جو سوال هو ان جي هن کي اها پرواهه نه هئي، ته اهو رپيو آهي يا ٽڪو. جوان هڪٻئي کي ڌڪيندا، گاريون ڏيندا سليج وٽ اچي پهتا ۽ ٽنهي چڙهڻ ساڳئي وقت سليج ۾ ويهڻ جي ڪوشش ڪئي. پوءِ ٽنهي ۾ انهيءَ ڳالهه تي تون چا تون چا شروع ٿي ويئي ته ڪهڙا ٻه ويهن ۽ منجهانئن ڪهڙو هڪڙو بيهي رهي. آخر گهڻين گارين، چڪتاڻ ۽ گهڻ پيهه کان پوءِ، فيصلو ٿيو ته ڪبڙو بيهي، ڇاڪاڻ ته هو سڀني ۾ بندرو هو.

"چڱو، هاڻي جود ڪر." ڪبڙي پائدان تي بيهندي پنهنجي گهٽيءَ آواز ۾ چيو. هن جي ساهه جا ڦوڪارا، ايونا جي ڪنڌ کي پئي لڳا. "اڙي پوڙها! تنهنجي ٽوپي ته ڪهڙي آهي، شايد انهيءَ کان وڌيڪ بڇڙي، سڄي پيٽسبرگ ۾ ڪانه ملي."

"هه-هه-ها!" ايونا کليو، "هڙيءَ......"

"اڙي هڙيءَ وارا، جود ڪر! ڇا سڄو رستو انهيءَ رفتار سان هلندين؟...... ڪنڌ وارو ٺڪاءُ ڪرائينس."

"منهنجو متو چڙ ڦاٽي رهيو آهي"، هڪڙي ڏٻري چيو "گذريل رات دانڪما سوز وٽ واسڪاءِ مان چار بوتلون شراب جون چٽ ڪري چڏيون."

"مون کي پتو نٿو پوي ته تون ڪوڙ چو ٿو ڳالهائين. ٻئي ڏٻري خار مان چيو. "تون پير ڪوڙي ڪوڙ کي ٿو وهائين."

"خدا جي مار، جي اهو ڪوڙ هجي."

"اهو ايترو سچ آهي، جيترو چنجي ته جونءِ کيلي."

"هه-هه-ها،" ايونا ڏند ٽيڙڻ لڳو، "ڪهڙا نه زنده دل آهن!"

"ٿو: ڪٽي ڪڏ ۾ وجهوس." ڪبڙي ڪاوڙ مان چيو.

"اڙي پوڙها، ڪجهه هلندين يا نه؟ ائين ٿي گهوڙو هلائيندو آهين ڇا؟ هنتر کي هلاءِ! ڪجهه تڪڙو، ٿوري ڪنج ڪيدينس."

ايونا پنهنجي پٺيان ڪبڙي کي جڪ کائيندو ڏٺو ۽ هن جي آواز ۾ ڏک محسوس ڪيو. هن، هنن جا گهٽ-وڌ لفظ ٻڌا، رستي جي ماڻهن ڏانهن نهارڻ لڳو، ۽ آهستي آهستي هن جو اڪيلائيءَ وارو احساس گهٽجي ويو. ڪبڙو قسمن تي قسم کڻي رهيو هو. سندس زبان کي

تڏهن بس ٿي آئي، جڏهن يا تہ اٺ جيڏو ڏگهو تسمو ٿي ڪنيائين يا وري ڪنگهڻ سببان هن جي نڙي گهٽجي ٿي ويئي. ڏيرا ماڻهو، ناديجا پيٽرونا، نالي هڪ عورت جي ڳالهين ۾ مشغول ٿي ويا هئا. ايونا ڪيترا ڀيرا ڪنڌ ورائي هنن ڏانهن نهاريو ۽ ٿوري گهڙيءَ لاءِ ماٺ ڪري ويهي رهيو ۽ وري ڪنڌ ورائي، جهيڻي آواز ۾ چوڻ شروع ڪيائين:

”منهنجو پٽ... هن هفتي... مري ويو.“ ”اسان سڀني کي مرڻو آهي.“ ڪبڙي ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ ڪنگهي پنهنجا چپ اگهي ڇڏيائين. ”چڱا مڙس، هاڻي ڪجهہ جلدي ڪر. سچ پچ مان انهيءَ رفتار سان هلي نٿو سگهان. خدا ڄاڻي اتي الائي ڪڏهن پهچنداسين؟ ٿورو ڪنڌ واري چمڪي هڻيس.“

”او جوان، پڌين بہ ٿو، ڪنڌ سڪائي رکندو سانءِ، تو واري رفتار کان تہ ماڻهو پنڌ چڱو. ڪا ڳالهہ مٿي ۾ بہ ويهي ٿي، يا هڪ ڪن سان ٻڌي ٻئي ڪن مان ڪڍي ٿو ڇڏين؟“

ايونا هنن جي گستاخيءَ ڀريل جملن تي رنج ٿيڻ بجاءِ صرف ٻڌندو رهيو.

هہ۔ هہ۔ ها! ”هو کليو، ”زنده دل نوجوان آهن، الله وڏي حياتي ڏئين.“

”گاڏيءَ وارا، تنهنجي شادي ڪيل آهي؟“ هڪڙي ڏيري پڇيس.

”مان؟ هہ۔ هہ۔ ها، زنده دل جوان! هاڻي منهنجي لاءِ زال ۽ پوسل وارو گهر... هہ۔ هہ۔ ها... ائين ڪٿي چئجي قبر رهجي ويا آهن. منهنجو پٽ مري ويو ۽ مان جيئرو رهجي ويس... عجب جهڙي ڳالهہ، موت ڪان رستو ڀلجي ويو. مون ڏانهن اچڻ بجاءِ منهنجي پٽ ڏانهن هليو ويو...“ ايونا ڪنڌ ورايو تہ جيئن هنن کي ٻڌائي تہ منهنجو پٽ ڪيئن مري ويو. پر انهيءَ مهل ڪبڙي وڏو ساهہ کڻي چيو، ”ڏڻيءَ جا شڪر، آخر منزل تي پهچي وياسين“.

ايونا ڏٺو تہ هو هڪ وڏي اونداهي دروازي مان اندر گم ٿي ويا. هڪ ڀيرو وري هو اڪيلو ٿي ويو ۽ وري چوطرف سانت هن کي وڪوڙي ويئي.... هن جو ڏک جو گهڙيءَ سوا لاءِ گهٽجي ويو هو، گهڻي شدت سان هن جي دل کي وڪوڙي ويو. هو انتظار ۾ رستي جي ٻنهي پاسي، ايندڙ ويندڙ واٽهڙن ڏي انهيءَ خيال سان نهاري رهيو هو تہ من انهن مان ڪو بہ هڪ اهڙو ملي، جو هن جي دل جي درد کي ٻڌي. پر ماڻهن جا ميڙ هن توڙي سندس دل جي پيڙا ڏي اک کڻي ڏسڻ کان سواءِ هلندا ٿي ويا. هن جو درد ايڏو گهڻو ۽ گهرو ٿي ڏٺو، جو جيڪڏهن هن جي دل ڦاٽي پوي ها ۽ ان مان هن جي دل جو درد، اڏاما ڏئي نڪري ها تہ سڄيءَ دنيا کي گهيري وڃي ها. پر انهيءَ هوندي ڪنهن بہ ڏانهنس نهاريو ئي ڪين ٿي. انهيءَ درد، پاڻ کي، هن جي دل جي پردن ۾ اهڙيءَ طرح لڪائي ڇڏيو هو، جو ڪو بہ ان کي ڏينهن جو ڪيڏيءَ بہ روشنيءَ ۾ ڏسي نٿي سگهيو.

ايونا، بنگلي جي چوڪيدار کي ڳوڻ سوڏو ويندو ڏسي، خيال ڪيو تہ ان سان ڳالهايان.

”يار، ڪيترو وقت ٿيو هوندو؟“ چوڪيدار کان پڇيائين.

”سادا نَوَ! تون هتي ڇو بيٺو آهين؟ اڳتي وڌ.“

ايونا ڪجهہ قدم اڳتي وڌيو، هن جو جسم ڪبو ٿي ويو ۽ هو وري پنهنجي غم ۾ محوُ ٿي ويو. هن محسوس ڪيو تہ ماڻهن ۾ همدرديءَ لاءِ واجهائڻ اجايو هو. پنجن منٽن جي اندر ئي هو سڌو ٿي ويهي رهيو ۽ پنهنجو ڪنڌ ائين ڌوڏي ڪٽي مٿي ڪيائين، ڄڻ سور جي چهنڊڙي پنجي وئي هيس، ۽ ريڻ ڪي، ائين سٽڪارو ڪڍيائين، ڄڻ هينئر سور هن جي برداشت کان ٻاهر ٿي ويو هو. ”تنبيلو“ هن خيال ڪيو، ۽ ننڍڙي گهوڙي ڄڻ خيال پروڙي، ڊوڙڻ شروع ڪيو.

ڏيڍ ڪلاڪ کان پوءِ ايونا هڪڙي گندي مچ جي پرسان ويٺو هو. مچ جي چوگرد پٽ تي ۽ تختن تي ماڻهو کونگهرا هڻي رهيا هئا. هوا دولهاتيل گرم ۽ دم گهٽيندڙ هئي. ايونا سٽلن ڏانهن نهاريو، ٽنگن کي کنهيائين ۽ ايترو سوير سوٽي اچڻ تي افسوس ڪرڻ لڳو.

”سون تہ گهوڙي جو ڏاڻو بہ نہ ڪمايو آهي،“ هو خيال ڪرڻ لڳو، ”اهائي تہ منهنجي مصيبت آهي. ماڻهو جنهن پنهنجو ڪم چڱيءَ طرح پورو ڪيو آهي ۽ جنهن پنهنجي ۽ پنهنجي وهٽ جي پيٽ قوت لاءِ چڱو ڪمايو آهي، سو هميشه مزي سان ننڊ ڪري ٿو. هڪڙو نوجوان گاڏيءَ وارو هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ ٿورو اٿي ويٺو، ننڊاکڙو کنگهڻ لڳو ۽ پاڻيءَ جي ڏول ڏانهن ٿورو وڌيو.

”توکي پاڻي کپي ڇا؟“ ايونا پڇيس.

”پاڻي کپي ڇا!“

”ڏاڍو چڱو. تنهنجي صحت ڏاڍي سٺي آهي. پر ٻيلي ٻڌ — توکي خبر هوندي، منهنجو پٽ مري ويو آهي... تو ٻڌو آهي نہ؟ هن هفتي اسپتال... اهو وڏو قصو آهي.“ ايونا انهيءَ خيال سان نهاريو تہ هن جي ڳالهہ جو ڪهڙو اثر ٿيو. ڪجهہ بہ نہ — جوان پنهنجو منهن ڍڪي ننڊ ۾ غلطان ٿي ويو هو. پوڙهي ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ مٿو کنهڻ لڳو. جهڙيءَ ريت جوان کي پاڻيءَ پيڻ جي ضرورت هئي، اهڙيءَ ريت پوڙهي کي ڳالهائڻ جي تمنا هئي. هفتو اچي پورو ٿيو هو جو هن جو پٽ گذاري ويو هو، پر اڄ ڏينهن تائين هو ڪنهن کي بہ چڱيءَ طرح پنهنجو ڏک ٻڌائي نہ سگهيو هو. هن آهستي ۽ خيال سان ٻڌائڻ پئي گهريو تہ هن جو پٽ ڪيئن بيمار ٿيو، هن ڪهڙي سختي ڏٺي، هن مرڻ کان اول ڇا چيو ۽ هو ڪيئن مري ويو. هن چاهيو پئي تہ پٽ جي جنازي ۽ دفن ڪرڻ جو ذڪر ۽ اسپتال سان مرحوم پٽ جي ڪپڙن کڻي اچڻ جو احوال، ذري پرزي ڪري ٻڌائي. هن جي ڌيءَ، انيشيا، پري ٻهراڙيءَ ۾ هئي. هن انهيءَ جي بہ ڳالهہ ڪرڻ پئي گهري. ڇا اها معمولي ڳالهہ هئي، جا هن ٻڌائڻ پئي گهري؟ يقيناً ٻڌندڙن جي دل پيچي پوي ها ۽ ٿڌا ساهہ کڻي هن سان همدردي ڪن ها. اهو بہ بهتر هو تہ هُو عورتن سان پنهنجي دل جو درد وندي ها، جيتوڻيڪ اهي ٻن لفظن ٻڌڻ کان پوءِ اچي سُڏڪن ۾ پونديون آهن.

"هلي گهوڙي جي سار لهجي،" ايونا خيال ڪيو: "سمهڻ لاءِ تہ هميشه وقت آهي، تنهنڪري ان جي ڳڻتي ڪهڙي."

هن ڪوٽ پهريو ۽ تبيلي ڏانهن هليو ويو. هو گاهہ پني ۽ موسم بابت خيال ڪرڻ لڳو، ڇاڪاڻ تہ اڪيلائيءَ ۾ پٽ جي خيال ڪرڻ جي سگهہ ئي نٿي ساريائين. هو پنهنجي پٽ جون ڳالهيون تہ ٻڌائي سگهيو ٿي، مگر اڪيلائيءَ ۾ پٽ جون ڳالهيون ياد ڪرڻ يا ان جو تصور ڪرڻ، هن جي لاءِ بيحد عذاب ڏيندڙ هو.

"گاهہ ٿو کائين؟" ايونا پنهنجي گهوڙي جي چمڪندڙ اکين ڏانهن نهاريندي، ان کان پڇيو، "ڀلي کاءُ، جيتوڻيڪ داڻو کين ڪمايو اٿئي، مگر تون گاهہ کائي سگهين ٿو. ها! مان هينئر گاڏيءَ وهائڻ کان ڏاڍو لاچار ٿي ويو آهيان — منهنجو پٽ وهائي سگهي ها، نہ مان. جيڪڏهن هو جيئرو هجي ها تہ فرسٽ ڪلاس ڊرائيور هجي ها. ايونا ٿورڙو ماٺ ٿي ويو ۽ وري چوڻ لڳو.

"منهنجا ننڍڙا گهوڙا، حقيقت ائين آهي. هاڻي ڪزما ايونچ ڪونهي. هو اسان کي سورن جي زندگيءَ لاءِ اڪيلو ڇڏي هليو ويو. هاڻي ٻڌ، جيڪڏهن توکي ٻچڙو هجي ها ۽ تون ٻچڙي جو پيءُ هجين ها، ۽ اوچتو هو توکي ڇڏي هليو وڃي ها ۽ تون اڪيلو زندگي ڪاٽڻ لاءِ رهجي وڃين ها تہ تولاءِ ڪهڙي نہ ڏک جهڙي ڳالهہ ٿئي ها! ڇا اها ڏک جهڙي ڳالهہ ناهي؟"

ننڍڙو گهوڙو، جو چارو بہ چٻاڙي رهيو هو ۽ هن جون ڳالهيون بہ ٻڌي رهيو هو، تنهن پنهنجي مالڪ جي هٿ تي منهن رکي، ڦوڪارا هڻڻ شروع ڪيا —

ايونا جي دل ۾ هن جي عزت وڌي ويئي ۽ پنهنجي ننڍڙي گهوڙي کي سمورو قصو ٻڌائڻ شروع ڪيائين.

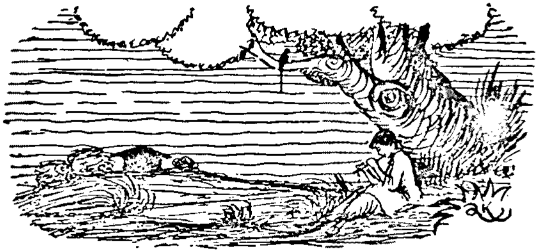

آلبرٽ موراويا
سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

حقير مڇي

اڪثر ڪري ماڻهن کي پنهنجي متعلق صحيح اندازو ڪونه هوندو آهي. ۽ هو انهيءَ ڳالهه جو به فيصلو چڱيءَ طرح ڪري ڪين سگهندا آهن ته ڪانئن اعليٰ ڪير ۽ ادنيٰ ڪير؟ انهيءَ اصول جي تحت مان پنهنجي شخصيت متعلق شديد قسم جي احساس ڪمتري جو شڪار رهيس. مان پنهنجو پاڻ کي سڀني کان بالاتر تصور ڪندو هوس. جيتوڻيڪ منهنجي جسم ۾ فولادي قوت ۽ سختي ته هئي ڪانه ۽ نه وري ڪو صفا نحيف ۽ ڪمزور ئي هوس. پر ڏئي ته ڏاڍو احساس پيدا ٿي ويو هو ته مان بلڪل ناتوان ۽ ڪمزور آهيان- شيشي جهڙو، شيشو به اهڙو جيڪو سڀ کان نازڪ هجي. مان پنهنجي ذهن ۾ هر گهڙيءَ پنهنجي شخصيت جو جائزو وٺندو هوس ۽ انهن سڀني صفتن ۽ صلاحيتن جو اندازو لڳائيندو هوس، جيڪي هڪ سٺي انسان ۾ اڪثر ڪري هجڻ گهرجن، جسماني قوت: نه هجڻ جي برابر، مان هڪڙو نهايت ئي ڪمزور قسم جو ڊانچو هوس، جنهن جون ٻانهون ۽ ٽنگون لٺ وانگر سڪل ۽ سنهڙيون هيون. اصل ڪوريئڙي وانگر هوس. ذهانت: ٻڙيءَ کان ٿورڙي، مان سڄي عمر پليتون صاف ڪرڻ واري ملازم وانگر ڪڏهين سڌو ٿي ٻيهي نه سگهيس. انهيءَ کان وڌيڪ منهنجي ڪند ذهنيءَ ۽ نالائقيءَ جو ٻيو ڪهڙو دليل ٿي سگهي ٿو. رونق: مٿئون کان وٺي گهه، زرد ۽ سڪل منهن، اکين ۾ مهينن ۽ سالن جو گند ڪچرو. نڪ پڪوڙي جهڙو، جنهن کي منهن جي ڊول ۽ اڏاوت سان ڪنهن به قسم جو ميل جول ڪونه هو. ۽ اهڙيءَ طرح ٻيون به انساني خرابيون. حوصلي مندي، چستي ۽ چالاڪي، شخصيت جي ڪشش، انهن سڀني متعلق ڪجهه نه چوڻ ئي بهتر آهي.

پنهنجي فطري ڪمزورين جي شديد احساس سبب مون عورتن سان واقفيت پيدا ڪرڻ جي ڪڏهن به خواهش نه ڪئي. مون زندگيءَ ۾ فقط هڪڙيءَ عورت جي ويجهي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اها هوٽل جي نوڪرياڻي هئي. ان منهنجي محبت جي شوق کي ائين چٿي هميشه لاءِ نڪرائي ڇڏيو هو ته ”تون هڪڙي حقير مڇيءَ جهڙو آهين.“ نوڪرياڻيءَ جا

اهي لفظ منهنجي ذهن تي نقش ٿي ويا ۽ مون اهو فيصلو ڪيو ته آئنده انهيءَ گهٽيءَ ۾ ڪڏهن قدم به نه رکندس. ڇو ته مان انهيءَ جي بلڪل اهل نه آهيان.

هوٽل جي اها روم جتي مان ڪم ڪندو هوس، مون ان ۾ پنهنجي لاءِ هڪڙي اهڙي ڪنڊ منتخب ڪئي هئي جتي ماڻهن جي نظر تمام گهٽ پوندي هئي. تنهن هوندي به مان انهيءَ ڪنڊ مان سڄي شهر جو نظارو ڪري سگهندو هوس. شهر جي وچ واري حسين ساوڪ ۽ چئني طرفن کان بلند ۽ منقش عمارتن سان گهيريل منظر اڪثر ڪري منهنجي نگاهن جي سامهون رهندا هئا. اهي حسين منظر منهنجي لاءِ نهايت ئي گهٽ دلڪش هئا. ڇو ته دل جي بستي ويران هئي. منهنجي زندگيءَ جا ڏينهن خاموشيءَ سان گذري رهيا هئا. پر هڪڙي ڏينهن هڪ اهڙو واقعو پيش آيو جنهنجي پيش اچڻ جي مون کي ڪڏهن به توقع نه هئي. مون اهو محسوس ڪيو ڄڻ ڪ مون کي ڪنهن اهڙي نموني ڇهيو هجي جيئن نازڪ هٿ گلاس ۾ رکيل چوند گلن کي ڇُهي. منهنجي زندگيءَ ۾ داخل ٿيڻ واريءَ انهيءَ عورت جو نالو "ايدا" هو. هوءَ هوٽل ۾ نئين نئين آئي هئي؛ ڪيس عورتن ۾ اهوئي درجو حاصل هو جيڪو مون کي مردن ۾. هوءَ مون وانگر ننڍي قد جي هڪ غير اهم شخصيت هئي. مگر ان ۾ جذبات جي شدت، زندگيءَ جي تازگي ۽ البيلائي پئي ڇلڪي. هوءَ ۽ مان ٿوري وقت ۾ ئي دوست ٿي وياسون. شايد انهيءَ ڪري جو اسان کي هڪ ئي قسم جو ڪم هڪ ئي جاءِ تي ڪرڻو پوندو هو.

وقت جي گذرڻ سان گڏوگڏ، اسانجا ناتا به وڌندا ويا. "ايدا" منهنجي ذهن ۽ دل ۾ سمائجڻ لڳي. مون هڪڙي آچر تي ڪيس سئنيما تي هلڻ جي دعوت ڏني. هن منهنجي دعوت کي قبول ڪيو. ۽ اسان سئنيما ڏسڻ وياسون. هال جي اونداهيءَ ۾ 'ايدا' جو هٿ منهنجي هٿ سان اچي ٽڪريو. ۽ مون اهو سمجهو اتفاق سان ٿي ويو آهي، پنهنجي هٿ کي هٽائڻ چاهيو. پر 'ايدا' منهنجو هٿ پنهنجي ونندي هٿ ۾ وٺندي هوريان چيو، "آخر ائين ڪرڻ ۾ ڪهڙو هرج آهي" ۽ توکي خبر ڪانهي ته مان توسان محبت ڪيان ٿي. ۽ جنهن ڏينهن کان مان هوٽل ۾ آئي آهيان، انهيءَ ڏينهن کان وٺي مون توکي چاهڻ شروع ڪيو هو. منهنجي ذهن ۾ سواءِ تنهنجي ٻي ڪا شيءِ اچي ئي نٿي. تون منهنجي زندگيءَ جو هڪ اهڙو حصو آهين جنهن کان سواءِ مان زنده رهي نٿي سگهان.

اهو منهنجي زندگيءَ ۾ پهريون موقعو هو جو هڪڙي عورت، پوءِ اها ڪٿي 'ايدا' ئي هئي، اهڙي قسم جي جذبات جو اظهار مون متعلق ڪيو هو. مان عجب ۾ پئجي ويس. مان انهيءَ عجيب ڪيفيت ۾ 'ايدا' جي سيني سوالن جا جواب ڏيندو رهيس.

مون کي 'ايدا' جي لفظن تي بلڪل يقين نٿي آيو. هوءَ جيترا به دفعا اهڙي قسم جا فقرا ورجائيندي هئي، منهنجي حيرت ۽ وحشت ۾ هر دفعي اضافو ٿيندو ويندو هو. هوءَ چوندي هئي، "مان تنهنجي لاءِ چري ٿي پئي آهيان" ۽ مان ائين سمجهندو هوس ته هوءَ مون کي

بيوقوف ٿي بنائي. اسان ٻئي جڏهن بہ ٻاهر گهمڻ ڦرڻ لاءِ ويندا هئاسون، مان سائس انهيءَ موضوع تي ڳالهين کي ڇيڙيندو هوس. مان ائين ڄاڻي ٻجهي ڪندو هوس. ڪجھ انهيءَ لاءِ جو تہ مان سندس زبان سان اهي فقرا هرگهڙيءَ ٻڌڻ پسند ڪندو هوس ۽ ڪجھ وري انهيءَ ڪري جو مون کي سندس ڳالهين تي اعتبار نہ اچڻ سبب هڪ قسم جي خوشي حاصل ٿيندي هئي. مان ڪائنس پڇندو هوس، "ڀلا اهو تہ ٻڌاءِ آخر مون ۾ اها ڪهڙي خوبي آهي جنهن جي ڪري تون مون سان محبت ڪرين ٿي؟"

'ايدا' جذبات جي شدت ۾ منهنجي ٻانهن سان چنبڙي پوندي هئي ۽ منهن تي هڪڙي قسم جي خاص ڪيفيت جو اظهار آڻي جواب ڏيندي هئي:

"مان توسان انهيءَ ڪري محبت ٿي ڪيان جو تو ۾ هڪڙي مثالي انسان واريون سڀئي خوبيون موجود آهن، تون منهنجي لاءِ انسانيت جو حسين ترين مجسمو آهين."

"سڀئي انساني خوبيون مون ۾!؟" مون کي انهيءَ کان اڳ ۾ تہ انهيءَ جي ڪا بہ خبر نہ هئي." مان حيرت جي نگاهن سان ڪيس تڪيندي چوندو هوس.

هوءَ چوندي هئي، "ها، ها، سڀئي انساني خوبيون — ٻهرين خوبي اها تہ تون مون کي حسين نظر اچين ٿو."

مان کلي ڏيندو هوس ۽ چوندو هوس، "مان ۽ حسين؟ تو مون کي غور سان ڏٺو بہ آهي؟"

هوءَ جواب ڏيندي هئي، "ها، سچ پچ تون — مان سچو ڏينهن توکي ئي ڏسندي رهندي آهيان."

"پر هي ڀڪوڙي جهڙو نڪ" مان ڪائنس پڇندو هوس.

"اهو نڪ ئي تہ مون کي سڀني کان وڌيڪ خوبصورت ٿو لڳي." پوءِ هوءَ منهنجو نڪ ٻن آڱرين سان پڪڙيندي هئي ۽ انهيءَ کي لوڏيندي هئي، ۽ وري ڳالھ کي جاري رکندي چوندي هئي، "انهيءَ کان سواءِ تون ڏاڍو ذهين آهين."

"مان ۽ ذهين؟ ماڻهو تہ مون کي بيوقوف چوندا آهن."

هوءَ ڳالھ کي ڪاٽيندي چوندي هئي، هو ائين ساڙ ۽ حسد ڪان چوندا آهن. خاص ڪري عورتون تہ ڏاڍيون حاسد آهن. تون سچ پچ تہ ڏاڍو ذهين آهين. جڏهن تون گفتگو ڪندو آهين، تہ مان همہ تن گوش ٿي ويندي آهيان. مون پنهنجي زندگيءَ ۾ توکان وڌيڪ ذهين ڪٿي بہ نہ ڏٺو آهي."

مون گهڙي ڪن رکي ڪيس چيو، "اهو تہ درست آهي، پر تون ائين تہ ڪانہ چوندينءَ تہ مان هڪڙو مضبوط ۽ طاقتور آهيان. تون منهنجي باري ۾ گهٽ ۾ گهٽ اهو تہ ائين چئي سگهين!"

هن جذبات آميز لفظن ۾ جواب ڏنو:

”ها، ها، تون طاقتور ۽ مضبوط آهين، ڏاڍو مضبوط.“

اهي لفظ ٻڌي مان ششدر ٿي ويس. جذبات جي شدت سبب منهنجي زبان مان ڪو لفظ به نه نڪري سگهيو. هن وري چوڻ شروع ڪيو:

”انهن سيني ڳالهين کان سواء تو ۾ هڪڙي ٻي ڳالهه به آهي. جنهن جي ڪري مون کي توسان والهانه محبت آهي.“

مون پڇيو، ”اها وري ڪهڙي؟“

هن ورائيو، انهيء ”خاص ادا“ کي بيان ڪرڻ لاء مون وٽ لفظ ئي ڪونه آهن. دراصل تنهنجو اهو آواز، گفتگوء جو انداز ۽ هلت چلت آهي، جنهن مون کي گهائل ڪري ڇڏيو آهي. يقيني طور تي جن وصفن ۽ صلاحيتن جو تون مالڪ آهين، اهي ڪنهن به شخص ۾ نٿيون ملي سگهن.“

ڪافي عرصي تائين ته مان ائين سمجهي رهيو هوس ته ”ايدا“ بلڪل غيرسنجيده آهي ۽ مون کي بيوقوف بنائي رهي آهي. تنهن هوندي به مون کي ڪانئس اهي ڳالهيون ٻڌي هڪڙي خاص قسم جو حظ محسوس ٿيندو هو. شايد انهيء ڪري جو جيڪي مون پنهنجي باري ۾ اندازا قائم ڪيا هئا، ”ايدا“ انهيء جي برخلاف پنهنجا نوان اندازا پيش ڪري رهي هئي.

تاثرات ۽ احساسات جي باري ۾ ايترو سنجيدو رويو اختيار ڪيو هئائين، جو ڪڏهن ڪڏهن مون کي به اهو احساس ٿيڻ لڳندو هو ته واقعي مون ۾ ڪجهه خوبيون آهن. پر وري يڪدم مون کي احساس ٿيندو هو ته اها پنهنجي متعلق خوش فهمي آهي. پر ايدا جنهن خاص ادا جو ذڪر ڪيو هو اها مون ۾ ڪجهه گهڙين لاء خوداعتمادي پيدا ڪري ڇڏيندي هئي. ڇو ته مون اڪثر ڪري ڏٺو هو ته عورتون بعضي وقت نندن ۽ ٻڌن جي خاص ادا جو شڪار ٿي ويندڙيون آهن.

انهيء ذهني ڪيفيت جي لهه وچڙ ۾ ڏينهن گذرندا ويا. هن وقت تائين اسان هڪٻئي جي اجا به ويجهو اچي ويا هئاسون: اسان هڪڙي ڏينهن سرڪس ڏسڻ جو فيصلو ڪيو. اهو سرڪس شهر ۾ ڏاڍو مقبول ٿي چڪو هو. اسان وچولي درجي جون ٽڪيٽون ورتيون ۽ سيٽن تي ويهي رهياسون. اسان ٻئي بيحد خوش هئاسون. اسان زندگيء ۾ ماڪيء جهڙو ميٺاج محسوس ڪري رهيا هئاسون. منهنجي سيٽ سان لڳ هڪڙي ڏکهي حسين عورت ويٺي هئي. انهيء عورت جي پرواريء سيٽ تي هڪڙو ڪارو رڌ مرد ويٺو هو. اسان کان ڪجهه پرڀرو وڏو ميدان هو، جتي ڪرتب ڏيکاريا ويندا هئا. انهيء ميدان ۾ مختلف اداڪارن ڪرتب ڏيکارڻ شروع ڪيا. پهريائين ڇهه گهوڙا آيا ۽ هڪڙو سائيس. حاضرين، گهوڙن جي عجيب ۽ غريب ڪرتبن مان لطف وٺندا رهيا. وري ڪرتب ڏيکارڻ وارن جو هڪڙو گروه آيو. انهن ڪجهه اهڙي انداز سان ڪم ڪيو جو منهنجي زبان مان اوچتو نڪري ويو ته ”مان

۽ اهڙو ڪرتب ڪرڻ لهران تو". ايدا پنهنجي معمول مطابق وري بہ بي نيازي ۽ تعريف پريل لفظن ۾ چيو، "اها تہ صرف آزمودي جي ڳالھ آهي. جيڪڏهن تون بہ مشق ڪندين تہ سيکجھ ڪري سگهين ٿو." انهيءَ تي اُن حسين عورت اسان کي ڏنو ۽ پوءِ پنهنجي ساٿيءَ جي ڪَن ۾ ڪجھ چيو ۽ پوءِ هنن ٻنهي چٿن ڪلي ڏنو.

انهيءَ کان پوءِ شينهن جو کيل شروع ٿيو. هڪڙي وڏي پڃري ۾ پنج شينهن ۽ هڪڙي شينهڻ موجود هئي. انهيءَ پڃري جو دروازو ڏاڍو هو. شينهڻ کي سيڪارڻ وارو رنگ ماسٽر بہ اتي حاضر هو. هن پڃري جو دروازو کوليو ۽ هڪيئي پنيان اهي سڀ انهيءَ تنگ دروازي مان ٻاهر نڪري آيا. ميدان ۾ ڇھ ننڍا ننڍا اسٽول رکيل هئا. مالڪ جي اشاري تي اهي سڀئي جدا جدا انهن اسٽولن تي ويهي رهيا. پوءِ مالڪ انهن مان هڪڙي پوڙهي شينهن ڏانهن وڌيو. هن پنهنجو وات ڦاڙيو ۽ مالڪ پنهنجو مٿو تي دفعا ان ۾ اندر وڌو. چئني طرف واه! واه! جا نعرا بلند ٿيڻ لڳا. انهيءَ وقت مون 'ايدا' کي چيو، "توکي اعتبار تہ ڪونہ ايندو، پر منهنجي دل ٿي چوي تہ مان بہ پنهنجو مٿو شينهن جي وات ۾ ڏيان."

'ايدا' پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو، "مون کي يقين آهي تہ ائين ڪرڻ جو تون پورو پورو اهل آهين."

انهن لفظن تي اهو جوڙو ٺهڪ ڏئي کلڻ لڳو ۽ اسان کي ڪجھ دير تائين ڏسندو رهيو.

هاڻي اسان کي اهو پورو يقين ٿي ويو هو تہ هو اسان تي کلي رهيا آهن. 'ايدا' جو منهن ڪاوڙ کان لال ٿي ويو هو. هن مون کي چيو تہ تون انهن کي چونہ ٿو چوين تہ هو ڏاڍا ڪي غير مهذب ۽ غير شائستہ آهن، پر ايتري ۾ گهنٽي وڳي ۽ کيل جو هڪڙو حصو ختم ٿي ويو، ۽ سڀ ماڻهو اٿي هليا ويا.

سرڪس جي ميدان کان ٿورو پري هڪڙو چڙيا گهر ٺهيل هو. جنهن ۾ ڪجھ پيا پئسا ڏئي هرڪو اندر وڃي ٿي سگهيو. انهيءَ چڙيا گهر جا بہ حصا هئا. هڪڙي حصي تي شيڊ هو جتي پنجرن جون قطارون لڳيون پيون هيون، ٻيو حصو کليل هو ۽ گاهہ وغيره سان پريل هو. اتي جانورن جا ٻچا کليل رکيا ويا هئا. اسان انهيءَ چڙيا گهر کي ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌياسون. اسان جي اڳيان اڳيان اهوئي جوڙو وڃي رهيو هو، جيڪو اسان جي سيٽن سان لڳ وارين سيٽن سان ويٺو هو. مون کي 'ايدا' هر گهڙيءَ چئي رهي هئي تہ تون ڪين چونہ ٿو چوين تہ هو غير شائستہ ماڻهو آهن. سو مون بہ فخريہ انداز ۾ انهن سان ڳالھ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جيتوڻيڪ اوندھ ڪافي هئي، تنهن هوندي بہ اهو جوڙو اسان کي چڱيءَ طرح نظر اچي رهيو هو. هو ٻئي هڪڙي شينهن جي سمهڻ جو نظارو ڪري رهيا هئا. مان سڌو مرد ڏانهن وڌيس ۽ ان کي پراعتماد آواز ۾ چيم:

"ڇا توهان اسان تي کلي رهيا هئا؟"

هو ٿورو مُڙيو ۽ بيپرواهيءَ سان جواب ڏنائين.

”نه، اسان هڪڙي ڏيڏر تي ڪيلي رهيا هئاسون جو ڍڳي جي روپ اختيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.“

”ڏيڏر توهان سون ڪي سڏيو آهي.“

”جيڪڏهن نوبي توهان جي مٿي تي پوري ٿي اچي، ته توهان ٿي ڪٿي پايو.“

مون ان کي نهايت ڪهرن لفظن ۾ چيو:

هو ترش لهجي ۾ چوڻ لڳو:

”ڏيڏر ٽان ٽان ڪرڻ به شروع ڪري ڏني؟“

انهيءَ تي ان عورت ڪلڻ شروع ڪري ڏنو. انهيءَ تي ’ايدا‘ کي ڏاڍي خار لڳي ۽ هوءَ ان عورت سان واتوڙجي پئي. پنجن-ڇهن منٽن تائين تون چاڄ تون چاڄ ڪندا رهيا. انهيءَ عورت ’ايدا‘ کي طعني ڏيندي چيو: ”هن مرد تي پڏي رهين آهين جو هڪڙي حقير مڇيءَ جهڙو آهي.“

’ايدا‘ باهه ٿي وئي ۽ ڪاوڙ ۾ اچي هن عورت کي ڏاڍي منه جي پڏائي.

انهيءَ تي اهو مرد مون ڏانهن وڌيو ۽ چيائين ته هائي گهٽوني ٿي چڪو، هائي بڪواس بند ڪيو، ۽ جيڪڏهن گهٽي ٽرٽر ڪيو ته نتيجو چڱو نه نڪرندو.

”تون اهي لفظ ڪيڏڻ وارو ٿيندو ڪير آهين؟“ مون پڻ تي پهندي چيو.

انهيءَ کان پوءِ جيڪي ٿي گذري، مان حياتيءَ تائين ياد ڪندس. هن منهنجي چوڻ جو ڪو جواب ڪونه ڏنو. پر مون کي يڪدم ڪٽي جهليائين. مٿي ڪٽي هوا ۾ ڦيرايائين ۽ پوءِ مون کي هڪڙي ننڍي هاٿيءَ تي ڪٽي هنيائين. مان اڳ ۾ ئي پڏائي چڪو آهيان ته انهيءَ حصي ۾ جانورن جا پڃا ۽ سندن مائرون موجود هيون. انهيءَ سچي واقعي سبب جيڪا حالت پيدا ٿي انهيءَ مان جانورن اهو سمجهيو ته سندس سرڪس ۾ وڃڻ جو وقت اچي ويو آهي. هو پنهنجي پٺيءَ تي ڪٽي پچرن ڏانهن هاڻ لڳو. چئني طرفن مان ماڻهو پهچندا آيا. ’ايدا‘ انهيءَ جانور جي پويان پويان رڙيون ۽ رانيات ڪندي ڊڪي رهي هئي. مون ان جانور کي ڪن کان وٺڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن مان ڪنهن شيءِ جو سهارو وٺي سگهان. پر مان انهيءَ ڪوشش ۾ ناڪامياب ويس ۽ ڦهڪو ڪري اچي هيٺ پيس. منهنجي ڪيرائيءَ کي ڏاڍي ضرب آئي. انهيءَ کان پوءِ جي واقعات جي مون کي خبر ڪانهي. جڏهن مون کي هوش آيو تڏهن مون پنهنجي پاڻ کي ترت علاج پوسٽ ۾ ڏٺو. ’ايدا‘ منهنجي پر ۾ هئي. جڏهن مان ٺورو ٺيڪ ٿيس ته اسان پيو شو ڏسڻ بنان ئي گهر هليا آيا سون.

پئي ڏينهن مون ’ايدا‘ کي چيو:

”اهو سڄو ڏوھ تنھنجو آهي. تنھنجي ڪري ئي مان خوش فهميءَ جو شڪار ٿيس. تو منھنجي ذهن ۾ اهو خيال پيدا ڪيو تہ مون ۾ ڪجھ خاصيتون آهن، هن عورت چڱيان ڇيو هو. مان هڪڙي حقير مڇيءَ کان...... وڌيڪ حيثيت وارو نہ آهيان.

پر ’ايدا‘ منھنجو هٿ وٺندي، ۽ محبت ڀريل نظرن سان ڏسندي چيو:

”خدا جو قسم! تون عظيم انسان معلوم ٿي رهيو هئين. هو توکان ڊڄي رهيو هو ۽ اهوئي سبب هو جو هن توکي هاٿيءَ جي پٺيءَ تي کڻي وهاريو. ۽ تون انهيءَ هاٿيءَ تي ويٺي سڄي ڪائنات کان وڌيڪ حسين — ۽ عظيم نظر اچي رهيو هئين.“

مان ’ايدا‘ کي هاٿي ڇاٽي چئي سگھيس!

مان سندس لاءِ ڪجھ پيو هوس ۽ پين ماڻهن لاءِ ڪجھ پيو. پر ڇا توهان هاٿي ٻڌائي سگھندا تہ عورتون ڇا ڏسي محبت ڪنديون آهن؟

مئڪسم گورڪي

شبير "ناز" چنه

پينو فقير جي دل

هڪ ڏينهن اڌ رات جو چؤواٽي جي وڪڙ تي هن جي ملاقات هڪ ٻاڻ جهڙي بدنصيب غريب ماڻهوءَ سان ٿي، جنهن کيس چيو، "ڏس، جيڪڏهين توکي مال هٿ ڪرڻ جي ضرورت آهي ته هي رستو وٺي ڏکڻ طرف لڙي پئُ. سامهون هڪڙي ننڍي سهڻي جاءِ نظر ايندءِ. ان جون پٽيون ڪي وڏيون نه آهن. در به ننڍو اٿس. ان جاءِ ۾ ڪو به ماڻهو ڪو نه آهي. فقط هڪ پڊو مالهي پهرو ڏيندو آهي. هڪڙو ڪتو هئو سو به ڪيترا ڏينهن ٿيا ته مري ويو آهي. اهڙو موقعو وري هٿ نه ايندءِ. سمجهئين؟"

هن ڪو به جواب نه ڏنو ۽ تڪو تڪو ڏکڻ ڏانهن وڃڻ شروع ڪيائين. ٿورو اڳيان پُل هئي ۽ پُل پار ڪرڻ کان پوءِ گهاٽو جهنگ هو. هو آهستي آهستي وڃي رهيو هو. سندس بدن تي هڪ ڦاٽل پرانو ڪمبل هو. تنهنڪري سندس شڪل سچاپ ۾ ڪانه پئي آئي. ائين پئي معلوم ٿيو ته ڄڻ هڪ ٻاڇو ترڪندي ٽڙندي وڃي رهيو آهي. گاهه تي هلڻ ڪري سندس پيرن جو آواز به ٻڌڻ ۾ ڪو نه پئي آيو. هرطرف خاموشي ڇڪڙيل هئي.

ٿوري عمر ۾ ئي هو ڪراڙپ جو شڪار ٿي ويو هو. سندس شڪل مان ئي معلوم پئي ٿيو ته هن ڪيتريون مصيبتون سٺيون آهن. منهن تي رونق ۽ تازگيءَ جو نالو نشان ئي ڪو نه هوس. فقط سندس اکيون چمڪي رهيون هيون. جن مان هن جي دل جي لڪل نرمائي نظر ٿي آئي. ٻين غريبن ۾ ۽ هن ۾ فقط اهوئي فرق هو.

هو اڳتي وڌندو پئي ويو جتي اڳيان ۽ پويان جهنگ هو ۽ ڪٿي ڪٿي هڪ ٻه جهوپڙيون پئي نظر آيون. ٿوري پنڌ تي آها جاءِ هئي.

انهيءَ جاءِ اڳيان اچي هو بيهي رهيو. چئني طرفن ڏانهن نظر ڦيريائين، پر ڪيس ڪو به ماڻهو نظر ڪو نه آيو. انهيءَ وقت ائين پئي معلوم ٿيو ته ڄڻ زمين ۽ آسمان هن جو آهي! ۽

پيو ڪو بہ انهن شين جو مالڪ نہ آهي. ہر هي ڇا...... نہ پير ٽا اڳتي وڌن نہ هٿ ٽا ڇُرن. آها ڪهڙي طاقت آهي جيڪا سندس ڪم ۾ دخل ڏيئي رهي آهي.

هيءَ سندس ڀيڻن ۽ ڀوئين چوري هئي. ان ڪان پوءِ هن ڪڏهن بہ چوري ڪانہ ڪئي. بک ڪري مجبور ٿي باغ مان ميوو چوري ڪري ڪاڏو هئائين، ہر پُٽ پڌي ڪڏهين چوري ڪانہ ڪئي هئائين.

هُونءَ تہ چوري ڪانہ ڪئي هئائين. ہر هائي ڇو نہ ڪري...؟ هن جي سنيال لهندڙ ڪو بہ ڪو نہ هو. صبح ڪان شام تائين رُلي رُلي اَچ ڪري سندس نڙي خشڪ ٿي ويندي هئي، تہ ڪو پائيءَ ڍُڪ يا مانيءَ گِيو ڏيڻ وارو ڪو نہ هوندو هو. پارن ۾، گرمين ۾ ۽ برساتين ۾ رات جو هو کليل ميدان تي پيو هوندو هو تہ ڪو سائس ڳالهائڻ وارو ڪو نہ هو.

اڄ ڪان گهڻو وقت اڳ هو پنهنجي پيءُ ماءُ جي پيار ۽ شفقت ڪان محروم ٿي چڪو هو ۽ در در تي رلندو پندو وتندو هو. رحم ڪائي ڪنهن غريب پيڊي پاڻ وٽ رهايس ۽ نوڪريون ناهڻ سيکاريائينس. انهيءَ ڏنڌي مان دال ماني ڪائي پيو گذارو ڪندو هو. ہر هو آزاد رهڻ پسند ڪندو هو. سو هڪ جاءِ تي ٽڪاءُ ڪري ڪو نہ سگهيو ۽ هميشہ پروارن ڳوٺن ۾ پيو گهمندو ۽ ڀٽڪندو هو.

هڪ ڏينهن شام جو ڪوهہ تي هن جي سائس ملاقات ٿي. ويجهو پيو ڪوبہ بني بشر نظر ڪو نہ ٿي آيو. هوءَ ڪوهہ مان پائي ڀري موٽي رهي هئي ۽ هي ڪوهہ جي ويجهو ڪنهن مٽيءَ جي دڙيءَ تي ڪجهہ ڪائي رهيو هو. هُوءَ ڪا اهڙي سهڻي بہ ڪانہ هئي. ہر تنهن هوندي بہ سندس نمائي ڇهري ۾ ڪشش هئي.

هُن جا ماءُ پيءُ بہ ننڍي هوندي ئي ڪانئس جدا ٿي ويا هئا. تنهنڪري ٻنهي جي پاڻ ۾ محبت ٿيڻ هڪ فطري ڳالهہ هئي. ٻنهي جي پاڻ ۾ شادي ٿي وئي. آها عورت ٻڙس سان گڏ هر تڪليف سهندي هئي. جيڪڏهين ڪنهن ڏينهن ڪين ڪاڏو نصيب ڪو نہ ٿيندو هو تہ انهن مان ڪو بہ رنج نہ ٿيندو هو.

اهڙي نموني سندن ڏکيا سکيا ڏينهڙا گذرندا رهيا. ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ ڪين هڪ پٽ ڄائو. ڇوڪرو تندرست ۽ تمام سهڻو هو. هڪ غريب جي گهر ۾ اهڙو سهڻو ڇوڪرو ڪنهن نہ ڏٺو هوندو.

ٻنهي سمجهيو تہ ڄڻ ڪين بي بها موتي مليو آهي. خوشيءَ وچان ڪپڙن ۾ نٿي ماپيا. اڳ هو ڏاڍين مصيبتن ۾ هئا، ہر پٽ جي پيدا ٿيڻ ڪان پوءِ اهي سڀ وساري ڇڏيائون. ڪنهن شيءِ ڏانهن اک کڻي بہ نہ نهاريندا هئا. دنيا جي ڪابہ شيءِ ڪين نٿي وڻي. هو هيستائين بنا ڪنهن مقصد جي پيا رُلندا هئا، پر پُٽ ماڻ ڪان پوءِ، انهن جي نظرن ۾ دنيا هڪ جادوءَ

جو ڪيل ٿي پيئي. ڪيئن ڇوڪري کي خوش رکون؟...... ڪيئن ڪيس ڪارايون ۽ پهرايون؟ انهيءَ ڳڻتيءَ ۾ ڪين ننڊ ئي ڪانه ايندي هئي. هو اڪ ڪنهن ڳالهه جو به فڪر نه ڪندا هئا، پر خدا ڄاڻي، ڇوڪري پيدا ٿيڻ کان پوءِ، ڪٿان اچي انهن تي ڳڻتين جو بار ٿيو.

ڇهن سالن کان پوءِ ڇوڪري جي ماءُ بيمار ٿي پيئي ۽ آخر مري وئي. ماڻهو چوڻ لڳا، "ڏينهن رات رستن تي رُلي رُلي، سردين ڪري ويچاري ماٺس ته گذاري ويئي. هاڻي ٻارڙي جي ته حفاظت ڪر".

غريب ۽ لاوطن پيءُ ماڻهن جي ڳالهين تي ڪو ڌيان نه ڏنو ۽ اڳي وانگر کليل ميدان ۾ گذارڻ لڳو. 'پنهنجي جان جي حفاظت لاءِ جاءِ ضروري شيءِ آهي.' اها ڳالهه هن ڪين سمجهي. سندس دل ۾ هيڪ خاص احساس صرف اهو هو ته سندس زندگيءَ جي رفيق، ڏک سک جي پائيوار ڪيس ڇڏي هلي ويئي!

ڇوڪري جا مهاندا ماءُ جهڙا هئا، جڻ ته هُوبهو ماٺس ويئي آهي. انهيءَ جهڙا گهنڊڙيدار وار، ٽڙندڙ چهرو، مطلب ته سڀ آهي ئي خاصيتون هئس. ڇوڪري کي ڏسي مڙيئي غم غلط ٿي ويندا هئس. جڏهن پنهنجي رفيقهٔ حيات لاءِ سندس دل بيقرار ٿيندي هئي، تڏهن ٻار کي ڇاتيءَ سان لائيندو هو ۽ ائين ئي دل وندرائيندو هو، مطلب ته هاڻي سندس زندگيءَ جو سهارو صرف اهو هڪڙو پٽ ئي هو.

پر هو وڏو بدنصيب هو، محبت جو پتلو...... زندگيءَ جو سهارو...... اهو ڇوڪرو به کيس جدائيءَ جو داغ ڏيئي ويو. ننڍو ٻارڙو پلا گرمين سردين جون سٽون ڪيستائين سهي سگهندو! جنهن وقت ڇوڪرو مري ويو، تڏهن هو چرين وانگر رڙيون ڪرڻ لڳو ۽ سوچڻ لڳو ته مون ماڻهن جو چيو ڇو نه مڃيو؟ ڇو نه هن جي حفاظت ڪيم؟

جنهن وقت ڇوڪري کي قبر ۾ پوريو ٿي ويو، تنهن وقت سندس اکين مان جَرَ جاري ٿيو، جڻ ته اهي ئي سندس ساريءَ زندگيءَ جا ڳوڙها هئا.

ايتري روئڻ کان پوءِ به دل نه ٺريس. ائين پئي ڄاتائين، جڻ ته هن لاءِ سارو جڳ اوندهه هو، بدن جو سارو رت ست پاڻي ٿي اکين مان وهي ڇڪو اٿس.

هن جون اکيون سدائين پٽ جي تلاش ۾ هونديون هيون. هو پٽ جي خيالي تصوير ئاهي پنهنجي اکيان رکڻ گهرندو هو، پر سندس خيال به سندس ساٿ نه ڏنو. پٽ جي اهڙي ڪا به شيءِ ڪانه هيس جو ان کي ڏسي دل کي آٿت ڏئي سگهي. ويڙهڻ جي چادر ۽ وڇائڻ جو ڪمبل به آن سان گڏ قبر ۾ دفن ڪري ڇڏيو هيائين. پنهنجون سڀ نشانيون ڪٺي سندس پٽ ڪائنس جدا ٿي ويو.

هاڻي هو بيجان ٻلڪ جانورن وانگر ٿي رهڻ لڳو. هن جون ساريون خوشيون مٽجي ويون.

هڪ دوست کيس ٻڌايو هو تہ ”باغ ۾ ڪهڙي ميوو ٻني ڪاڻ ۽ ڏاڙو هڻڻ ساڳي ڳالھہ آهي. ٻنهي ۾ ڀلا ڪهڙو فرق آهي؟ جهڙي چوري هُوءَ، تهڙي هيءَ.“ اڄ جاءِ جي اڳيان بيهي اهي ئي خيال پچائي رهيو هو.

هو ڳالھہ تي سمهي پيو. الاجي ڇو اُن وقت سندس سينو ڦاٽي رهيو هو ۽ ڪائنس ڳوڙها وهي رهيا هئا. روئڻ کان پوءِ ڪجھہ آرام مليس ۽ اٿي کڙو ٿيو. دل جو دل ۾ خيال ڪرڻ لڳو، ”ڀيا ماڻهو تہ چوري ڪن ٿا؟ مان بہ ڇو نہ ڪريان؟ سوچڻ ڇا جو؟“

اُن کان پوءِ يڪدم ڇلانگ ماري، سامهون واري موري تي وڃي پيت جي پرسان بيهي رهيو. جيئن جيئن پت جي ويجهو ٿيندو ٿي ويو، تيئن تيئن سندس بدن ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙڻ تي لڳي. ڇا جو شرم؟ ڇا جو لحاظ؟ جنهن وقت هن پت تي هٿ رکيو تنهن وقت ڪجھہ خيال نہ ٿيس. هو يڪدم پت ٽپي ويو. سامهون واري ڪوٺيءَ جو قفل تہ هڪ ئي ڌڪ سان کوليائين ۽ اندر گهر ۾ داخل ٿيو.

ٿوري دير تہ کيس اوندھہ ۾ ڪجھہ بہ نظر ڪين تي آيو. پر آهستي آهستي هن کي سڀ شيون چٽيءَ طرح نظر اچڻ لڳيون. انهن کي ڏسي ڏاڍو حيران ٿيو. جاءِ بلڪل صاف هئي، هر شيءِ با ترتيب رکيل هئي، ڀتين تي تصويرون ٽنگيل هيون. هو عجب ۾ ٻيٺي غوطا کائي رهيو هو ۽ خيال ڪري رهيو هو تہ ”هي شيون ڪهڙي ڪم اينديون آهن؟“

فقط ٻيٺي ڏٺائين، پر اهو فيصلو نہ ڪري سگهيو تہ انهن مان ڪهڙيون شيون کڻي؟ جيئن جيئن سوچيائين ٿي تيئن تيئن خيال جي جارم ويو ٿي ڦاسندو. کيس ائين ٿي معلوم ٿيو تہ ڄڻ سڀ شيون کيس ڀڪاري چئي رهيون آهن ...”سون کي کڻ، مون کي کڻ.“ هو ڪهڙي شيءِ کڻي ۽ ڪنهن کي ڇڏي، انهيءَ خيال ۾ سندس مغز ڳورو ٿيڻ لڳو ۽ ذري گهٽ چريو ٿيڻ تي آيو.

سامهون هڪ باجو پيو هو. اُهو وڏي ڪتيائين ۽ هڪ ڌڪ سان پيچي ڇڏيائين. باجي ۾ ڪجھہ ڪاغذ پيا هئا، پيو ڪجھہ بہ ڪونہ هو. هڪ ڪنڊ ۾ بہ سونيون مُهرون چمڪي رهيون هيون، آهي کڻڻ لاءِ جيئن هن هٿ ڊگهيڙيو تيئن سندس نگاھہ هڪ تصوير تي وڃي پيئي. يڪدم کيس ساري بدن ۾ سيسراٽي پيدا ٿي. خوشيءَ جون لهرون سندس دل ۾ ڊوڙڻ لڳيون. آها تصوير هڪ ننڍي ٻار جي هئي. خيال جي مدد سان هو جنهن تصوير ڪيڏڻ ۾ ڪيترا ڀيرا ناڪامياب ٿيو هو، اڄ اها تصوير اکين اڳيان ڪاغذ تي نڪتل ڏسي، خوشيءَ وچان ٽپڻ لڳو ۽ پيو سيڪجھہ وساري ڇڏيائين. هو ڇا لاءِ آيو هو؟ ڪٿان آيو هو؟ کيس بلڪل خبر نہ رهي. چريُن وانگر رکو ٿي اکيون ڦاڙي تصوير ڏٺائين. آهائي صورت، آهي ئي گهنڊڙيدار وار، آهي ئي وڏيون اکيون، چپن تي آهائي دلفريب مُرڪ. آها ڪنهن ڇوڪري جي تصوير هئي.....؟ اهو بلڪل نہ سمجهي سگهيو. پر سندس دل چئي رهي هئي تہ اها تصوير

سندس پٽ جي آهي. ڪيتري وقت کان هن جي دل جنهن شيءِ جي ڳولا ۾ هئي سا حاصل ڪري ڏاڍو خوش ٿيو. هن جا سڀ غم هڪڙيءَ گهڙيءَ ۾ ختم ٿي ويا. پٽ جي ڪنهن نه ڪنهن نشانيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ اڳي هو چرين وانگر پيو ڀٽڪندو هو. سو اڄ آها هٿ ۾ جهلي خوشيءَ وچان پاڻ کي ئي وساري ويٺو. هن تصوير کي ڇاتيءَ سان لاتو.

ڪافي دير تائين تصوير کي ڇاتيءَ سان لايو ويٺو رهيو. نيٺ ان کي چمندي چمندي، ڪٽي ٻاهر نڪتو. ان طرح سان، هڪ دفعو وري ڪيس زندگي موٽي واپس ملي. اها چوري هن جي ڀرين ۾ آخري چوري هئي. آن کان پوءِ پٽي ڪنهن به شي جي چورائڻ جي ڪيس خواهش نه رهي. ڇو ته هاڻي ڪيس ڪنهن به شيءِ جي گهرج ئي ناهي!

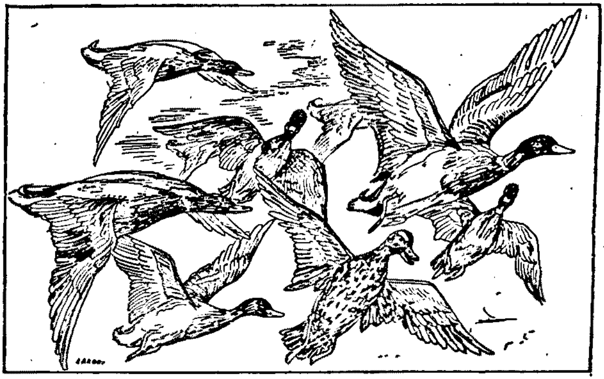

"بردو" سنڌي

آنٽ

هڪ نئين ليٽي پر ڏنجهي زال، پنهنجي ڪڪائين گهر جي چائنٽ وٽ، هيٺ ڪنڌ ڪري، ڪنهن وڏي ويچار ۾ ٻڏل، هڪ هٿ سان مٽي ڪي ٽيڪ ڏيئي ويٺي آهي، ۽ ٻئي هٿ ۾ سڪو ڪک اٿس، جنهن سان ڌرتيءَ تي هرويرو، آڏا آبتا ليڪا ويٺي ڪڍي.

ٻريان سندس ڏيڍ سال جو معصوم، اڳڻ تي ڌوڙ ۾ ليٽڙيون پائي ڪيڏي رهيو آهي.

"اسين تنان آهيون، جني ڪهنبو نسانهن
"ويون ڪنهن وهان، ته ٻڻ متهون ڪتيون" (شاهه)

هن جي سُڪل ۽ سنهڙن چپن مان اِهي لفظ نڪتا ۽ هڪ ٿڌو ساهه تيزيءَ سان آپ ڏانهن آڏامي ويو.

پيءَ هڪ اڌڙوت ضائفان، ٻاڙي واري گهر مان نڪري، اچي هن جي مٿان بيٺي آهي، جنهن جو هڪ هٿ پنهنجي چيله تي آهي، ۽ ٻئي هٿ تي ڪاڏي ٽيڪائي، لڙيل ڪنڌ سان، ويٺل زال جي منهن ۾ جوهه وجهي نهاري ٿي، ۽ منهن تي هلڪي هلڪي مُرڪ ڇانيل اٿس.

"اڙي جنت! خير ته آهي؟" اڌڙوت اچيو.

"تون ۽ سونجهه!... ڇو؟"

"تو جهڙي وينگس وَنيءَ ڪي تہ مرڪندو ڏسجي، پتائي جائي! توکي ڪلندو ڏسي هينئون ٺريو پوي."

"اڙي! وس جهڙي وهي، لاڏن جهڙي سونهن، تون ٻُت جي ماءُ، جئيئي ورُ، پلا ٻاڪي ڇا کپئي؟" ٺورو ترسي.

"نهيو!... سمجهيم!... ائين ڇو نہ؟ تہ وڏيري عارب جي آکهہ سپائي وهانءَ تي جهان پور ويندي، ۽ توکي بہ پنهنجي ٻڪن جي ان شاديءَ تي ضرور وڃڻو آهي. ها... سو هڪ طرف هوندو رنگين ريشم ۽ سون رُپي جو سوجهرو، ۽ ٻئي طرف هوندا ٻُسا ڪن ۽ ٻُسيون ٻانهون، ٻڪل ۾ ٻات اونداهي! تڪڙين ثقيل ٽڳن جون اهي ليڙون توکي لڄائينديون!... ائين نہ؟"

"نہ ماسي" جنت جهيڻي آواز ۾ پڙلڪيو.

”نہ وري ڇاڃي، تنهنجي ليکي ملوڪان آس ۾ مٿو اڇو ڪيو آهي، سا ڪنهن جي دل کي ڇا سمجهندي!“

”پُٽ جنت!

”اهي ليڙون لکن مت پائنجن، جي اڄ لڪائين...

ننگا آهيون نڪتا، اسين سارو لوڪ،
تر ڪي پانيو ٽوڪ، جو ڍڪ ڍاٽيڙن جو.“ (شاهہ)

ايترو چئي، ملوڪان جنت جي پير ۾ ويهي رهي، ۽ ائين ئي هن جي ڪڇ ۾ هٿ هڻي ڪتڪوڙيون ڪيڏي ڪلاڻ جي ڪيائين، مگر جنت تي ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيو. ڪلڻ بدران هن جي نمائين اکين مان ٻہ-چار گرم گرم لڙڪ ڏڪي ڏڪي اچي هٿ تي ڪريا، جن کي پياسي زمين ڪَنَ ۾ ئي ورتو.

”ڇو جنتي؟“

ملوڪان هڪي ٻڪي ٿي پڇيو. هن جي نرڙ تي پگهر اچي ويو. ويچاريءَ جو اڌ ساهہ ڪاڇي ويو! جنت ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو، رڳو آلين اکين سان ملوڪان کي گهوريندي رهي.

”پر پُٽ! هو تہ ڏس... اڙي نيائي هوڏي تہ نهار... اجهو هو تنهنجو اپوجهہ ۽ اربيلو ٻچڙو مراد، توکي اداس ڏسي، ڪيئن نہ نماڻو ٿي توڏانهن پيو نهاري! سُني... ڏس تہ، توکي ماٺ ۽ مونجهہ ۾ ڏسي هن جي ٻنهہ ننڍڙي دل ڏڙڪي رهي آهي“ ملوڪان، ننڍڙي ٻار ڏانهن نهاري چيو.

”اڙي ائين نہ ڪر... ڪجهہ ڪل... ڪجهہ ٻول تہ جيئن تنهنجي دلبند جي ساهہ تي چنبو پوي!“

”بس رڳي هڪڙي سُرڪ، رڳو هڪڙو ٽهڪ، هورپان ئي سهي!“

”مار! ڏاڍي ٻڪي آهين جنت! ٻنهنجي پياري لاءِ بہ نہ ٿي کلين؟“

”جنت! ڪِيل... توکي ڪلٺوئي پوندو.“

”سُنيي، هو تہ ڏس، هو ڪيتريقدر نہ اتاولو آهي تنهنجيءَ سُرڪ لاءِ.“

”ڏ ٺي؟“

”آهي نہ تنهنجي مرڪ ۾ جادو!“ ملوڪان بہ مُرڪي ڏنو.

”ڪيڏي نہ مار رڪيل آهي، ماءُ جي مِهريري مُرڪ ۾!“

”هاڻي ڏس، تنهنجو ٻچڙو، توکي کلندو ڏسي ڪئن نہ ٽڪٽڪ ٿي رهيو آهي.“

”جنت! اها آهي حياتي، جا هر حال ۾ ڪاٽڻي آهي. ان حياتيءَ جون حالتون هميشه هڪجهڙيون نہ هونديون آهن. نہ سدا سُک نہ سدا ڏک. پلا جي ڏک نہ سدائين هوندا، تہ پوءِ ڪو ڪيستائين سهندو!“

"پڙي، پڌو ڪيناٿي!"

"مَ ڪي رو مَ رڙ ڪي، هنجون هڏ م هار،
جهڙا اچن ڏينهڙا، تهڙا وينئي گهار،
اِنّ مَعَ العُسُرِ يُسراً، اِها ست سنوار،
ڏکن پنيان سڪڙا، سکها ٿيين سنگهار،
لٿو لوهه "لطيف" چئي، هروڙج پنهوار،
پڙيون نيئي پار، توتان بند بداغ ٿيو." -(شاهه)

"هائو... ڪير نه ٿو مڃي؟ ڏک ۽ سک ته برابر پائر آهن! پر هيءَ به ڪا حياتي آهي ماسي؟" جنت اکيون اکهي چيو.

"جيجل! تون ٿي ڪٿي پڌاءِ ته آهي ڪو اهڙو، جنهن جو من جاءِ هجي؟"

"اوهو!...ڏاڍي چري آهين" ملوڪان چپن کي موڙو ڏيئي چيو.

"اِهائي ته حياتيءَ جي ثابتي آهي، جنت!"

"موڳي، انهيءَ اڻ-تڻ جوئي پيو نالو، حياتي آهي. اِها بيچيني ۽ بيقراري نه هجي ته پوءِ ماڻهو ۽ پٿر پهڻ ۾ ڪو به تفاوت ڪونه رهي.

"پر جنت، اها حياتي به پل جو پاڇو آهي. جي نه هي نيبهه هجي، ته هولڊ ڪيئي زمانا ڏسجن. نوان نوان زمانا، ۽ نين نين راهن تي سفر ۽ سانگ ڪجي."

"ماسي! اهو زمانو ڇا آهي؟" جنت اتاولائيءَ مان پڇيو.

"ڇو؟ زمانو ڪونه پڌو اٿئي؟"

"اجهو هيءُ زمانو آهي نه، جيڪو هلي پيو... هي مهل، هي مُندَ، هي ڏينهن، هي رات، هي سج، هي تارا، هي آس، هي چانوَ، هي ڏکَ، هي سک...اهو سڀ زمانوئي ته آهي جو هري هري، پنهنجي مقرر چال سان پيو گذري."

"پر پُڌ...اهو زمانو ڪڏهن ڪڏهن گذرندي، پنهنجي مقرر چال، ڇڏي هڪدم ڦيرو ڪائيندو آهي... خبر اٿئي ڪيئن ڦرندو آهي؟"

"چوڏيل وانگر، ڦرٽي جيئن!"

"ڦرٽي ڏٺي اٿئي ۽ چوڏيل؟"

"ها...ته بس چوڏيل ۽ ڦرٽي وانگر زمانو به ڦرندو آهي ۽ ان تي سوار ٿيل آدمين جو دماغ به ڦرندو آهي. لوُنءَ ڪانڊاربي آهي. رت رڳن ۾ ابتو سبتو ڦرندو ۽ وٺبو سنبو آهي!

"تو شايد نه ڏٺو آهي... ڪڏهن ڪڏهن اها ڦرٽي، اهو چوڏيل، زور مان ڦري ڦري پڇي پوندا آهن؛ سڀ زنجير، سڀ شهتير، پينگها ۽ پاڪڙا، هڙئي ٽٽي پوندا آهن؛ پرزو نه ملندو آهي پرزي سان. چوڏيل چڪنا چور ٿي ويندو آهي ۽ ڦرٽي ڦرهو ڦرهو— اصل هوبهو

ائين، جيئن ڪوهه جي ڊينگي مان ٿهڪڻ نڪري ويندو آهي، ۽ پوءِ ڊينگو ابتو ڦرڻ لڳندو آهي ۽ ان اُبتي ڦيري ۾ هڙ لوئيون ڇٽ، ۽ ڊينگو ڊيري ٿيو پوي. اهڙيءَ ريت ڇوڏيل ۽ ڦرڻيءَ جو ڊينگي ڊيري تي پوڻ ساڻ ڪي تماشائي مري ويندا آهن ته ڪي ڦٽجي پوندا آهن."

"پر زماني جو ڦيرو اجا ڪا ٻي شئي آهي، جنت!"

"زماني جي ڦيري ڪان شل ڊڪيندڙ پيو ڊڪي!"

"زماني جي ڦيري ۾ هيءَ ڌرتيءَ جي ٻڪڙيل ڇوپڙ، هڪدم ويڙهجي ويندي آهي، ڳوٺون ڳاهجي ويندون آهن، جئن تڏو ويڙهجي وڃي."

"هان! ڌرتي ويڙهجي ويندي آهي؟...... پر ڇو مامي؟" جنت جي چهري تي خوف ڇانئجي وڃي ٿو.

"ڌيءُ، ان لاءِ ته هي ڪوسو ۽ ڪاڙهيندڙ سورن جو سج ڳرُ تي وڃي، ۽ ٿڌڙي ۽ مٺڙي سڪن جي سهائي رات اچي. هڪ شاعر واري رات! جنهن جي چولي‍ءَ ۾ هزارين چنڊ چمڪندا هجن؛ جنهن ۾ ڏکڻ ڏيهه جي ٿڌي هير، ٿڌڙا ڪيدي، ٿڪل روحن کي گيرت ورهائي ۽ ونڊي ڏئي؛ ۽ اهڙي سمي تون ۽ مان ٻه هوند هيُ پسيون پانهون سيرانديءَ ڪري سمهي پئون. تان جو صبح جو ستارو اُڀري، باڪون ڦٽن، جن ۾ ڪارڪنجي سبحان جي ساراهه جا مٺڙا، مدائتا ۽ مهلائتا گيت ڳائيندي هجي؛ ڪبوتر ۽ قمريون 'حق هو، حق هو' تنوارين ۽ مٺان صبح ٿي وڃي. پني پني بوءِ وارو سدورو صبح، پُربهار ۽ لوراني صبح، جنهن ۾ ماڪ آلا، اڌ ٽڙيل رابيل جا گُل ٽهڪ ڏيندا هجن ۽ ان وقت ڪيئي ياڳ پريون اکيون مهٽي اٿن."

"مامي! اهڙو صبح ڪڏهن ايندو؟"

"جنت! اهڙو صبح دور نه آهي، ايندو، ضرور ايندو، پر..... تنهنجون ۽ منهنجون اکيون، اِها سدوري صبح جي روشني شايد نه ڏسي سگهن. ٿي سگهي ٿو، ته تنهنجو هيءُ معصوم ۽ منهنجي جيئامڙي "اُميدان"، جي اجا پيرُ پيرَ ۾ پائي ٿا هلن سي......!"

پئي ڏينهن جنت مرڪندي مٺو ڏوئي، ڌڙيون ڳنڍايون. اتر اباڻي پار ڏي، وهانءَ تي وڃڻ جي تياري ڪيائين.

هوءَ بيل ڳاڏيءَ جي رينگٽ ۾ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجو هاڪڙو سُر ملائي هن ريت جهولڪاريندي ٿي ويئي...!

"سهسين سيبا ڪنجري، لوئي سان ليڙن،
هيڙا حال وئي ڪري، وڃان منجهه ڏرن،
سارو سانَ ڇون، هئي اسان جي آسري." (شاهه)

قاضي خادم

موت ۽ فاصلو

[ايڊگرايلن پو جي ڪهاڻي ڪان متاثر ٿي لکيل]

[گهوڙي گاڏيءَ جي هلڻ جو آواز]

فرانس برنارڊ- اوهو... خبر نہ ٿي پوي تہ گاڏيءَ جي رفتار ايڏي سست ڇو آهي؟

گاڏيءَ وارو- جناب! گاڏي تہ تيز پئي هلي.

(گهوڙن کي ڏک هڻڻ ۽ هڪاڻ جو آواز)

فرانس- پر توکي خبر نہ آهي تہ مون کي ڪيتري جلدي آهي؟ آءٌ چاهيان ٿو تہ اڏامي وڃي نواب جي محل ۾ پهچان.

گاڏي وارو- معاف ڪندا جناب، ڇا مان اوهان کان پڇي سگهان ٿو تہ اوهان کي اتي پهچڻ جي ايتري جلدي ڇو آهي؟

فرانس- مون کي اتي پهچڻ جي جلدي ڇو آهي؟ ها... مون کي واقعي اتي پهچڻ جي جلدي آهي... تمام گهڻي جلدي- تون گاڏي اڃا بہ تکي هلاءِ...

گاڏي وارو- جيڪڏهن اوهان نہ ٿا ٻڌائڻ چاهيو تہ ٺيڪ آهي...

فرانس- نہ نہ اهڙي ڪابہ ڳالهہ ڪانهي- نواب محل ۾ منهنجي پيءُ پرٽيل هئي. ڪجهہ ڏينهن ٿيا جو اوچتو مون کي هن جي موت جي خبر پئي هئي، انهيءَ خبر متعلق ڪڪ ڪرڻ پيو وڃان.

گاڏي وارو- تہ ڇا اها خبر توهان کي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ ٻڌائي هئي؟

فرانس- ها، اها خبر مون کي ٻئي هنڌان پئي آهي. الائجي ڇو هن مون کي ڇاڻ نہ ڪيو. آءٌ تہ پنهنجي خاندان جو وڏو آهيان. پوءِ بہ الائي ڇو هن مون کي نہ ٻڌايو! ايتري رازداريءَ کان ڇو ڪم ورتائون؟ خير... هاڻ چاهيان ٿو تہ ان راز معلوم ڪرڻ لاءِ جلد از جلد اتي پهچان... گاڏيءَ کي تيز هلاءِ... اڃا بہ تيز!

گاڏي وارو- بس جناب انتظار جون گهڙيون ختم ٿيون. هاڻ پاڻ چند لمحن ۾ پهچڻ وارا آهيون... بس هن ٽڪريءَ جي پوئينءَ پَرِ، محل آهي (ڇهبڪ جو آواز) شاباس پٽ... اڏام!

فرانس- (رڙ ڪري) خيال ڪر متان گاڏي اٿلي نہ پوي. (گاڏيءَ کي هڪ وڏو لوڏو ٿو اچي).

گاڏي وارو- اوهين اطمينان رکو جناب- هي گهوڙو هنن رَندن کان واقف آهي- (ڇهبڪ جو آواز) شاباس... پٽَ...اڏام!

فرانس- (پنهنجي منهن) الائجي ڇو هنن مون کي نہ ٻڌايو...

گاڏي وارو- اوهان مون کي ڪجهه چيو جناب؟

فرانس- جي... جي... نه مون توکي ڪجهه به ڪونه چيو. (گاڏي بيهڻ ٿي لڳي).

گاڏي وارو- جناب محل اچي ويو- (گاڏي بيهڻ جو آواز)

فرانس- شڪر آهي سفر پورو ٿيو- پر هي ڇا؟ محل اڃا ڪافي پري آهي!

گاڏي وارو- بس سائين هن کان اڳتي آءٌ هلي ڪونه سگهندس. هن کان پوءِ شيطاني محل جون حدون شروع ٿيون ٿين.

فرانس- شيطاني محل! ڇا مطلب؟

گاڏي وارو- اوهين شايد پهريون پيرو هت آيا آهيو، ڪيئن؟

فرانس- ها... پر...

گاڏي وارو- جناب سامان سنڀاليو ۽ ڀاڙو ڏيو ته آءٌ وڃان. مون کي رات پئجي ويندي!

فرانس- ها... ها چڱو تون وڃ (گاڏيءَ جي هلڻ جو آواز). عجيب ماڻهو آهي (گاڏيءَ وڃڻ جو آواز) خدا ڪري اديءَ جي موت جي خبر غلط هجي. آءٌ ڪيڏو نه ننڍو هوس جڏهن هوءَ اسان کي ڇڏي هلي وئي هئي... دروازو ڪيڏو نه شاندار آهي (ڪڙي کڙڪائڻ جو آواز) شايد ڪير اچي پيو (قدمن جو آواز).

[دروازي جي چيڪاٽ سان در جي کلڻ جو آواز]

نوڪر- ڪير آهي؟

فرانس- منهنجو نالو فرانس برنارڊ آهي، آءٌ نواب سان ملڻ آيو آهيان.

نوڪر- نواب ڪنهن سان به ڪونه ملندو آهي؟

فرانس- پر مون سان ضرور ملندو- تون رڳو کيس اطلاع ڪر.

نوڪر- نه، هو ڪنهن سان به ڪونه ملندو. (در بند ڪرڻ جو آواز).

فرانس- تون هن کي ٻڌاءِ ته سهي (در زور سان کلڻ جو آواز). آءٌ تمام پري کان آيو آهيان...

نوڪر- مون چيو ته نواب ڪنهن سان به ڪونه ملندو آهي. اڙي اڙي، در کان ٻاهر نڪر.

فرانس- ڪهڙي بيوقوف سان واسطو پيو آهي! (زور آزمائي ڪرڻ جو آواز).

نوڪر- در کان ٻاهر نڪر نه ته...

ڪيٿرائن- ڪير آهي؟ هي گوڙ ڇا جو آهي؟ مئڪسملن، ڇا آهي؟

نوڪر- بي بي، هي شخص زبردستيءَ محل ۾ اندر پيو داخل ٿئي!

ڪيٿرائن- اوهين ڪير آهيو؟

فرانس- پهرين پنهنجي هن جِنَ کي ته چئو ته منهنجي ڳچيءَ کي ته ڇڏي... او- هو- حد ٿيندي آهي!

ڪيٿرائن- آخر اوهين آهيو ڪير، ڇا ٿا چاهيو؟

فرانس- آءٌ نواب صاحب سان ملڻ ٿو چاهيان.

ڪيٿرائن- نه، هو ڪنهن سان به ڪونه ملندو آهي، توهين وڃي سگهو ٿا. مئڪسملن، در بند ڪر.

فرانس- تڪڙ نه ڪريو، منهنجي ڳالهه ته ٻڌو... آءٌ ايلزبيٿ جو ڀاءُ آهيان.

ڪيٿرائن- ايلزبيٿ جو؟ او هو، معاف ڪجو... اوهان اهو پهرين ڇو نه ٻڌايو!

فرانس- اوهان به ڳالهائڻ جو موقعو ڏيو ها ته ٻڌايان ها.

ڪيٿرائن- معاف ڪجو، اسان کي خبر ڪانه هئي. مڪسملن، معزز مهمان جو سامان اندر کڻي اچ...

[موسيقي]

* * *

ڪيٿرُن- اوهان جي پيءُ جي موت، منهنجي پاءُ نواب صاحب جي دل ۽ دماغ تيَ وڏو خراب اثر ڇڏيو آهي. هو اڪثر ٿڙيل ڳالهيون ڪيو ڪندو آهي. ايلزبيٿ ڪي مُئي ٽي مهينا ٿي چڪا آهن ۽ انهيءَ ساري عرصي ۾ منهنجي ڀاءُ ڪي پوري ننڊ به نصيب نه ٿي آهي...

فرانس- اوهه، ٽي مهينا (وقفو) ڇا آءٌ پنهنجي پيءُ جي قبَر ڏسي سگهان ٿو!

ڪيٿرُن- قبر؟... اسان جي رواجن مطابق هن ڪي هيٺ مقبري ۾ رکيو ويو آهي... اسين پنهنجي مُردن ڪي پوريندا ڪونه آهيون.

فرانس- ته پوءِ ڇا اتي هلي سگهجي ٿو؟

ڪيٿرُن- ها، ڇو نه... اچو، منهنجي پٺيان اچو!

(قدمن جو آواز)

فرانس- آخر ايلزبيٿ مئي ڪيئن؟ ڇا توهين ڪجهه...(گوڙ ۽ شور) هي آواز ڇا جو آهي؟ ...منهنجا ته ڪن ٿا ڦاٽن... ٻڌائين ڇونه ٿي ته هي آواز ڇا جو آهي- تون اچ مون سان اچ.

ڪيٿرُن- منهنجي ٻانهن ته ڇڏيو- (ڊوڙڻ جو آواز) ايڏانهن نه وڃو... مسٽر، مسٽر برنارڊ اهو رستو ڪونهي. (رڙيون) ايڏانهن نه وڃو، ترسو.

فرانس- آئون ويندس، آئون ضرور ويندس (ڊوڙڻ جا آواز).

فرانس- (سهڪندو) آءٌ هن گوڙ جو سبب معلوم ڪري رهندس. (اوچتو ٺڪاءَ سان در ٿو کلي ۽ خاموشي ڇانئجي ٿي وڃي).

نواب- ڪير آهي... هي گوڙ ڇا جو آهي... ڪيٿرُن... هي شخص ڪير آهي؟

ڪيٿرُن- نڪولاس، هي ايلزبيٿ جو پاءُ آهي.

نواب- ايلزبيٿ!... ڪاش اج ايلزبيٿ زنده هجي ها ته توکي ڏسي ڪيڏو نه خوش ٿئي ها، هوءَ هميشه تنهنجو ذڪر ڪندي هئي... اچو اپو، منهنجو ته دماغ ئي اهڙو ٿي ويو آهي جو... اچو...(در کلڻ جو آواز ۽ وري ڇاپيءَ جو آواز).

فرانس- (پنهنجي مُنهن) هي در بند ڇو پيو ڪري.

(وقفو- آهستي)

نواب- اوهان ڪجهه چيو...ايلزبيٿ...ايلزبيٿ.

فرانس- لواب صاحب، ايلزبيٿ ڪيئن مُئي، ڪڏهين مئي، ڪيس ڇا ٿيو؟

نواب- (پنهنجن خيالن ۾) ايلزبيٿ- ايلزبيٿ.

فرانس- او نواب صاحب، اوهان آخر مون کي اطلاع ڇو نه ڪيو!

نواب- ايلزبيٿ، منهنجي ايلزبيٿ مري ويئي. مون توکي اطلاع به نه ڪيو...

فرانس- (رڙ ڪري) نواب صاحب! هاڻ مون کان برداشت ڪونه ٿو ٿئي. وڌيڪ تڪلف ۽ ناٽڪي انداز جي ضرورت ناهي...

نواب- مون سمجهيو ڪونه، اوهين ڇا پيا چئو... ڇا برداشت!... تڪلّف... ناٽڪ... ڪهڙو ناٽڪ؟

فرانس- نواب صاحب، ايلزبيٿ منهنجي ڀيڻ هئي... آخر هن جي موت کي مون کان ڇو لڪايو ويو؟ آخر هن جي قبر مون کي ڇو نه ٿي ڏيکاري وڃي!

نواب- اوهه معاف ڪندا، مون کان واقعي غلطي ٿي- هلو ته توهان کي توهان جي ڀيڻ جي آخري آرامگاهه ڏيکاريان، ڪيٿرُن تون به اچ. (وري در کلڻ ۽ بند ٿيڻ جو آواز ۽ هلڻ جو آواز)

فرانس– ڇا آءٌ پڇي سگهان ٿو تہ منهنجي ڀيڻ ڪيئن وفات ڪئي؟

نواب– هوءِ سخت بيمار ٿي پئي... مون هن جو هرممڪن علاج ڪرايو، پر... پر... هوءِ مون کي هن محل ۾ اڪيلو ڇڏي هلي وئي! جتي هن جا ٺهڪڙا گونجندا رهندا هئا... هن محل جي هرڪمري ۾ ان جي فرش جي هڪ هڪ انچ تي هن جي نازڪ نفيس قدمن جا نشان آهن... ايلزبيٿ! منهنجي مَنَ جي راڻي... منهنجو روح... منهنجي حياتي... منهنجي... هاءِ ...منهنجي جان، منهنجو جگر... سِيڪِجهہ!

فرانس– ها ها، پر هن جو علاج ڪنهن ڪيو؟

نواب– ڊاڪٽر ليون...... اهو اسان جو ست پيڙهيائتو ۽ خانداني ڊاڪٽر آهي– وڏو ڊاڪٽر آهي!...او سنڀالي هلو... هاڻ هن کي رت ۾ خرابي ٿي پئي هئي... سنڀالجو...اجهو هي آهي ايلزبيٿ جو ننيڍڙو مقبرو... (خاموشي–رڙ ڪري) ايلزبيٿ!

فرانس– منهنجي ڀيڻ...ڪاش آءٌ توکي پوريل ڏسڻ لاءِ جيئرو نہ هجان ها...

ڪيٿرائن – اهڙيون ڳالهيون نہ ڪريو. ويَل ۽ مُئل ڪڏهن واپس وريا آهن ڇا...

نواب– اوهہ ايلزبيٿ...

ڪيٿرائن– هاڻ هلو... منهنجي پاءُ جي طبيعت خراب پئي ٿئي.

(قدمن جا آواز)

ڪيٿرائن– اوهين هتي ڪيترو رهندئو؟

فرانس– جيستائين منهنجي ڀيڻ جي موت جو اصل ڪارڻ معلوم نہ ٿيو آهي، تيستائين هتي ئي هوندس.

نواب – اوهہ! تہ ڇا اوهان کي اجا ڪا غلط فهمي آهي؟

فرانس– ها جناب! غلط فهميون تڏهن ئي دور ٿينديون آهن، جڏهن سچ سامهون ايندو آهي. پر هتي تہ سچ کي پردي ۾ رکيو پيو وڃي!

نواب– آخر تنهنجو مطلب ڇاهي؟

ڪيٿرائن– اوهان ڳالهہ سمجهو ڇو نہ ٿا، خدا جي واسطي– منهنجو پاءُ بيمار آهي، هن جي اڳيان اهڙيون ڳالهيون نہ ڪريو– جناب! سچ ڪان سواءِ ٻيا بہ طريقا آهن، جن سان ڪا ڳالهہ سمجهي سگهجي ٿي...

فرانس– هان! تہ مون کي پڪ آهي، ضرور مرن ڪان ڪجهہ لڪايو پيو وڃي.

ڪيٿرائن– مسٽر فرانس... منهنجي پاءُ جي حالت خراب پئي ٿئي... مهرباني ڪري مون کي سهاري ڏيڻ ۾ مدد ڪريو...

(موسيقي)

(ٿوري دير لاءِ خاموشي)

*   *   *

نوڪر– سرڪار، اوهان جي سمهڻ لاءِ هي ڪمرو آهي.

فرانس– چڱو تون ٻلي وڃ (وقفو). هن محل ۾ ڪهڙو نہ عجيب ڪمرو آهي؟ دروازو بہ جهڙو اٿس تهڙو نہ. نہ ڪو اٿس ڪڙو، نہ ڪو ڪنڊو. هن پوت محل ۾ رات جو ننڊ ڪيئن ايندي؟ (اوباسي) آها... ڪيٿرائن بہ عجيب ڇوڪري آهي، يا شايد ايلزبيٿ جي موت جي باري ۾ هن کي واقعي ڪجهہ بہ معلوم ناهي. مون کي تہ ڊپ ٿو لڳي. مون کي هتان جلدي وڃڻ گهرجي ۽ جان ڇڏائڻ گهرجي. (وقفو)... نہ نہ آءٌ پنهنجي ڀيڻ جي موت جو ڪارڻ ضرور معلوم ڪندس. ڪيٿرائن نوڪر کي چيو هو تہ مون کي تصوير واري ڪمري ۾ وٺي وڃي. اجها هيءَ تصوير

لڳي ٿي آهي... ڪيڏي نہ خوفائتي آهي... شايد منڪسملن جي آهي... خير ڪجهہ وقت آرام ڪريان تہ ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي. (اوباسيءَ جو آواز).

(در تي ٺڪ ٺڪ جو آواز)

ڪير آهي... ڪير آهي... هليو اچ.

نواب ــ آءٌ آهيان، معاف ڪجو، منهنجي طبيعت ڪجهہ خراب ٿي پئي هئي، پر آءٌ چاهيان ٿو تہ اوهان کي جيڪا غلط فهمي ٿي آهي، تنهن کي دور ڪريان.

فرانس ــ مون کي ڪابہ غلط فهمي ڪانهي.

نواب ــ نہ فرانس، توهان کي غلط فهمي آهي. توهين ايلزبيٿ جي موت جو ذمہ دار مون کي ٿا سمجهو. اهو اوهان جو غلط خيال آهي... خدا جو قسم تہ ايلزبيٿ سان مون کي ڏاڍو پيار هو. هن جو صدمو جيترو مون کي ٿيو آهي، اوترو اوهان کي بہ نہ ٿيو هوندو. هوءَ تہ منهنجي زندگي هئي، منهنجو روح هئي. آءٌ قسم سان ٿو چوان تہ هن جو موت بلڪل هڪ عام رواجي موت وانگر ٿيو هو، ان ڳالهہ ۾ ڪو بہ اسرار ڪونهي.

فرانس ــ اهو سڀڪجهہ ٺيڪ آهي نواب صاحب، پر آءٌ برنارڊ خاندان جو وڏو آهيان. سڀ کان وڏي ڳالهہ تہ آءٌ ايلزبيٿ جو وڏو ڀاءُ آهيان، مون کي صحيح صحيح خبر پوڻ گهرجي... آخر هن جي موت جي خبر مون کان ڇو لڪائي وئي؟... مون کي اطلاع ڇو نہ ڏنو ويو... هيترو عرصو گذري ٿي چڪو آهي!

نواب ــ توهان کي يقين نٿو اچي... توهين مون سان گڏ اچو.

(قدمن جو آواز)

(در کولڻ جو آواز)

هي اهي، ايلزبيٿ جو ڪمرو.

فرانس ــ خوب... سينگاريل ڪمرو آهي.

فرانس ــ پر هي اڃا تائين سينگاريل ڇو آهي، هاڻي هن ۾ ڪير ٿو رهي؟

نواب ــ هي منهنجي ايلزبيٿ جو ڪمرو آهي، هي ڪمرو هميشہ سينگاريل رهندو... هميشہ.

فرانس ــ آخر مون کي هن ڪمري جي ڏيکارڻ جو مقصد؟

نواب ــ مون هتي توهان کي ان ڪري آندو آهي تہ جيئن سان اوهان جي آڏو پنهنجي ان بي پناهہ محبت جو ڪو عملي ثبوت پيش ڪري سگهان، جيڪا محبت اڃا تائين منهنجي دل ۾ موجون هئي رهي آهي... هُن جيڪي بہ ڪجهہ چاهيو ٿي، سو هت مون حاضر ڪري ٿي ڏنو مانس!

فرانس ــ پر هتي جو گهٽيل ماحول... ڇا اهڙي ماحول ۾ بہ خوشي ملي سگهي ٿي؟

نواب ــ توهان کي ڪابہ خبر ڪانهي مسٽر فرانس. مون هن لاءِ اهو سڀڪجهہ ڪيو جيڪو منهنجي هٿ ۾ هو. مون هن کي خوش ڪرڻ لاءِ ڇا نہ ڪيو؟ (هلڪن قدمن جو آواز ـ آهستي در جو چيڪراٽ.)

فرانس ــ (ڊپ کان) ڪير آهي... ڪير آهي؟

نواب ــ اوهو... هي اسان جي نوڪرياڻي آهي، ماريا...

ماريا ــ آءٌ ڪمرو صاف ڪرڻ آئي آهيان.

نواب ــ نہ هينئر وڃ... (دروازي بند ٿيڻ جو آواز) مسٽر فرانس، خدا شاهد آهي، آءٌ هن کي پوڄيندو هوس. هن کان سواءِ منهنجي زندگي بي معنيٰ ٿي چڪي آهي... آءٌ تہ ڪجهہ بہ نہ رهيو آهيان... ڀلا توهان هيءَ تصوير ڏٺي! ايلزبيٿ جي!

فرانس– ڏسان پيو.

نواب– ڪيڏي نه خوبصورت تصوير آهي! ائين پيو لڳي ڄڻ اجهو ٿي ٻاهر نڪري ۽ ڪر موڙي مونڏي مشڪي نهاري، ڪيئن، هائو نه!

فرانس– (پنهنجي منهن) ڇا واقعي هن کي ايلزبيٿ سان پيار هو!

نواب– ڪاش هوءِ هڪ ڀيرو وري هن محل ۾ موٽي اچي ۽ هميشه وانگر بلبل جيان پنهنجا نغما ڇيڙي... هوءِ بهار جي هوا هئي، جنهن سان منهنجي دل جو چمن ڪڙيل هو. مسٽر فرانس، ڇا اوهين مون کي ٿوري دير لاءِ اڪيلو ڇڏيندؤ... صرف چند منٽ... آءٌ پنهنجي ايلزبيٿ جي تصوير سان ڪي ٻه ٽي ڳالهيون ڪري وٺان... اوهه ايلزبيٿ... تون ڪيڏانهن هلي وئينءَ!... منهنجا خدا! مون کي منهنجي ايلزبيٿ سان جلدي ملاءِ... (روئڻ جو آواز) او منهنجا خدا!

فرانس– نواب صاحب... نواب صاحب...

نواب– مون کي اڪيلو ڇڏي ڏيو. مون کي اڪيلو ڇڏي ڏيو!...

فرانس– اوهه، مون کي وڃڻ گهرجي. (در بند ٿيڻ جو آواز).

* * *

فرانس– ته ڊاڪٽر صاحب، اوهان منهنجي پيءُ جو علاج ڪيو هو؟

ڊاڪٽر– ها، مون ايلزبيٿ جو علاج ڪيو هو... نڪولاس، تنهنجيون اکيون ڏرا ڇو ڏئي ويون آهن، مون توکي آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنو هو نه!

نواب– ڊاڪٽر، مون کي ڪنهن به پل آرام نٿو ملي.

ڊاڪٽر– هاڻ ته ڪيٽرئن به اچي وئي آهي، ضرور توکي آرام ملندو هوندو...

نواب– ها، ڪيٽرئن هڪ هفتي ۾ هن اجڙيل محل جو نقشوئي بدلائي ڇڏيو آهي، پر هن کي به ته هڪ ڏينهن، هي محل ڇڏڻو پوندو!

ڪيٽرئن– اهڙيون ڳالهيون نه ڪريو، مئڪسملن، نواب صاحب کي سوپ آڻي ڏي... اوهان کي به جيڪي گهرجي، حجاب نه ڪريو...

فرانس– حجاب ڪير ٿو ڪري؟ توسان ڳڏجڻ کان پوءِ، مون کي ته ائين ٿو لڳي ڄڻ ته صدين کان وٺي هڪٻئي جو ساٿ رهيو آهي.

ڪيٽرئن– جي، مان اوهان جو مطلب نه سمجهيس...

فرانس– منهنجو مطلب آهي ته (چمچي جو کڙڪاءُ)... ماني واقعي لذيذ هئي.

ڊاڪٽر– اوهان ته لنڊن ۾ رهندا هوندؤ؟

فرانس– ها، آءٌ لنڊن ۾ رهندو آهيان.

ڪيٽرئن– ڪيڏو نه خوبصورت شهر آهي لنڊن! هڪ ڀيرو آءٌ به وئي هئس... ننڍي هوندي.

فرانس– هاڻ ته وڌيڪ سهڻو شهر ٿي ويو آهي، بلڪل حسين خواب جهڙو.

ڊاڪٽر– ڪيٽرئن، تنهنجو ڪهڙو حال آهي؟

ڪيٽرئن– اوهان کي ٻيو به ڪجهه ڳالهائڻ اچي ٿو، يا رڳو حال پڇڻ ٿو اچيو؟

ڊاڪٽر– مجبور آهيان، ڊاڪٽر آهيان نه.

نواب– ڊاڪٽر تون ڇو نه پيو کائين؟

ڊاڪٽر– منهنجو خيال نه ڪر، الائجي ڪٿي ماني کائي ڇڏي هوم. ڊاڪٽر آهيان نه، ڪڏهن ڪٿي ته ڪڏهن ڪٿي! صبح جو شهر ڏانهن ويو هوس. موٽندي توسان ملڻ جي سڪ ٿيم، سو آيس.

نواب– شهر جو ڪهڙو حال آهي؟

ڊاڪٽر– بلڪل ساڳيو. خريد فروخت، زندگي ۽ موت، لاها چاڙها، هر شئي بلڪل ساڳي، جهڙي اڳي هئي. صرف نئين روپ ۾ هئي.

فرانس– ڊاڪٽر، مون توهان کان پنهنجي پيءُ جي موت جي باري ۾ پڇيو هو...

ڊاڪٽر– اوهان ها خوب ياد آيو، مون کي وري اهڙا سوال ياد ئي ڪونه بيهن.

فرانس– مون کي ٻڌاءِ ڊاڪٽر، هو ڪيئن مئي!

ڊاڪٽر– توکي اهو ڪونه ٻڌايو ويو آهي ڇا؟

نڪولاس– مون هن کي ٻڌايو هو.

فرانس– آءٌ اها مڪمل ڪهاڻي توهان کان ٿو پڇڻ چاهيان، ڊاڪٽر!

ڊاڪٽر– هن محل جو ماحول ۽ هُن جي...

فرانس– هن محل جو ماحول ڇا؟

ڊاڪٽر– هن محل جو ماحول ڇا؟ ته ڇا توکي نڪولاس نه ٻڌايو آهي!

فرانس– هون، ته هاڻ خبر پوندي! ٻڌاءِ ته منهنجي پيءُ ڪيئن مئي.

نڪولاس– ڊاڪٽر هاڻ دير ٿي ويئي آهي. مون هن کي ٻڌائڻ نٿي چاهيو.

فرانس– ڇا ٻڌائڻ نٿي چاهيئي؟

ڊاڪٽر– تنهنجي پيءُ جو موت دل ننڍ ڪري ٿيو هو. هن جي دل ڪنهن خوف کان بيهي رهي!

فرانس– نواب! توهان مون کان هي ڳالهه ڇو لڪائي؟

نڪولاس– مون نٿي چاهيو تہ اوهان کي اها صدمي جهڙي ڳالهه ٻڌايان.

فرانس– آخر توهان مون کان اها ڳالهه بہ لڪائڻ ڇو ٿي گهري؟

ڪيٿرئن– نہ نہ، اها انساني فطرت آهي. آخر اها ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ توهان کي ڪهڙي مسرت حاصل ٿي آهي، جا اڳ مليوَ ها!

ڊاڪٽر– هي ڪهڙي بحث ۾ لڳي ويئو.

فرانس– نواب صاحب. ٻڌايو تہ هن کي ڇا ٿيو هو، ڪڏهن مئي، ڪٿي ۽ ڇو مئي؟... مون کي ڊيڪاربو، مون کي ٻڌايو... خدارا مون کي ٻڌايو!

نڪولاس– ڇگو مسٽر برنارڊ.

ڪيٿرئن– نہ نڪولاس نہ... نہ فرانس نہ... ڪا صورت ئي ڪانهي جو ڪيس ڳالهه ٻڌائجي!

نڪولاس– منهنجي پيءُ پاڻ مسٽر برنارڊ کان ڳالهه لڪائي غلطي ڪئي هئي. هاڻ ان کان سواءِ ڪاٻہ ٻي غلطي نہ ڪندس.

ڊاڪٽر– آخر هن کي شڪ ڇا جو آهي؟

فرانس– نواب صاحب، آءٌ اوهانَ جي پٺيان پيو اچان.

ڊاڪٽر– نڪولاس ان خيال تان لهي وڃ. آءٌ توکي چتاءُ ٿو ڏيان تہ ان خيال تان لهي وڃ.

نڪولاس– هاڻ ان جو ڪو بيو طريقو ئي ڪونهي.

فرانس– آءٌ اوهان جي پٺيان آهيان جناب. (قدمن جو آواز).

نڪولاس– هڪڙو منٽ ترسو، مون کي مشعل کڻڻ ڏيو.

فرانس– بيشڪ بيشڪ. (قدمن جو آواز آهستي رڪجي ٿو وڃي) ڇو، بيهي ڇو رهيئو! اڳيان ڇو نہ ٿا وڌو— (تالي ۾ ڪنجي ڦيرائي در کلڻ جو آواز).

نڪولاس- اڳيان وڌو، اڳيان هن بالڪنيءَ تان ڪجهه هيٺ ته نهاريو.

فرانس- (ڊپ جي رڙ ڪري) اف منهنجا خدا! هي ڇا؟

ڪيٿرئن- خير ته آهي، اوهين ٺيڪ ته آهيو نه!

فرانس- ها، مان ته بلڪل ٺيڪ آهيان... مسٽر نڪولاس! هي عذاب ڏيڻ جو ڪمرو آهي ڇا؟

نڪولاس- ها، منهنجي پيءُ جو ڪمرو آهي.

فرانس- اوهه! ... ها مون کي ياد آيو. ڇو جو مون کي هن جو چهرو سچائي نظر آيو آهي، هو ته ڏاڍو ظالم شخص هو.

نڪولاس- مسٽر فرانس! خدا جي واسطي... هاڻ گهٽو ٿيو.

ڪيٿرئن- مسٽر برنارڊ اوهان خود نٿا ڏسو ته...

فرانس- پر منهنجي پيڻ اتي هيٺ ڇا پئي ڪيو؟

ڊاڪٽر- جناب آءٌ توهان کي ٻڌايان ٿو ته...

فرانس- آءٌ رڳو ٻڌان ٿو ته منهنجي پيڻ کي اها جڳهه ڇو ڏيکاري وئي هئي ۽ هوءَ هتي ڇو آئي؟

نڪولاس- هوءَ پاڻ کي ٻري رکي نه ٿي سگهي. (قدمن جو آواز).

فرانس- نواب، ترس نواب.

نڪولاس- مون کي هٿ ڪان ڇو جهليو اٿئي، منهنجو هٿ ته ڇڏ!

فرانس- ڇا اهو آواز جيڪو مون سڻيل ٻڌو هو، اهو هتان!...

نڪولاس- نه، نه، اهو آواز ان جو نه هو.

فرانس- هي در ڇو بند ٿيو پيو آهي؟

نڪولاس- انهيءَ ۾ پنهنجو ڪو به ڪم ڪونهي. اوهين منهنجي ٻانهن ته ڇڏيو!

فرانس- اوهان مون کي سموري ڳالهه ٻڌائڻ لاءِ چيو هو مون کي ٻڌايو.

نڪولاس- جناب هيءَ منهنجي پيءُ جي دنيا هئي. انوکي دنيا، تڪليفن ۽ ايذائن جي دنيا، عذاب جي دنيا...

فرانس- ها! مون کي خبر آهي ته هُن کي ايذاءَ رسائڻ ۾ مزو ايندو هو!

نڪولاس- مظلومن جي وات مان نڪرندڙ آهون، سندس ڪنن لاءِ موسيقي جي برابر هيون.

ڊاڪٽر- توکي اهي ڳالهيون نه ڪرڻ کپن!

نڪولاس- ڇو! آءٌ ٿي ته هن جو خون آهيان. ڇا هو منهنجو پيءُ ڪونه هو؟

ڊاڪٽر- توکي اهو خيال نه ڪرڻ گهرجي.

فرانس- مسٽر نڪولاس، آءٌ پنهنجي ڀيڻ جي موت جي ڪهاڻي ٻڌڻ لاءِ آتو آهيان!

نڪولاس- ها مسٽر برنارڊ، آءٌ اوهان کي سموري ڳالهه ٻڌايان ٿو. اوهان هي ڪمرو ڏٺو! جتي هزارين انسانن جو خون هاريل آهي. جنهن جي هر ديوار ۾ هزارين رڙيون دفن ٿيل آهن.

(ڪيٿرئن سمجهائڻ واري انداز ۾ کنگهڪار ٿي ڪري)

نڪولاس- ماڻهن جون اکيون آمازين سان ڪڍيون وينديون هيون، ۽ سندن جسم جلي سياهه ٿي ويندا هئا!

فرانس- مون کي اهي ڳالهيون ڇو ٿا ٻڌايو؟ انهن جو منهنجي ڀيڻ جي موت سان ڪهڙو واسطو!

نڪولاس- (ٿڌو ساهه ڀري) آءٌ هن کي ڪڏهن به هتي نه وٺي اچان ها، هوءَ ڏاڍي جذباتي هئي، ۽ پاڻ کي ٻري ڪانه ٿي رکي سگهي.

فرانس- ڇا ڪان پري ڪالهه تي وڪي سگهي.

نڪولاس- هن محل جي پراسرار ماحول ڪان ۽ اوهان سچ تي پڇيو، سو پڌايانوَ ٿو ته، هن ڪي هن محل ٿي ماريو.

فرانس- منهنجي پيءُ ته ڏڄڻي ڪانه هئي. هوءَ تمام صحتمند ۽ بهادر هئي. آخر هن تي ان محل جي پر اسراريت ايترو اثر ڪيئن ڪيو؟

نڪولاس- مسٽر برنارڊ! اوهان ڪي هن محل ۾ آئي اجا رڳو چند ڪلاڪ ٿيا آهن. اوهان تصور به نٿا ڪري سگهو ته هتي مهنن جا مهينا ۽ سالن جا سال ڪيئن ٿو رهي سگهجي. هن محل جي زهريلي هوا جو اوهان کي اندازو ئي ڪونهي. اهو ته هت رهڻ وارا سمجهي سگهن ٿا. شروع شروع ۾ ته هن ڪي به هتي جي ماحول متاثر ڪون ڪيو. اسان به سٺي زندگي گذاريندا هئاسين، محبت ۽ پيار جي زندگي، حُسن ۽ عشق جي زندگي. آءٌ هن کي پنهنجي زال نه بلڪ پنهنجي من مندر جي ديوي ڪري پوڄيندو هوس. آءٌ روز صبح ساڻ ماريا کان ناشتي جي ٽري وٺي ايندو هوس ۽ هن جي پلنگ وٽ اچي ٽري ميز تي رکي، ڪوڏن ڀر نوڙي هن جي ننڊ پيل حسن کي ڏسندو هوس. ننڊ ۾ هن جي ڪنبندڙ پنبڻين کي ڏسي بي اختيار ٿي ويندو هوس. آءٌ چاهيندو هوس ته رڳو منهنجا هٿ سندس خدمت جي قابل آهن، ۽ آءٌ ئي هوس جو هن جي صبح سان جاڳندين پهرين مرڪ ڏسندو هوس. آءٌ هن کي ناشتو پنهنجي هٿن سان ڪارائيندو هوس. هر صبح جو اسين گڏ گهوڙيسواري ڪندا هئاسين. هوءَ ڏاڍي سٺي گهوڙيسوار هوندي هئي. اسين ڳوٺ ۾ گهمڻ ويندا هئاسين ۽ ڪٿي ٽڪجي ڪنهن ٽڪريءَ تي ويهي رهندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن هوءَ مون کي گانا پڌائيندي هئي. هن جو گلو ڏاڍو سريلو هو، بلڪل بانسري جهڙو. ۽ شام جو هوءَ منهنجي سامهون ويهندي هئي ۽ آءٌ ڪينوس تي سندس تصوير ناهيندو هوس. اها تصوير مون ناهي هئي جيڪا توهان جي ڪمري ۾ ڏٺي هئي. پر اهڙيون ته اڃا پيون به ڪيتريون ئي تصويرون آهن. پر انهيءَ تصوير جي حسن جو جادو ته اڄاتائين مون تي اثر ڪيو بيٺو آهي.

فرانس- اوهه ته اوهين آرٽسٽ به آهيو!

نڪولاس- مون کي ڳالهه ڪرڻ ڏيو. اسين گڏ ماني کائيندا هئاسين. مون هن کي ڪڏهن به اڪيلو نه ڇڏڻ گهريو. ڪڏهن ڪڏهن اسين اڪيلا ماني کائيندا هئاسين، توهان کي اها خبر هوندي ته مون هن لاءِ هڪڙو خاص بورچي پيرس مان گهرايو هو. اسان وٽ ڪڏهن ڪڏهن مهمان به ايندا هئا، جيئن ڊاڪٽر ليون چارلس هميشه هن کي کلائيندو هو، ۽ ڪيس پنهنجون دلچسپ ڪهاڻيون پڌائيندو هو. هن جي پڌڻ لاءِ پئرس ۽ مئدرڊ مان روز نوان موسيقار گهرايا ويندا هئا، آهه! اها زندگي ڪيتري نه حسين هئي، سادي ۽ سهڻي پر... اونداهيون مٿان پينيون هونديون...

فرانس- اونداهيون... ڇاجون اونداهيون؟

نڪولاس- آهي اونداهيون، جيڪي هڪ عجيب دماغ جي پيداوار هيون.

فرانس- توهان جو مطلب آهي ته ايلزبيت...

نڪولاس- منهنجي ڳالهه اڃا ۾ نه ڪپيو.

فرانس- اوهين پهرين ڳالهه پوري ڪريو.

نڪولاس- ها ته، آءُ جڏهن به صبح جو هُن جي ڪمري ۾ گهڙندو هوس تڏهن هوءَ مون کي اکيون جاڳيل ملنديون هيون، ۽ ائين لڳندو هو ڄڻ سڄي سڄي رات نه سُتي هجي... پر هوءَ انهيءَ جو سبب ٻڌائي ڪونه سگهندي هئي. مون انهيءَ ڪري سڄي محل ۾ نوان غاليچا وڇارايا ته جيئن قدمن جا آواز هُن تائين نه پهچن. نوڪرن کي منع ڪري ڇڏيم ته منجهند کان اڳ محل ۾ داخل نه ٿين ۽ مالهيءَ کي چئي ڇڏيو هوم ته ٻوٽا شام جو پوکي ۽ انهن کي پاڻي شام جو ڏئي. مون اهو سڀ ان ڪري ڪيو هو جو مون سمجهيو ٿي ته شايد هاڻي هوءَ چڱيءَ طرح ننڊ ڪري سگهندي. پر انهيءَ مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو. هوءَ جاڳندي ئي رهي. انهيءَ مان ڇا ٿيو جو سندس ڪاڌ و کهنجي ويو. جنهنڪري وزن به ويس ۽ ڳاڙهو گلاب جهڙو منهن هيڊو ٿي ويس. پر جي زوريءَ ڪجهه به کارايو مانس ٿي ته مرگهين بيمار ٿيو ٿي پئي. هوءَ ننڊ ۾ به هلندي هئي ۽ انهيءَ لاءِ مون کي راتين جو جاڳڻو پوندو هو. آءُ ڏاڍو غور ڪندو هوس ته آخر اهو ڇا هو، پر مون کي ڪابه خبر ڪانه پئجي سگهي. مون هن کان بار بار پڇيو ۽ هُن هميشه چيو "مون کي ڪابه خبر ڪانهي. مون کي ائين ٿو لڳي، ڄڻ ڪو مون کي پاڻ ڏي سڏي رهيو آهي."

اوهه منهنجا مالڪ مون کي ايترو عرصو ڇو بي‌خبريءَ ۾ رکيئي.

فرانس- مسٽر نڪولاس اوهان ٿڪايو پئي.

نڪولاس- ها ها! معاف ڪجو، آءُ جذبات ۾ رهي ويس. سو هڪڙي ڏينهن هوءَ مون کي پنهنجي ڪمري ۾ نظر ڪانه آئي...

* * *

نڪولاس- ايلزبيٿ ڪيڏانهن وئي... ماريا! ايلزبيٿ ڪٿي آهي...؟

ماريا- مون کي خبر نه آهي جناب.

نڪولاس- اُف! آخر هوءَ ڪيڏانهن وئي. (ڏاڪڻ تان لهڻ جو آواز) هين ڪمري ۾ هوءَ ڇا پئي ڪري! اُف منهنجا خدا. (تيز تيز هلڻ جو آواز ۽ ڪمري کولڻ جو آواز) هوءَ هيٺ ڇا پئي ڪري، انهيءَ عذاب خاني ۾ هن جو ڪهڙو ڪم. پر هن کي اهو عذاب خانو ڏيکاريو ڪنهن؟ هن کي انهيءَ جڳهه جي خبر ڪيئن پئي؟ اوهه هيءَ ڇا پئي ڪري؟ هُن کي ڊپ به ته ڪونه ٿو لڳي. هوءَ ڪري ڇا پئي — آخر هن محل جي غير انساني ماحول هن کي به متاثر ڪري ڇڏيو! هُن کي ٻاهر ڪيڻ گهرجي... هن کي ٻاهر ڪيڻ گهرجي... (ڏاڪڻ تان لهڻ جو آواز ۽ در کلڻ جو آواز) انهيءَ سان گڏ هڪ عورت جي رڙ).

نڪولاس- ڊڄ نه ايلزبيٿ، آءُ آهيان، آءُ نڪولاس.

هيءَ ته بيهوش ٿي وئي، مون کي ڪپي ته هن کي هڪدم هن پوتخاني مان ٻاهر ڪيان — (قدمن جو ۽ ڏاڪڻ جو آواز).

نڪولاس- ماريا! هيڏانهن اچ...

ماريا- بي بيءَ کي ڇا ٿيو آهي سائين؟

نڪولاس- ڪجهه به نه، تون هن وٽ ويهه... آءُ ٽورو ٻاهران ٿي ٿو اچان.

ماريا- چڱو سائين.

نڪولاس- مون کي هي محل هڪدم ڇڏي ڏيڻ گهرجي. ايلزبيٿ کي هوا بدلائڻ جي ضرورت

آهي- چونه اسين ڪجهه ڏينهن فرانس برنارڊ وٽ وڃون- ۽ پوءِ ڪٿي ٻئي هنڌ گهر ڪري وڃي رهون. (وقفو)

ماريا- جناب، بي بي جاڳي آهي.

نڪولاس- اڇا اڇا، مان اچان پيو. (قدمن جو آواز) ايلزبيٿ! هاڻ ٺيڪ آهين نه!

ايلزبيٿ- اوهو، نڪولاس...

نڪولاس- ٻاڻ هاڻ هت ڪونه رهنداسون، ايلزبيٿ ڪيئن؟

ايلزبيٿ- جيئن اوهان جي مرضي.

نڪولاس. ٻاڻ ٻريئي هليا هلنداسين. ڊاڪٽر چارلس کي به گڏ وٺي هلنداسين. بس هاڻ ٻاڻ هن محل ۾ ڪونه رهنداسين.

* * *

نڪولاس- چارلس! آءُ ٻاليان ٿو ته سفر ڏاڍو خوشگوار گذرندو.

چارلس- اهو ته ٻاڻ تي منحصر آهي ته خوشگوار ڪري گذاريون، يا ناخوشگوار ڪريو. سفر ته بهرحال سفر آهي.

نڪولاس- هلڻ جو وقت اچي پريو آهي. سامان گاڏيءَ ۾ رکجي چڪو آهي. بس چانهه پي وٺو ته هلون. (رڙ جو آواز مسلسل).

چارلس- نڪولاس! هي ڇا آهي؟

نڪولاس- خدايا، خدايا، (ڊوڙڻ جو آواز) اُف هيءَ رڙ ڪٿان آئي... اوهه... ڊاڪٽر منهنجي ٻنيان اچ- ايلزبيٿ.

چارلس- ايلزبيٿ ته ٻنهنجي ڪمري ۾ هئي نه!

نڪولاس- تون منهنجي ٻنيان اچ ڊاڪٽر، (ڏاڪڻ لهڻ جو آواز) اُف هي در ڪليو پيو آهي!

ڊاڪٽر- اوهه! تون مون کي ڪٿي وٺي آيو آهين؟

نڪولاس- اوهه، هوءَ ڪيڏانهن وئي. منهنجا خدا!

ڊاڪٽر- هي عذاب خانو ڇاجو آهي نڪولاس؟ نڪولاس، منهنجو دم ٿو گهٽجي.

نڪولاس- ايلزبيٿ تون ڪٿي آهين؟ اڙي هيءَ لوهي ٻيتي بند ڪيئن ٿي وئي، ڊاڪٽر هيءَ ٻيتي کولاءِ جلدي ڪر، هيءَ ٻيتي کولاءِ... (انهيءَ جي زور جو آواز).

نڪولاس- ايلزبيٿ! اوهه منهنجا خدا...

ڊاڪٽر- اُف هي آءٌ ڇا ڏسي رهيو آهيان، هن کي ٻاهر ڪيڊ.

نڪولاس- مون کي مدد ڪر ڊاڪٽر... ايلزبيٿ؟

ايلزبيٿ- (سرگوشي ڪندي) نواب، نواب، نواب...

نڪولاس- اُف... تون مون کي اڪيلو ڇڏي وئينءَ! اوهه! شيطان! تنهنجو جادو هڻن ڪي ڪائي ويو!

ڊاڪٽر- هوش ڪر نڪولاس، ته لاش مٿي کڻي هلون.

نڪولاس- هوءَ مري وئي ۽ آءٌ هن کي ٻنهنجين ٻانهن ۾ کڻي مٿي آيو هوس. هنن ٻانهن ۾...

نڪولاس- توهان ٻڌو مسٽر برنارڊ! اهو آهي راز جيڪو مون راز رکڻ ٿي چاهيو، ۾ مجبور ٿي ظاهر ڪرڻو پيو. هن کي منهنجي ٻيءُ جي شيطاني عذاب ختم ڪري ڇڏيو. هوءَ ان ٻيتيءَ ۾ پورجي وئي هئي ۽ آخر ڊپ ڪان سندس دل بيهي رهي، ايلزبيٿ جي دل بيهي رهي...

فرانس- (ٻنهنجي مُنهن) انهيءَ جو مطلب هي ٿيو ته منهنجو شڪ غلط هو. ايلزبيٿ ٻنهنجي موت مئي آهي. نڪولاس— آهه نڪولاس، ڪيترو

نه ڏک آهي ويچاري کي، مون کي افسوس ٿو ٿئي ته مون هن تي خوامخواهه شڪ ڪيو. ويچاري کي ڪيترو نه پيار هو ايلزبيٿ سان، نه ته امير ماڻهو هوا جي چاهي ها ته چني ڇڏين ها، وچ ميان وچ، هتي ڪابه ايلزبيٿ ڪانهي. ويچاري ايلزبيٿ جهٽ تي ويئي. هن منحوس محل جي نحوست آخر سندس زندگي ورتي. پر آخر مون کي خبر ڇو نه ڪئي وئي؟ جي نڪولاس پريشان هو ته ڊاڪٽر ۽ ڪيٿرئن جو فرض هو ته مون کي خبر ڪن ها! ۽ جي مون کي شروع ۾ سموري ڳالهه ٻڌائين به ها، ڇا ٿئي ها! بهرحال سياڻي مون کي واپس وٺڻ ڪيي. منهنجو سچو ڪاروبار هيٺ-مٿي ٿيو پيو آهي — هاء، هوا ڪهڙي نه ٿڌي ۽ فرحت بخش آهي، ويچاري اينا کي منهنجو انتظار هوندو. رابرٽ به ته منجهندو هوندو. (در جي چرچراهٽ جو آواز).

ڪيٿرئن — مسٽر برنارڊ!

فرانس — ڪيرا اوهين! ڪيٿرئن، معاف ڪجؤ. مون اوهان کي ڏٺو ڪونه.

ڪيٿرئن — مان آهيان. ڪهڙن خيالن ۾ ٻڏا پيا آهيو؟

فرانس — اٿين ئي وطن ئي ياد آيو.

ڪيٿرئن — آءٌ اوهان جي اجازت کان سواءِ اندر آئي آهيان، اميد آهي ته اوهين دل ۾ نه ڪندؤ!

فرانس — ڪا ڳالهه نه آهي، اوهان جو پنهنجو گهر آهي، و ِهو، — پر اوهان هيڏيءَ مهل، اڌ يءَ رات جو ڪيئن تڪليف ڪئي؟

ڪيٿرئن — آءٌ... آءٌ...

فرانس — گهبرايو نه، خير اوهان جو ڀاءُ نواب ڪيئن آهي؟

ڪيٿرئن — هينئر بهتر آهي. ڊاڪٽر چارلس ڪڏ آهيس... آءٌ... آءٌ اوهان کي ٻڌائڻ آئي آهيان ته نڪولاس اوهان کي جيڪي ڪجهه ٻڌايو، اهو سچ هو، بلڪل سچ!

فرانس — واقعي اهو سچ هو؟

ڪيٿرئن — ها بلڪل سچ.

فرانس — ته پوءِ هُن پهرين اهو ڇو نه ٻڌايو؟

ڪيٿرئن — صرف ان ڪري جو هُن اوهان کي ڏکوئڻ نٿي چاهيو. يقين ڪريو هو تمام سٺو ماڻهو آهي، هُن کي اوهان جي ڀيڻ سان بيحد پيار هو.

فرانس — مون کي پاڻ هن جي ڳالهين تي اعتبار آهي، مون تي اعتبار ڪريو آءٌ پاڻ هُن تي اعتبار ڪرڻ ٿو چاهيان. پر الاجي ڇو دل کي اطمينان نٿو اچي. الائي ڇو مون کي هن محل جي ذري ذري کان خوف ٿو اچي ۽ منهنجو ڀاءُ مون کي عجيب قسم جو ماڻهو پيو لڳي!

ڪيٿرئن — عجيب قسم جو ته هو واقعي آهي. منهنجي پيءُ جي يادگيري ئي منهنجي ڀاءُ جهڙي جذباتي انسان کي مارڻ لاءِ ڪافي آهي، ۽ هاڻ ته وري سندس پياري زال به انهيءَ آسيب جي نذر ٿي وئي آهي. اوهين ٿورو غور ڪريو مسٽر برنارڊ، آءٌ اوهان کي ڪيئن ٻڌايان... منهنجي التجا آهي ته اوهين هن تي اعتبار ڪريو.

فرانس — آءٌ هن تي اعتبار ڪريان ٿو، ڪيٿرئن. تنهنجو چوڻ ئي مون لاءِ ڪافي آهي، مون کي توتي ڀروسو آهي.

ڪيٿرئن — مسٽر فرانس.

فرانس — چئو...

ڪيٿرئن — اوهه فرانس، مون کي اوهان جي ڀيڻ جي مرڻ جو دلي افسوس آهي!

فرانس- وڃين ڪيڏانهن پئي...!
ڪيٽرئن- بس توهين آرام ڪريو... توهان کي آرام جي ضرورت آهي.

(در بند ٿيڻ جو آواز)

[موسيقيءَ جو آواز ۽ اوساسيءَ جو آواز]

فرانس- اوهه! اڃا تہ رات پئي آهي. چنڊ لهي ويو آهي. هي موسيقيءَ جو آواز ڪٿان پيو اچي! ڪير وڄائيندو هوندو. هن وقت اڌ يءَ رات جو اهڙو ڪهڙو جنوني آهي. هي وقت تہ شريف ماڻهن جي ننڊ ڪرڻ جو وقت آهي. هن محل جي تہ هرڳالهہ پراسرار آهي. [اتي هاڻ جو آواز ۽ دروازن جو ۽ موسيقي ڪي قدر تيز ٿيڻ جو آواز] خبر نئي پوي تہ هي آهي ڇا؟ -(دپ جي هلڪي رڙ) ڪ ڪ ڪير! ڪير آهي؟

ڪيٽرئن- تون ڪير آهين؟

فرانس- آ- آ آهيان. هي ساز ڪير پيو وڄائي.

ڪيٽرئن- ترس...

(در جي چرچر جو آواز)

ڪيٽرئن- اوهہ ڊاڪٽر توهين!

ڊاڪٽر- نڪولاس ڪٿي آهي؟

ڪيٽرئن- هو پنهنجي ڪمري ۾ بہ ڪونهي.

فرانس- ہر جي نواب ساز پيو وڄائي تہ انهيءَ ۾ آخر حيرت جي ڪهڙي ڳالهہ آهي.

ڪيٽرئن- هن اڄ تائين ڪڏهن بہ ڪجهہ وڄايو ڪينهي. اچو هيٺ اچو...

(ڏاڪڻ لهڻ جو ۽ موسيقي بند ٿيڻ جو آواز)

(در جو آواز)

ڊاڪٽر- ڪير! ڪير؟ تون ڪير آهين؟

ماريا- آ آهيان ماريا! مون موسيقي ٻڌي ۽ ڊپ کان هيڏانهن هلي آئي آهيان.

ڊاڪٽر- تون ڊپ نہ ڪر. پنهنجي ڪمري ۾ وڃي آرام ڪر.

(قدمن جو آواز)

ڪيٽرئن- (سرگوشي) نڪولاس!

نڪولاس- (پنهنجي منهن) هاڻ هوءَ ايلزبيٿ هئي.

ڊاڪٽر- تو ڏٺو هو ڇا؟

نڪولاس- اونهون. نہ مون هن کي ڏٺو تہ ڪونہ پر اها وچتہ هُن جي ئي آهي. آ هت هن جو ڇهاءُ پيو محسوس ڪريان. مون کي ائين پيو لڳي ڄڻ هوءَ اڃهو هاڻ هتان لنگهي وئي آهي. گلن جو واس اڃا تائين هن ڪمري مان پيو اچي. اها هُن جي خاص مهڪ آهي.

ڊاڪٽر- هتي پيو ڪو در تہ ڪونهي؟

نڪولاس- اونهون- اوهہ! هي ڏس، هي ڏس، ايلزبيٿ جي منڊي! مون ڪونہ ٿي چيو؟ هي ڏس- منهنجي ايلزبيٿ جي منڊي!

ڊاڪٽر- نڪولاس، پاڻهن ڏي، توکي مٿي هلي سمهاريان.

(هلڻ جو آواز- هاڻ سمهي رهو)

نڪولاس- هوءَ آئي هئي، توهان ٻڌو، هوءَ آئي هئي...

ڊاڪٽر- تون سمهي رهہ اهو تنهنجو وهم آهي. آرام ڪر- هي دوا جو وزن پي- سپاٽي تون ٺيڪ ٿي ويندين.

(دوا پيئڻ جو آواز)

ڊاڪٽر- هاڻ هن کي ننڊ اچي ويندي. توهين هلو، آ اوستائين هتي هوندس، جيستائين دوا جو اثر ٿئيس.

فرانس- خدا حافظ- ايلزبيٿ! ڊاڪٽر- خدا حافظ.

(در بند ڪري هلڻ جو آواز)

فرانس- (پنهنجي منهن) يا خدا! هي ڪهڙي

پوت خاني ۾ اچي ويو آهيان. مون کي ته ڪجهه به سمجهه ۾ ڪو نه ٿو اچي. منهنجي هٿ ۾ ڇا آهي؟ منڊي- ايلزبيٿ جي منڊي- واقعي هيءَ ايلزبيٿ جي منڊي آهي؟

ڪيٿرائن- ها! اها هن جي ئي منڊي آهي؟

(در آهستي بند ڪرڻ جو آواز)

ڊاڪٽر- هاڻ هو صبح توڻين ستو پيو هوندو.

ڪيٿرائن- پر توهان کي هتي رهڻو پوندو.

ڊاڪٽر- ها ها ضرور- آئون صبح توڻين هتي رهندس.

ڪيٿرائن- ڏسو ڊاڪٽر! هيءَ ايلزبيٿ جي منڊي آهي نه!

ڊاڪٽر- سو نيصدي ايلزبيٿ جي.

ڪيٿرائن- ۽ هيءَ ان وقت به سندس آڱر ۾ هئي، جنهن مهل...

ڊاڪٽر- ها ها- ان وقت به هن جي آڱرين ۾ هئي- خدائي بهتر ٿو ڄاڻي. آئون پانيان ٿو ته هاڻ توهان کي ٻڌائڻ ئي بهتر ٿيندو.

فرانس- ڇا! اڃا باقي ڪجهه رهيو آهي؟ ڊاڪٽر! جلدي ٻڌايو اوهين ڇا ٿا ٻڌائڻ گهرو؟

ڊاڪٽر- هتي نه، اوهان جي ڪمري ۾ هلون.

فرانس- هلو هلو- اتي ئي هلو.

(قدمن جو آواز- در کلڻ ۽ بند ٿيڻ جو آواز)

ڊاڪٽر- هينئر هاڻ آءٌ جيڪي ڪجهه توهان کي ٻڌائڻ وارو آهيان، ان جي خبر هن دنيا ۾ يا ته مون کي آهي يا نڪولاس کي.

فرانس- جلدي ٻڌايو، ڊاڪٽر، جلدي ڪريو.

ڊاڪٽر- نڪولاس جو خيال آهي ته ايلزبيٿ کي مرڻ کان اڳ ئي مقبري ۾ پوريو ويو هو.

فرانس- (رڙ ڪري) ڇا ڇا! اوهان جو مطلب آهي ته...

ڊاڪٽر- مسٽر برنارڊ، مون اوهان کي اڳ ئي ٻڌايو آهي ته هوءَ بلڪل مري چڪي هئي. آخر آءٌ به ڊاڪٽر آهيان.

فرانس- ته پوءِ آخر ڇو؟

ڊاڪٽر- نڪولاس کي اهو اعتبار ان ڪري نٿو اچي جو اڄ کان ڪئين سال اڳ سندس ماءُ سان به ساڳوئي حالت ٿي هئي.

ڪيٿرائن- ها، پر هن کي ته ماريو ويو هو.

ڊاڪٽر- ڇا؟ توکي ته غلط ٻڌايو ويو هو. توهان جي ماءُ کي عذاب ته ضرور ڏنا ويا هئا پر هوءَ مئي نه هئي، هاڻ سمجهيؤ؟

ڪيٿرائن- ڇا مطلب!

ڊاڪٽر- تنهنجي ماءُ کي جيئري ئي دفن ڪرايو ويو هو.

ڪيٿرائن- ڇا؟ نه نه ائين ته نه ٿيو هوندو. ائين بلڪل نه ٿيو هوندو.

(سڏڪن جو آواز)

ڊاڪٽر- ها! ۽ انهيءَ واقعي کان پوءِ اها ڳالهه تنهنجي پاءُ جي ذهن تي نقش ٿي وئي هئي. تان جو وري هي واقعو پيش آيو. هو انهيءَ ڳالهه کان ايترو ته متاثر هو جو توکي به نه ٻڌائي سگهيو- ۽ هاڻ ته مون کي خيال پيو ٿئي ته ڪٿي هن جو دماغ نه خراب ٿي وڃي. هو چوي ٿو ته ڪيس ايلزبيٿ جي قدمن جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿو اچي. هوءَ بار بار کيس پڪاري ٿي- ۽ اڄ ته اوهان پاڻ ڏٺو.

ڪيٿرائن- اوهه منهنجا خدا- (سڏڪن جو آواز)

فرانس- پر ڊاڪٽر! موسيقي اوهان به ٻڌي، ڇا اها وسري ويو.

ڊاڪٽر- نہ سائين اها مون کي ياد آهي- پر مون اوهان کي ٻڌايو نہ تہ اهو رڳو ان ڪري جو مون کي خبر هئي تہ ان ڳالهہ کان رڳو آءٌ ۽ نڪولاس ئي واقف آهيون.

فرانس- آءٌ اوهان جو مطلب سمجھي نہ سگھيو آهيان!

ڊاڪٽر- شايد نڪولاس جي انهيءَ خوف جي ڪنهن کي خبر پئجي وئي آهي ۽ هو ان طرح نڪولاس کي تنگ ڪري رهيو آهي. ٿي سگھي ٿو تہ ڪو نوڪر هجي.

ڪيٿرئن- پر نوڪر تہ سڀ ادا جا وفادار آهن؟

ڊاڪٽر- اها تہ مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي.

ڪيٿرئن- مون کي پاڻ انهيءَ ڳالهہ تي اعتبار اچي ٿو تہ...

ڊاڪٽر- تہ ڇا؟

ڪيٿرئن- ڪجهہ بہ نہ، مون ائين ئي چيو. آءٌ بہ ڳالهہ سوچي رهي هيس.

فرانس- ڊاڪٽر آءٌ اوهان کان ڪجهہ پڇڻ ٿو گهران.

ڊاڪٽر- فرمايو، فرمايو.

فرانس- ڇا توهان اهو سچ ٿا چئو تہ نڪولاس جو خوف اڳي مرئي رٿيل اسڪيم نہ آهي؟

ڊاڪٽر- مسٽر برنارڊ! اهو نہ وساريو تہ اوهان جي پيڻ مري چڪي هئي، جي ايلزبيٿ هن محل جي ورانڊي ۾ هلي پئي تہ اهو هُن جو جسم نہ بلڪ روح آهي.

فرانس- ڊاڪٽر! اوهان کي جنن ڀوتن ۾ اعتبار آهي؟

ڊاڪٽر- مسٽر برنارڊ مون اوهان جي ڳالهہ کانہ سمجھي.

فرانس- منهنجو مطلب آهي ڀوت، ٻيءَ دنيا جا ماڻهو، بيچين روح، قيدي روح.

ڊاڪٽر- اوهان غلط سمجھيو آهي مسٽر برنارڊ، بيچين ۽ قيد ٿيل... آخر ڇا؟

ڊاڪٽر- ڪيٿرئن، خداحافظ مسٽر برنارڊ، صبح جو وري گڏ آهيون.

(در بند ٿيڻ جو آواز ۽ اوٻاسيءَ جو آواز)

(گهڙيال جا اٺ ڏڪ)

فرانس- اوهہ اٺ وڄي ويا-(اٿڻ ۽ سامان ريڙهڻ جو آواز) مون کي جلدي ناشتي تي پهچڻ گهرجي. (در کولڻ جو آواز) هي ڪير آهن؟

ڪيٿرئن- مون کي خبر آهي ڊاڪٽر! ۽ مون کي چوڻ تہ نہ کپي پر-آف منهنجا خدا آءٌ ڇا ڪريان! توهان کي ڪيئن ٻڌايان تہ نڪولاس ايلزبيٿ کي بلڪل نہ ڏٺو آهي.

ڊاڪٽر- آءٌ تنهنجي سموري ڳالهہ سمجھان پيو ڪيٿرئن. اها فطري ڳالهہ آهي، اهو تنهنجو پيار آهي جو سمجھي پيو تہ نڪولاس ڪڏهن بہ اهڙي عورت سان ڪونہ مليو هوندو، جنهن جو موت ڪيس پاڳل بنائي ڇڏي. پر توکي اها خبر ڪانهي تہ هنن ۾ ڪيترو پيار هو. ڇا تون هن جي يادگيريءَ کان انڪار ٿي ڪرين؟ جذباتي نہ ٿي، مون کي خبر آهي تہ تون اهو چوڻ نٿي چاهين.

ڪيٿرئن- پر آءٌ اهوئي ٿي چوڻ گهران. مون کي ايلزبيٿ ڪڏهن بہ ڪين وڻي.

ڊاڪٽر- نہ نہ اهڙيون ڳالهيون نہ ڪر.

ڪيٿرئن- آءٌ چونديس. مون کي ايلزبيٿ ۾ هميشہ پراسراريت نظر آئي، پر مون کي ڪڏهن اها خبر ڪانہ پئجي سگھي تہ اها ڇا آهي، ڪجهہ

نہ ڪجهہ هو ضرور، ۽ جي هاڻي هن جو روح منهنجي پاڻ ڪي تنگ ٿو ڪري تہ ان ۾ مون کي ڪوبہ تعجب ڪونہ ٿو ٿئي.

ڊاڪٽر- مون کي خبر آهي، ڪيٿرئن!

فرانس- (ڪاوڙ ۾) ڪيٿرئن توکي ذاتي ڳالهين ڪرڻ وقت در بند ڪرڻ جو ضرور خيال رکڻ کپي.

ڪيٿرئن- ضرور ضرور، اهو اوهان جو رواج هوندو!

فرانس- اسان جو رواج آهي يا نہ، باقي رات واري حالت کان پوءِ مون کي اسان جي ۽ اوهان جي رواجن جي وچ ۾ فرق جو پتو پئجي ويو- وقفو- آءٌ جنهن مهل کان هن محل ۾ گهڙيو آهيان، رڳو ڪوڙ ٻڌا اٿم. ڪوڙيون آنهون ۽ دانهون، ۽ رحم جون درخواستون، همدرديءَ لاءِ پاڏائڻ، سڀ ڪوڙ، ڪوڙ. (قدمن جو آواز).

ڪيٿرئن- مسٽر برنارڊ! (قدمن جو آواز) وقفو. مسٽر برنارڊ... اوچتي چيخ زناني.

ڊاڪٽر- (قدمن جو آواز) ڇا آهي؟ ڇا آهي، ڪير هو، اهو آواز ڪٿان آيو؟

ڪيٿرئن- ايلزبيٿ جي ڪمري منجهان- هي ڪير آهي؟ ماريا، ماريا ڇو، تو رڙ ڇو ڪئي؟

ماريا- (رڳو سهڪڻ جو آواز).

ڪيٿرئن- ڇا آهي ماريا!

فرانس- ڪمري ۾ تہ ڪير بہ ڪونهي.

ڊاڪٽر- ڇا ٿيو ماريا! ڇا ٿيو؟

ماريا- مون... مون... هن جو آواز ٻڌو.

ڪيٿرئن- ڇا؟ آواز!

ماريا- ها! مون غاليچو صفا پئي ڪيو تہ، تہ هن مون کي سڏ ڪيو. مالڪڻ، منهنجي نالي سان، هن چيو: ماريا ڪمري مان نڪري وڃ! نڪري وڃ.

نڪولاس- (ٻري ڪان ايندي) اچ ڪانءِ پوءِ ان ڪمري ۾ ڪير بہ اندر نہ گهڙي- ڪير بہ اندر نہ وڃي، ڪير بہ اندر نہ وڃي.

ڊاڪٽر- تون خيال تہ ڪر مسٽر برنارڊ کي خبر آهي- ڪيٿرئن تون ڇوڪريءَ جو خيال رک، آءٌ نڪولاس جي پٺيان ٿو وڃان.

فرانس- جي اوهين بہ پاڻ جي پٺيان وڃڻ چاهيو تہ وڃو. هن جو خيال آءٌ پاڻهي رکندس. (در بند ٿيڻ جو آواز)

ڪيٿرئن- مهرباني. (قدمن جو آواز)

فرانس- آءٌ ماريا! مان توکي ڏاڪڻ تان لهڻ ۾ مدد ڏيان.

ماريا- سائين، منهنجو بدن اڃا تائين ڏڪي رهيو آهي.

فرانس- پنهنجو هٿ مون کي ڏي. شاباس، پيو قدم آهستي آهستي...

(آواز فيڊ آئوٽ ٿئي ٿو)

(هلڪو هلڪو زنانو آواز) نڪولاس، نڪولاس هيڏانهن اچ نڪولاس، نڪولاس هيڏانهن اچ.

فرانس- هي ڪنهن جو آواز آهي. (اٿڻ ۽ در کولڻ جو آواز) اوهہ نڪولاس جو ڪمرو کليو پيو آهي- ايلزبيٿ جو ڪمرو بہ کليو پيو آهي.

(آواز) آءٌ اچان پيو ايلزبيٿ، منهنجي راڻي آءٌ اچان پيو.

(زنانو) نڪولاس... اچ نڪولاس... هليو اچ.

(آواز) اچان پيو- اچان پيو.

ڪيٿرئن- اوهہ فرانس، منهنجو پاڻ ڪمري ۾ بہ ڪونهي. (ڊوڙڻ جو آواز) تون ڪيڏانهن ترس تہ سهي، ترس- ترس- نہ وڃ.

فرانس- منهنجي پويان نہ اچ- اف خدا، تہ هي ايلزبيٿ جو آواز هو، ڇا ايلزبيٿ اڃا جيئري آهي؟ نہ نہ- آخر هي سڀڪجهہ ڇا آهي... اف عذابن جو ڪمرو کليو پيو آهي، اوهہ نواب اندر پيو وڃي- هن مهل... (در کلڻ جو آواز) اف منهنجا خدا، نڪولاس پٽ تي سهڪي پيو، هي ڪير آهي... ڊاڪٽر، ڊاڪٽر هتي ڇا پيو ڪري... ها... هوءَ تہ ايلزبيٿ آهي. هو ڇا پيا چون!

ڊاڪٽر- اوهہ ايلزبيٿ... نڪولاس تہ اڌ- مئو ٿي چڪو آهي... هاڻ پڌاءِ... شڪر آهي هاڻي تہ ڪو راهہ بہ پشر ڪونہ بچيو... منهنجو ڊرامو ڪامياب رهيو.

ايلزبيٿ- پر منهنجو پاڻ، سو تہ اڃا هتي آهي... هو ڏاڍو خطرناڪ آهي نندي پڻ ڪان ٿي شڪي طبيعت جو مالڪ آهي.

ڊاڪٽر- هو سڀاڻي وڃي پيو... هن جو خيال نہ ڪر.

ايلزبيٿ- نہ... هن کي هتان زندهہ وڃڻ نہ گهرجي... هتي جبي راز کي هتي ئي دفن ٿيڻ گهرجي.

ڊاڪٽر- جيئن تنهنجي مرضي، اڄ تائين تنهنجي مرضيءَ جي خلاف ڪو ڪم ٿيو آهي... آهہ نڪولاس... هن کي سڏو ڪري. وهار تہ سهي.

فرانس- اوهہ منهنجا خدا... هي آءٌ ڇا پيو ڏسان... ايلزبيٿ... ويچارو نواب.

ايلزبيٿ- آءٌ ڪيڏي نہ خوش آهيان. نڪولاس ... هاڻ تون ڪيڏو نہ مجبور آهين... هاڻ تنهنجي ملڪيت جي سنڀال تنهنجو جگري يار ڊاڪٽر ڪندو. تون ڪوبہ خيال نہ ڪر...

فرانس- ڪاش آءٌ هن ڏائڻ جو گلو گهٽي سگهان!

ايلزبيٿ- آهہ منهنجو مڙس... ڊاڪٽر توکي اهو فقير ياڻيءَ جو لاش ياد آهي، جنهن کي منهنجو لاش ٻڌائي ظاهر ڪيو هئي! ويچارو نڪولاس ان تي اعتبار ڪري ويو.

ڊاڪٽر- هاڻ ماٺ ڪر ايلزبيٿ هاڻ ماٺ ڪر.

ايلزبيٿ- مون کي خوش ٿيڻ ڏي- آءٌ ڏاڍي خوش آهيان (ٽهڪن جو آواز)

ڊاڪٽر- ماٺ ڪر، مون کي يقين آهي تہ پاڻين ڏهن منٽن جي اندر اڌ درجن نوڪرن سميت هتي اچي پهچندو.

نواب- ٽهڪ ڏيندي) ڪير ايندو... هتي ڪير ايندو؟ ... منهنجا دوست... منهنجي پياري زال- ڏس- تہ منهنجا ڪهڙا حال ٿيا آهن (ٽهڪ)

ڊاڪٽر- اوهہ، هي ڇا پيو ڪري... هي ڇا پيو ڪري...

ايلزبيٿ- نڪولاس، نڪولاس هي ڇا پيو ڪرين.

نواب- اوهان کي تماشو ٿو ڏيکاريان، منهنجي ملڪيت بہ هي عذابن جو ڪمرو بہ تہ شامل آهي، پوءِ توهان ان کان محروم ڇو ٿيو! (ٽهڪ)

ڊاڪٽر- اوهہ- خدا جي واسطي (ڊوڙ جو آواز)

ايلزبيٿ- ڊاڪٽر.

فرانس- خدايا... هي ڇا پيو ٿئي. نواب تہ صفا چريو ٿي پيو آهي- شايد هو ٻنهي کي - ماريندو- آءٌ ڇا ڪريان؟

نواب- اڄ منهنجي پياري زال ۽ پيارا دوست، آءٌ اوهان کي اهڙو مزيدار عذاب ڏيندس جو اوهين مون کان موت جي بيک گهرندئو... پر اوهان وٽ موت نہ ايندؤ- ٽهڪ... اوهان تي موت نہ ايندو- (رڙ جو تيز آواز.)

فرانس- (رڙ ڪري) نواب صاحب... هٽ کي روڪ نواب صاحب.

(رڙين جو آواز تيز ٿيندو ٿو وڃي)

نواب- بيوقوف عورت، منهنجي سموري دولت هوندي به دولت جي هوس توکي انڌو ڪري ڇڏيو- (ٽهڪ ۽ رڙيون) او هه بد بخت تون ڪيڏانهن گم ٿي وئين؟

نواب- ڪير، تون ڪير آهين؟

فرانس- (رڙ ڪري) نواب صاحب توهان کي آرام ڪرڻ جي ضرورت آهي- آرام ڪرڻ جي ضرورت آهي.

نواب- اوهه... ها... مون کي آرام جي ضرورت آهي. آرام جي.

(قدمن جو آواز)

فرانس- هو اچي پيو... نواب صاحب- نواب صاحب.

(قدمن جا تيز آواز ۽ در جي چرچراهٽ-

فرانس- (رڙ ڪري) نواب صاحب، نواب صاحب.

(ڌڪ جو ٺڪاءُ ۽ فرانس جي (زور سان آهه جو آواز)

نواب- ٽهڪ ڏئي ٿو.

فرانس- اوهه منهنجا خدا... مٿو ڦاٽي پيو... اوف آءٌ ته پڌو پيو آهيان... ۽ هي مٿان چڙهي اٿم... اوهه هي ته ڪات ٽنگيو پيو آهي... خدايا... هي ڪات منهنجي مٿان ڪرندو ۽ هڪ ئي ڌڪ ۾ به اڌ ڪري ڇڏيندم... اوف... هي نواب...

نواب- هوش ۾ اچي وئين پيارا انسان، هاڻ تون منهنجا رانديڪا ڏس. هنن سان آءٌ ماڻهن کي بن ٽڪرن ۾ ورهائي ڇڏيندو آهيان. توکي ته هن ڪوڪن واري پيتيءَ ۾ وجهان ها، پر اتي تون موت کي گهٽي دير تائين پنهنجي مٿان چڪ ڏيندي محسوس نه ڪري سگهين ها. (ٽهڪ) بهادر انسان اڄ تنهنجو اهو امتحان به ٿي ويندو. اڄ هن ڪمري جون ديوارون وري هڪ دفعو عجيب آوازن جي منظر کي ڇپينديون. (ٽهڪ)

(فرانس جي سهڪڻ جو آواز)

نواب- ڊاڪٽر هوش ۾ اچي وئين ڪيئن؟

فرانس- آءٌ فرانس برنارڊ آهيان نواب- آءٌ ڊاڪٽر ڪو نه آهيان، پڌين پيو.

نواب- نه تون ڪوڙ ٿو ڳالهائين. ڇا ائين مون کي بيوقوف بنائيندين! (ٽهڪ)

(در تي ٺڪ ٺڪ)

ڪيٿرئن- در کول- ادا در کول... نڪولاس.

فرانس- ڪيٿرئن مون کي بچاءِ... ڪيٿرئن... ڪيٿرئن...

ڪيٿرئن- در کول نڪولاس- فرانس فرانس... نڪولاس.

نواب- هاڻ ڏس اهو ڪات ڪهڙي مزي سان هيٺ ٿو لهي. (چڪ جو آواز)

فرانس- ان کي روڪ نواب صاحب، اوهه خدا، ڪات هيٺ پيو اچي... نواب صاحب ان کي روڪ... ڪيٿرئن، مئڪمان... اوف خدا.

ڪيٿرئن- نڪولاس در کول... در کول نڪولاس... (ٺڪاءُ) نڪولاس فرانس... خير ته آهي... فرانس.

فرانس- اوهه موت قريب ايندو پيو وڃي. خدا حافظ ڪيٿرئن... آءٌ مران پيو ڪيٿرئن، ڪات منهنجي جسم کان چند انچ پري آهي، موت ۽ زندگيءَ جي وچ ۾ صرف چند گهڙين جو فاصلو آهي.

(نواب جا ٽهڪ ۽ ڪيٿرئن جون رڙيون)

هن آخري وقت ۾ منهنجي خواهش آهي ته توکي پڌائي ڇڏيان ته مون خوابن ۾ توکي پاڻ

سان گڏ لنڊن ۾ ڏٺو هو. سون توکي منهنجي وارن ۾ آگريون ڦيرندي محسوس ڪيو هو. آهه... ڪاش هي لفظ آءُ دير سان چوان ها... ڪاٽ منهنجي ڇاتيءَ تي آهي.

ڪيٿرئن – نڪولاس درڪول، درڪول نڪولاس اوهه فرانس... فرانس...

نواب – (ٽهڪ) هاڻ هي ڪاٽ آهستي آهستي تنهنجي جسم کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيندو. (ٽهڪ).

ڪيٿرئن – اوهه مشڪمان، در کي ڌڪو ڏئي پچ... جلدي ڪر.

نواب – در ڪان هٽي وڃ بيوقوف ڇوڪري.

در جا تڪاءُ ۽ پچڻ جو آواز

ڪيٿرئن – فرانس... فرانس- اوهه بيهوش ٿي ويو. ڪاٽ کي روڪ... قاتل... خوني... ڪاٽ کي روڪ- مشڪملن، نڪولاس کي روڪ آءُ چڪر کي ٿي گهمايان.

مشڪملن – بهتر بي بي. (وڙهڻ جو آواز)

نواب – هٽي وڃ حرامخور... هٽي وڃ.

مشڪملن – (زور سان ڪيرائيندي) معاف ڪجو نواب صاحب. بي بي اوهان چڪر گهمايو- نواب صاحب سوگهو آهي.

ڪيٿرئن – (سهڪندي) اف منهنجا خدا، فرانس جي سيني مان رت پيو وهي... نواب جا هٿ ٻڌي جلدي اچ ته هن کي آزاد ڪري مٿي کڻي هلون. (سهڪڻ جو آواز)

مشڪملن – بهتر آهي بي بي.

ڪيٿرئن – اوهه، فرانس جيئرو آهي... خدايا تنهنجو شڪر آهي.

فرانس – (ڪنجهندي) آهه... ڪيٿرئن... ڇا آءُ واقعي جيئرو آهيان.

ڪيٿرئن – هائي اهي ڳالهيون ڇڏيو. خدا ڪيو آءُ وقت تي پهچي ويس. نه ته ڪاٽ توکي اڌو اڌ ڪري ڇڏي ها.

مشڪملن – اوهان ٺيڪ آهيو نه جناب، شڪر آهي. بي بي کي ڏاڍو خيال هو اوهان جو!

فرانس – نواب صاحب...

ڪيٿرئن – هن جو ذڪر نه ڪريو... هو پنهنجي زال ۽ ڊاڪٽر سميت عذاب گهر جي ٽانگن واري ڪڏ ۾ پورجي چڪو آهي... اوهه منهنجا خدا.

(سڏڪا)

فرانس – ڪيٿرئن اسين جيڪو ڪجهه سوچيندا آهيون، هميشه ان جي ابتڙ اسان سان حالات پيش ايندا آهن. ڪاش آءٌ توسان سٺين حالتن ۾ ملان ها... بهرحال مشڪملن.

مشڪملن – جي سائين حڪم.

فرانس – منهنجو سامان تيار ڪري ڇڏ. آءٌ صبح جو لنڊن واپس ويندس.

ڪيٿرئن – مشڪملن، فرانس جي سامان سان منهنجو سامان به گڏي ڇڏجانءِ آءٌ هاڻ هتي ڇا ڪنديس.

فرانس – سچ... اوهه ڪيٿرئن... ڪيٿرئن تو سون کي واقعي نئين زندگي ڏئي ڇڏي... سياڻي پاڻ زندگيءَ جو نئون سفر شروع ڪنداسين. هن پراسرار دنيا مان نڪري کليل فضا ۾ ساهه کڻنداسين... ڪيٿرئن منهنجي زندگي......

"هر وڏو شاعر ۽ اديب، پنهنجي فڪري پرواز جي سببان، عوام جي ذهن ۽ فڪر جي پهچ کان گهڻو مٿي ٿئي ٿو. سندس فن، هر اعتبار کان، عام ماڻهن جي ذهني سطح کان صدين جي مفاصلي تي پرواز ڪندو رهي ٿو. هو جڏهن تخيّل ۽ فڪر جي بلندين تي اڏري ٿو، تڏهن عوام جو ذهن، سندس معيار ۽ رفتار جو ساٿ ڏئي نه ٿو سگهي. ان بلنديءَ تي پهچي، هو جو ڪجهه به محسوس ڪري ٿو، ۽ شدت، جذبات کان جا به واردات مٿس ٿئي ٿي، اها سندس روح جي ترجماني ڇئي وڃي ٿي. جيستائين عام ماڻهن جو ذهن، سندس بلنديءَ سان ساٿ ڏئي نه ٿو سگهي، تيستائين، سندس فن نه فقط عوام لاءِ ناقابل فهم رهي ٿو، پر ان سان گڏ سندس همعصر به سندس بلنديءَ تي اڏري نه ٿا سگهن — ان ڪري سندس فن جو انڪار ٿا ڪن."

٣

١. شاهه شجاع الملڪ (قسط ٢) — لطف الله بدوي
٢. سنڌي زبان تي ٽيل ڪوجنا — پروفيسر علينواز جتوئي
٣. سنڌي نام جي گرداني بناوٽ — ڊاڪٽر ٽرليڊر جيٽلي (دهلي يونيورسٽي)

٤. ادب لطيف
— ڪُل — فضل الاهي انصاري
— مسڪين — سرگواسي جهامنداس ڀاٽيا
٥. "مهراڻ" تي تبصرو — چونڊ پنڊڙ
٦. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا — ادارو
٧. "مهراڻ" جا موتي — ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه "بيخود" حسيني
٨. تبصرا

”ڪنهن بلند خيال کي، تمام سهڻي ۽ دلپذير انداز ۾ پيش ڪرڻ، هڪ مشڪل فن آهي. ڪيترا شاعر اهڙا به آهن، جن ۾ خيال ڏاڍا چڱا پيدا ٿين ٿا، پر سندن پيش ڪرڻ جي اسلوب ۽ انداز بيان جي ڪمزوريءَ جي ڪري، اهي هڪ عظيم شاهڪار بنجي نہ ٿا سگهن. اهي خيال، انهن مکڙيءَ وانگر آهن، جا اڻندي سان مرجهائجي وڃي ۽ ڪڏهن گل نہ بڻي.“

لطف الله بدوي

شاهه شجاع الملڪ

(قسط ٢)

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ حاجي شيرمحمد باميزئيءَ جي مقابلي ۾ شاهہ شجاع کي فتح حاصل ٿي هئي، مگر هيءَ سندس خوشي عارضي ثابت ٿي. وزيراعظم جي موت، شاهہ جي حڪومت جي نظام ۾ اهو خال پيدا ڪري ورتو، جنهن جو پرجڻ هاڻي ناممڪن هو. افغانستان ۾ شيرمحمد جي حيثيت معمولي نہ هئي. سائس طاقتور قبيلن جو ساٿ هو. هن قبائلي يڪرنگي جي باعث، شاهہ جا دشمن وزير جي تدبير ۽ سياست کان خوفزده ٿي رهيا. جيئن ئي فتح خان کي شيرمحمد جي موت جي خبر ملي، هن پنهنجا هٿ پير مارڻ شروع ڪيا. هو شاهہ شجاع کان باغي ٿي قنڌار ۾ پهتو هو. هاڻي شاهہ کي قنڌار کان گهڻو دور سمجهي، مٿس قابض ٿي ويو. قنڌار کي پنهنجي پاڙن جي قبضي ۾ ڏيڻ کان پوءِ، هو غزني کان ٿيندو ڪابل پهچي ويو. شاهہ شجاع جي سردارن ڪيس روڪڻ جي ڪابہ ڪوشش نہ ڪئي، جنهنڪري فتح خان بي روڪ ٽوڪ ڪابل تي قابض ٿي ويو. هن بالاحصار مان شاهہ محمود کي آزاد ڪيو، ڪيس هڪ پيرو وري، ڪابل جي شاهي تخت تي ويهاريو ويو ۽ فتح خان قلمدان وزارت کي سنڀاليو.

شاهہ شجاع ان وقت پشاور ۾ هو. ڪيس فتح خان جي هن جرئت جو خواب خيال بہ نہ هو. مگر جڏهن شاهي جاسوسن کان ڪيس پنهنجي باغي ڀاءُ محمود جي آزادي ۽ دوباره تخت نشينيءَ جي خبر ملي، تڏهن پريشان ٿي ويو ۽ پنهنجي فوج سان خيبر جي دڙي کان گذري، جلال آباد ڏي روانو ٿيو. محمود جو بهادر وزير، شجاع جي ارادي کان غافل نہ هو. هو بہ پنهنجي فوج وٺي شجاع جي مقابلي لاءِ روانو ٿيو. جلال آباد جي پرسان، شجاع ۽ فتح خان جي فوجن جو سخت مقابلو ٿيو. ٻنهي طرفن کان شجاعت جو غير معمولي اظهار ڪيو ويو. ڪجهہ وقت لاءِ معلوم ٿي نہ ٿي سگهيو تہ فتح ڪنهن جي نصيب ۾ ايندي. مگر افسوس جو قسمت شاهہ سان ياوري نہ ڪئي. شجاع ميدان جنگ مان پاڻ بچائي پشاور پهتو. شجاع جو وفادار ساٿي ۽ وزير اڪرم خان ۽ ٻيا سردار ميدان جنگ ۾ مارجي ويا. پشاور ۾ پهچي هن وري هٿ-پير هڻڻ شروع ڪيا. مگر سندس پويان فتح خان جو ڀاءُ دوست محمد خان پشاور کي

ويجهو اچي پهتو. شاهه سندس مقابلو ڪيو، پر قسمت وري ڪيس ساٿ نہ ڏنو. دشمن کان بچڻ لاءِ، هو پنهنجي اهل ۽ عيال سان گڏ لاهور جي طرف روانو ٿيو. پنجاب ۾ ان وقت راجا رنجيت سنگهه حڪومت ٿي ڪئي، جنهن کي لاهور ۽ ان جي علائقي جي حڪومت، زمان شاهه کان عطا ٿي هئي. شجاع ان ۾ وڏيون اميدون ٿي رکيون، مگر جيئن اڳتي هلي ڏسنداسون، ان احسان فراموش انسان، شجاع سان ظلم ۽ ستم ڪرڻ ۾ ڪابہ گهٽتائي نہ ڪئي. شاهه شجاع سنہ ١٢٢٦هہ جي اوائل ۾ لاهور ۾ پهتو. ابتدا ۾ رنجيت سنگهہ سندس ڪليل دل سان مرحبا ڪئي ۽ سندس هر آرام جو هر خيال ٿي رکيو.

شاهه شجاع جي ڪشمير ۾ نظربندي:

اسان مٿي ذڪر ڪيو آهي تہ حاجي شيرمحمد باميزئي، جڏهن ڪشمير کي فتح ڪيو هو تہ پنهنجي پٽ عطامحمدخان کي اتان جو گورنر مقرر ڪيو هئائين. عطامحمد کي پنهنجي پيءُ جي بيوقت موت جو بيحد رنج ۽ غم هو. جيئن تہ هاڻي پشاور وزير فتح خان جي ڀائرن جي قبضي ۾ هو ۽ هو ڪابل جي مرڪزي حڪومت کان دور هئا، ان ڪري عطامحمد چاهيو ٿي تہ پشاور تي قبضو ڪري، ان کي ڪشمير سان ملايو وڃي. هن پنهنجي ڀائرن — سردار سمندرخان ۽ جهانداد خان باميزئيءَ — کي موڪلي ڏنو تہ هو پشاور تي قبضو ڪري وٺن(١). وڏي مقابلي کان پوءِ، فتح خان جي ڀائرن کي شڪست حاصل ٿي ۽ پشاور تي عطامحمدخان جي ڀائرن جو قبضو ٿي ويو. پشاور تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، عطامحمد نهايت چالاڪيءَ سان هڪ نيازمندانہ عريضي شاهه شجاع الملڪ ڏي لکي موڪلي تہ "جيڪڏهن هو پشاور ۾ ايندو تہ سندس مدد ڪئي ويندي ۽ تخت تي وري ويهارڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويندي." شاهه هن جي نيازمندانہ خط کي ڏسي سندس فريب ۾ اچي ويو. هو بناڪنهن پيش بنديءَ جي لاهور کان پشاور ۾ پهچي ويو. ڪيس اتي ٿورو وقت آئي مس گذريو هو، جو پشاور جي باميزئي سردارن سمندرخان ۽ جهانداد خان، نهايت خواريءَ سان ڪيس عطامحمد باميزئيءَ ڏي ڏياري موڪليو، جنهن ڪيس پاڻ وٽ قيد ڪري رکيو. حميد ڪشميري، ان جو ذڪر هيئن ٿو ڪري(٢):

ز روباه بازي ڪشانش ببرد — بدست محمدعطا خان سپرد
عطا از خطائي قصاص پدر — بزندان چو رندان نمودش مقر
چوخورشيد را ننگ گرد د محل — رصد آفتش از قران ز حل

محمود ۽ فتح خان کي جڏهن عطامحمد باميزئيءَ جي حرڪتن جي خبر پئي، تڏهن فتح خان خود وڏي فوج وٺي پشاور ۽ ڪشمير تي حملي ڪرڻ لاءِ چڙهي ويو. سياسي طور تي بہ ڪشمير

(١) "تازه نوائي معارڪ" ۾ مصنف سمندرخان ۽ جهانداد خان کي عطامحمد جا ڀاءُ نہ ٿو ڏيکاري، پر تعليقات ۾ مرتب ان جو اظهار ڪيو آهي.

(٢) حميد ڪشميري: اڪبرنامہ: ص ٢٠ (مطبوعہ ڪابل).

ابدالي جي زماني کان افغانستان جي حڪومت جو حصو هو، ان ڪري محمود چاهيو ٿي ته ڪشمير کي فتح ڪيو وڃي. ان کان سواءِ هڪ سابق دُراني حڪمران جو باميزئي قبيلي وٽ قيد هجڻ به محمود کي ناپسند هو. فتح خان جي مقابلي ۾ عطامحمد سَت جهلي نه سگهيو. شڪست کائي گرفتار ٿي فتح خان وٽ آيو. هڪ عجيب حيلي سان هن پاڻ ڏي آزاد ڪرايو ۽ پهاڙن جي طرف ڏي هليو ويو. فتح خان نهايت مروت سان شاهه شجاع کي بنديخاني مان آزاد ڪيو. هو بي واهه ٿي، وري به وڃي راجا رنجيت سنگهه وٽ لاهور ۾ پناهگزين ٿيو.

شاهه شجاع ۽ راجا رنجيت سنگ:

مصنف 'دولت درانيه'، هن حقيقت کي وضاحت سان لکيو آهي ته جڏهن شاهه شجاع، لاهور ۾ رنجيت سنگ جو مهمان ٿي رهيو ته شروع ۾ مهاراجا سندس غير معمولي مرحبا ڪئي. آن جي رهايش لاءِ بهترين مڪان تجويز ڪري، سندس خرچ لاءِ ڪثير پيسو خرچ ڪندو رهيو. پر ٿوري وقت کان پوءِ مهاراجا جو ديوان ۽ مختار، جي ٻئي هندو هئا، شاهه جي خلاف ٿي پيا ۽ رنجيت سنگ جا ڪن ڀريندا رهيا. هنن مهاراجا جي اڳيان 'ڪوهه نور' هيري جي تعريف ڪئي جو آن وقت شاهه شجاع جي قبضي ۾ هو. شاهه شجاع آن هيري جي شوق ۾ ايترو ته بيخود ٿي ويو، جو هن آن جي هٿ آڻڻ جو پختو ارادو ڪيو.

'ڪوهه نور' هيري جي تاريخ پنهنجي جاءِ تي دلچسپ آهي. جيئن ته هتي آن جي تفصيل جي لاءِ ڪابه گنجايش نه آهي، آن ڪري مان هيترو لکندس ته هيءُ هيرو، شاهجهان جي تخت طائوسي ۾ لڳل هو. جڏهن نادرشاهه هندستان تي چڙهي آيو، تڏهن دهليءَ تي قبضو ڪري ورتو. تخت طائوسي پاڻ سان گڏ ايران کڻي ويو، جنهن مان ٻه هيرا 'ڪوهه نور' ۽ 'درياه نور' علحده ڪري، پاڻ وٽ ڪمال حفاظت سان رکيائين. سن ١٧٤٧ع ۾ نادرشاهه جي قتل کان پوءِ، هي هيرا سندس پٽ شاهرخ جي قبضي ۾ آيا. مرزا شاهرخ ۽ آغا محمد مير عالم خان جي وچ ۾ جڏهن مقابلا ٿيندا رهيا ته احمد شاهه ابدالي سن ١٧٥٧ع ۾ سندس مدد لاءِ مشهد ۾ پهتو ۽ شاهرخ کي وري مشهد جي حڪومت تي مستقل ڪيائين. هن احسان جي صلح ۾ مرزا شاهرخ، ڪوهه نور هيرو احمد شاهه ابداليءَ کي ڏيئي ڇڏيو. اهڙيءَ ريت هيءُ هيرو زمان شاهه جي قبضي ۾ آيو. زمان شاهه جڏهن پنهنجون اکيون وڃايون، تڏهن قيدخاني ۾ به هيءُ هيرو وٽس هو. شاهه شجاع جڏهن ڪابل جي تخت کي هٿ ڪيو ته زمان شاهه کيس هيءُ هيرو تحفي طور ڏئي ڇڏيو. سنه ١٨٠٩ع ۾ جڏهن مائونٽ اسٽوئرٽ ايلفنسٽن سفير ٿي شاهه شجاع وٽ پهتو هو، تڏهن هيءُ هيرو آن وقت، هڪ ڪنگڻ ۾ لڳل هو، جو شاهه جي ٻانهن ۾ هو. روايت آهي ته هن هيري جي لالچ ۾ راجا رنجيت سنگ، شاهه شجاع جي خاطر خواهه عزت ڪئي، مگر شاهه نهايت چالاڪيءَ سان کيس ٽاريندو رهيو. هو جڏهن عطا محمد جي دعوت

تي ڪشمير ۾ وجي فريب سان قيد ٿيو ته بدنيت رنجيت سنگ پنهنجي هوس جي ڪاروائي کي وڌيڪ تيز ڪيو. آن وقت شاهه شجاع جي بي بي وفادار بيگم ۽ انڌو زمان شاهه لاهور ۾ هئا. زمان شاهه جي موجودگي ۾ احسان فروش رنجيتسنگهه، شاهه شجاع جي حرم تي زور آندو ته هوءَ ڪوهنور هيرو ڪيس سپرد ڪري. وفادار بيگم آن وقت شاهه زمان سان گڏ ٿي رهي. بيگم جي انڪار ڪرڻ تي، رنجيتسنگهه کي بيحد غصو آيو. هن حڪم ڏنو ته سندس مال ۽ اسباب تي قبضو ڪري هيري کي تلاش ڪيو وڃي. مگر ان تلاشيءَ ڪان پوءِ به هيرو ڪيس ملي نه سگهيو. رنجيتسنگهه پنهنجي سختيءَ کي تيز ڪان تيز ڪرڻ شروع ڪيو. هن سختيءَ ڪان مجبور ٿي، وفادار بيگم، ڪن قيمتي هيرن کي هڪ وڏي ياقوت سان گڏ مهاراجا ڏي ڏياري موڪليو. ڪيس تسلي ڏنائين ته اهو ياقوت ئي ڪوهنور هيرو آهي. جيئن ته رنجيتسنگهه کي هيرن جي اهڙي ماهيت نه هئي، هن آن سانهو کي گهرايو، جنهن جي نظر ڪان 'ڪوهنور' گذريو هو. هن ڪيس ٻڌايو ته انهن هيرن ۾ ڪو به 'ڪوهنور' هيرو نه آهي. هي ٻڌي رنجيتسنگهه شاهه شجاع جي حرم کي وڌيڪ ايذاءُ ڏيڻ شروع ڪيا. جڏهن شاهه شجاع ڪشمير ڪان آزاد ٿي لاهور پهتو ته هيءُ هيرو سندس بدقسمتيءَ جو سامان بڻيو. "دولت درانيه" جو مصنف هن حقيقت کي ٿورن لفظن ۾ هيئن ٿو لکي ته:

"رنجيت، جو هڪ حريص انسان هو، هيري جي لالچ ۾ هُن شاهه شجاع کي نظربند رکيو. زور ۽ زبردستيءَ سان سندس سڀئي جواهر ڦري ورتائين. مطلب ته ڪيتري وقت تائين هُو آن سنگدل جي قيد ۾ رهيو. مگر ڪن پناڻن سرنگهه جي رستي، جا شاهه جي خوابگاهه تائين پهچائي هئي، ڪيس آن قيد مان ڪيڍي ورتو. شاهه شجاع ڪوهستان جي راهه ڪان لڌيان پهتو، جتي انگريزي فوج ۾ وڃي پناهه ورتائين، جتي سندس ڪافي عزت ڪئي وئي ۽ ڪيس وڏي پينشن ٻڌي ڏنائون.(۱)"

مگر 'تازه نوائي معارڪ' جي مصنف، هن حقيقت کي زياده تفصيل سان بيان ڪيو آهي ۽ ڏيکاريو آهي ته سنگدل خالصي کهڙيءَ ريت شاهه شجاع کي تڪليفون ٿي ڏنيون. بهرحال شاهه شجاع هڪ ڀيرو وري به بخت جي ياوريءَ سان رنجيتسنگهه جي قيد مان ڇوٽڪارو لڌو، فرنگين وٽ آزادي ۽ راحت سان همڪنار بڻجي ويو. ٿي سگهي ٿو ته شاهه جي هن نجات ۾ فرنگين جو هٿ هجي، ڇاڪاڻ ته هتن سندس معرفت افغانستان ۾ سياسي راند کيڏڻ ٿي گهري.

روايت آهي ته پهرئين-جون سن ۱۸۱۳ع تي رنجيتسنگهه جڏهن 'هيري' کي وٺڻ لاءِ شاهه وٽ شاهدري ۾ پهتو، تڏهن ٻئي حريف هڪٻئي جي سامهون ٿي ويٺا. شجاع رنج ۽ غم جي حالت ۾ مبهوت ويٺو هو، سندس نظر جي، سامهون آهي سڀئي مصائب هئا، جي هن

(۱) دولت دُرانيه: ص ۱۹۱.

هيري جي خاطر سٽنا هئا. سندس چهري تي هڪ رنگ آيو ٿي ۽ ٻيو ويو ٿي. هن سوچيو ٿي تہ ڪائنس اهو متاع عزيز هاڻي ڌار ٿيڻ وارو آهي. هوڏانهن رنجيتسنگهہ پنهنجي قسمت تي ناز ڪري رهيو هو. ٻنهي طرف ڪامل خاموشي هئي، آخر شاهہ شجاع پنهنجي خاص پانهين کان ان ڊٻليءَ کي گهرايو، جنهن ۾ هيءُ بي نظير هيرو رکيل هو. هن هڪ سرد آهہ ڪڍي ۽ اشڪبار اکين سان هيرو راجا جي حوالي ڪيو. مگر هيءَ حقيقت آهي تہ هيءُ هيرو رنجيتسنگهہ جي خاندان ۾ بہ گهڻو وقت نہ رهيو ۽ هيءُ هيرو سمونڊن پار انگلنڊ وڃي پهتو ۽ خالصن جي حڪومت هميشہ لاءِ تباهہ ٿي ويئي.

ديدي ڪہ خونِ ناحق پروانہ شمع را،
چندان امان نداد ڪہ شب را سحر ڪند.

محمود جو ڪمال ۽ زوال:

فتح خان جي امداد سان، محمود هڪ ڀيرو وري افغانستان جو حاڪم تسليم ڪيو ويو. پر سندس حڪومت جو دور ڪهڙي حد تائين ٺيڪ ثابت ٿيو. فتح خان جي سياست ۽ تدبير سان، ملڪ جو گوشو گوشو فرمانبردار بڻجي چڪو هو. سن ١٢٣٢هہ ۾، محمود پنهنجي داناءَ وزير فتح خان جي همراهيءَ ۾، سرديءَ جي موسم کي گذارڻ لاءِ پشاور ۾ آيو. ان زماني ۾ فتح خان، ڪشمير جي حاڪم محمد عظيم کي گوشمالي ڏني، شاهي خزاني کي پنهنجي قبضي ۾ آندو(١). بهار جي اچڻ سان محمود وري ڪابل ۾ موٽي آيو. فتح خان جي تدبير ۽ سياست، محمود جي حڪومت کي ايترو تہ پختي بنياد تي بيهاريو هو، جو ان ۾ ڪوبہ نقص اچي، اهو ڏاڍو مشڪل هو. مگر جيئن تہ درانين جي قسمت جو ستارو، غروب ٿيڻ تي هو، ان ڪري قضا پنهنجو ڪم شروع ڪري ڏنو.

قنڌار ۾ ان وقت محمود جو پٽ ڪامران حاڪم هو ۽ هرات تي سندس سڳو ڀاءُ حاجي فيروزالدين حڪومت ڪري رهيو هو. ڪامران ۽ فيروز جي اندروني طرح هڪٻئي سان نہ پوندي هئي، جيئن مشرقي درٻارين جو دستور هو. ڪامران ڪيئي ڀيرا پنهنجي پيءُ کي فيروز جي خلاف ڀڙڪايو، مگر محمود پنهنجي پٽ جي بغاوت ڏي ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو. ان وقت ايران تي فتح علي شاهہ قاچار جي حڪومت هئي. سندس پٽ مرزا عباس، جو ان وقت مشهد جو گورنر هو، هرات کي فتح ڪرڻ جو ارادو رکيو. هيءَ خبر جڏهن فيروز کي پئي تہ هن محمود کي فوري امداد موڪلڻ لاءِ لکيو. محمود، فتح خان کي هن مهم جي لاءِ هرات موڪلي ڏنو. هو جڏهن قنڌار ۾ پهتو، تڏهن فتح خان سان فيروز جي خلاف گهڻيئي شڪايتون ڪيون ۽ مٿس زور آندائين تہ فيروز کان حڪومت کسي، ڪيس حوالي ڪري. فتح خان شهزادي

(١) منشي عبدالڪريم: واقعات دُراني: ص ١٨٩

ڪامران جي خواهش کي رد ڪري نہ سگهيو. ان ڪري هن هرات تي قبضي ڪرڻ لاءِ هڪ عجيب سِٽ سِٽي. ڇاڪاڻ تہ هرات جو قلعو ايڏو تہ طاقتور ۽ مضبوط هو، جو معمولي تہ ٺهيو پر غير معمولي مقابلي ۾ بہ ان جو هٿ اچڻ نهايت مشڪل هو. فتح خان مشهور ڪيو تہ هو محمود سان بغاوت ڪري، هرات ۾ پناهہ وٺڻ اچي رهيو آهي ۽ سندس ارادو آهي تہ محمود جي بجاءِ فيروز کي آئنده تخت جو وارث بڻائيندو. حاجي فيروزالدين نهايت هوشيار ۽ چالاڪ هو. هو وزير فتح خان جي فريب ۾ اچڻ وارو نہ هو، مگر جيئن تہ ڪيس مرزا عباس جي مهم درپيش هئي، ان ڪري، هن فتح خان لاءِ احتياطي تدبيرون رٿي ڇڏيون. جڏهن فتح خان هرات ۾ پهتو تہ حاجي فيروزالدين فوج وٺي هرات کان ٻاهر آيو ۽ فتح خان جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويو. وزير پنهنجي ڀاءُ دوست محمد خان کي تہ هرات جي فتح لاءِ مقرر ڪيو ۽ پاڻ فيروز جي مقابلي لاءِ وڌيو. دوست محمد، قلعي جي حفاظتي فوج کي شڪست ڏني، قلعي تي قبضو ڪري ورتو ۽ نهايت بي باڪيءَ سان شاهي حرمسراءِ ۾ گهڙي ويو ۽ سڄي اسباب کي لٽي ۽ ڦري ڇڏيائين ۽ نهايت گستاخي سان، ڪامران جي ڀيڻ جي ازاربند کي، جنهن جي قيمت بہ لک رپيا هئي، خواجہ سرا عورتن جي معرفت ڪهرائي ورتائين(١). حاجي فيروز ٻِي واهہ نہ ڏسي، ايران جي بادشاهہ فتح علي قاچار سان سازش ڪئي، جو ٻہ لک فوج وٺي، هرات تي چڙهي آيو. مگر فتح خان وزير، هرات جي ٻاهران ايراني فوج کي اهڙي تہ شڪست ڏني، جو منجهس ڪو دم ئي نہ رهيو. فتح خان، ايران جي بادشاهہ فتح علي جو مشهد تائين تعاقب ڪيو.

فتح خان کي جڏهن دوست محمد جي گستاخيءَ جي خبر ملي تہ بيحد بگڙيو. ۽ چوڻ لڳو:

"هاريو هٿ نہ اچي، نڪو ڏڏو ٿئين ڪير."

هن پختو ارادو ڪيو تہ جڏهن دوست محمد سندس سامهون ٿيو تہ هو ڪيس پنهنجي هٿ سان قتل ڪندو. قنڌار ۾ ڪامران کي بہ دوست محمد جي گستاخيءَ جي خبر پئي. هو هن خبر کي ٻڌي نهايت غصي ۾ آيو. پنهنجي ڀيڻ جي توهين کي هن سڄي خاندان جي توهين سمجهي. هو هڪدم هرات ۾ هليو آيو ۽ شاهي خاندان جي دلجوئي ڪيائين. فتح خان بہ حاجي فيروز ۽ ايران جي فوج تي فتح لهي، بيحد خوشيءَ سان هرات ۾ پهتو ۽ ٻئي ڏينهن ڪامران جي دربار ۾ حاضر ٿيو. جيئن تہ هو نهايت جوش ۾ ڀريل هو، ان ڪري هن وٽان نيڪ ۽ بد جي تميز ڇڏائجي وئي، ۽ هن دوست محمد جي گناهہ ۾ ڪيس بہ شريڪ سمجهيو، جا هن جي قطعي ناداني هئي. فتح خان، دربار ۾ ڪامران کي فتح جي مبارڪباد ڏيئي، نذرانو ڏنو. هو جڏهن شهزادي جي سلام کان فارغ ٿي، قلعي ۾ آيو تہ ڪامران سندس خدمتن کي طاق تي رکي، پنهنجي هن خيرخواهہ کي فريب سان قيد ڪيو ۽ بعد ۾ قيدخاني ۾ سندس اکيون ڪيرائي ڇڏيون. فتح خان جي بربادي‌ءَ جي خبر جڏهن محمود کي پئي تہ هو بيحد بگڙيو. ڪامران ڏي

(١) محمد عظيم، فتح خان جو ڀاءُ هو.

نفرين ۽ ملامت لکي موڪليائين. مگر هاڻي فتح خان جون اکيون قيامت تائين روشن ٿيڻ واريون نه هيون. فتح خان، ڪامران جي حڪم سان تنڌار پهچايو ويو. محمود سندس دلجوئي ڪئي ۽ وزارت تي بحال رکڻ چاهيو، مگر فتح خان عرض ڪيو ته:

"انڌي جي وزارت مان نه سود نه حاصل! اوهان جيڪڏهن چاهيو ٿا ته منهنجي ڪنهن ڀاءُ کي وزارت تي سرفراز فرمايو."

مگر محمود ائين ڪرڻ لاءِ راضي نه هو. فتح خان جي انڌي ٿيڻ سان، افغانستان ۾ وري انقلابي حالتون پيدا ٿي ويون. فتح خان جي ڀائرن ۾ انتقام جو جوش پيدا ٿي ويو ۽ پختو ارادو ڪيو ته درانين جي حڪومت جو هميشه لاءِ خاتمو آندو وڃي.

امير دوست محمد:

فتح خان جو لائق ڀاءُ امير دوست محمد، ان وقت ڪشمير ۾ هو. هو نهايت تيزيءَ سان وڌيو ۽ پشاور تي قابض ٿي ويو. ڪابل ۾ محمود جي خلاف جو جوش وڌي ويو، موقعي کي غنيمت سمجهي، دوست محمد تيزيءَ سان ڪابل روانو ٿيو. ٽن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ بالاحصار تي قبضو ڪري ورتائين. محمود ۽ ڪامران سخت مقابلو ڪيو، پر کين شڪست آئي. هو فتح خان کي ساڻ وٺي هرات ڀڄي ويا، جتي نهايت بيدرديءَ سان انڌي وزير کي قتل ڪيو ويو. فتح خان جي قتل، بارڪزئي ڀائرن ۾ وڏيڪ جوش پيدا ڪيو ۽ هو سڄي افغانستان تي ڇانئجي ويا. دوست محمد جي فتح مان فائدي وٺڻ لاءِ، هنن سڄي ملڪ کي پاڻ ۾ ورهائي ڇڏيو ۽ غزني امير دوست کي مليو. پر دوست محمد جي هوس ڪجهه پيو ڏسڻ ٿي گهريو. سندس ڀاءُ محمد عظيم ڪابل تي قبضو ڪري ورتو. هو ۽ سندس ٻيا ڀائر تنڌار تي قابض هئا. محمد عظيم چاهيو ٿي ته دوست محمد کان غزني کسي وٺي، مگر امير موصوف غزنيءَ جي ماڻهن جون دليون ايتري قدر ته قبضي ۾ ڪري ورتيون هيون، جو محمد عظيم، غزنيءَ کي وٺي نه سگهيو. هن پرآشوب ۽ افراتفريءَ واري زماني ۾، رنجيت سنگ، ڪشمير ۽ پشاور جي واديءَ تي قبضو ڪري ورتو. محمد عظيم کي جڏهن رنجيت سنگ جي هن اڳرائيءَ جي خبر ملي، تڏهن دلشڪسته ٿي مري ويو. (١) محمد عظيم جي موت وري ملڪ ۾ پريشاني وڌائي ڇڏي. مگر دوست محمد ڪابل تي قبضو ڪري، جلال آباد ۽ بالا باغ کي به فتح ڪري ورتو.

شاهه شجاع الملڪ سنڌ ۾:

سن ١٢٣٣ هجريءَ ۾، مير ڪرم علي خان فوت ٿي چڪو هو ۽ سندس جاءِ تي سندس ننڍو ڀاءُ مير مراد علي خان تخت نشين ٿيو. ان زماني ۾ شاهه شجاع، لڌياڻه ۾ انگريزن جي پناهه هيٺ هو ۽ آرام سان وقت گذاري رهيو هو. ان وقت افغانستان ۾ خاني جنگي پوري زور تي هئي،

(١) ويميتروس چارلس بولغر: جنرل ايشين پورٽريٽس: ص ١٦.

جنهن کان شاهہ وقت بوقت متاثر ٿيندو ٿي رهيو ۽ سندس دل ۾ افغانستان جي حڪومت جو هوس بي آرامي پيدا ڪندو ٿي رهيو. هو اوچتو لڏيانہ کان سنڌ روانو ٿي پيو، جنهن کان سندس مقصد هو تہ سنڌ ۾ رهي، قنڌار جي حالتن کان واقف ٿيندو رهي ۽ جيڪڏهن موقعو حاصل ٿي سگهي تہ قنڌار تي حملو ڪري.

مگر 'تاريخ تازه نوائي معارڪ' جو مصنف لکي ٿو تہ شاهہ شجاع کي ڪنهن مصلحت جي باعث، مير مراد علي خان حيدرآباد ۾ اچڻ جي دعوت ڏني هئي. مگر خبر نہ ٿي پئي تہ آها ڪهڙي مصلحت هئي، جنهن لاءِ مير مراد علي خان، سنڌ ۾ شاهہ شجاع جو هئڻ ضروري ٿي سمجهيو ۽ هڪ خطري ۽ فتني کي پاڻ بيدار ٿي ڪيو. بهرحال هو سن ١٢٤٨ هجريءَ ۾، لڏيانہ کان منزلون هڻندو، سنڌ ڏانهن وڌندو ٿي آيو، جتي حيدرآباد جا مير سندس آمد کان خوش هئا. اتي خيرپور جا مير سندس آمد کان سخت ناراض هئا، مگر مير مراد علي خان جي خيال کان انڪار جي جرات نہ ٿي ڪري سگهيا. جڏهن شاهہ موجوده رياست بهاولپور جي اندر داخل ٿيو، تہ سنڌ جي ميرن سندس استقبال لاءِ پنهنجا عيوضي ڏياري موڪليا. حيدرآباد جي طرفان سيد مير ڪاظم شاهہ، جو آن وقت شڪارپور جو گورنر هو ۽ خيرپور جي طرفان، فتح محمد خان غوري، جو آن وقت مير رستم خان جو وزير هو — هيءُ ٻئي شاهہ جي پيشوائيءَ لاءِ اگوات سبزل ڪوٽ ۾ وڃي مقيم ٿيا، جتان شاهہ کي وڏيءَ عزت سان شڪارپور وٺي آيا. شڪارپور ۾ حيدرآباد جي ميرن جي طرفان مير جهان خان ۽ خيرپور جي ميرن جي طرفان مير زنگي خان سندس مرحبا ڪئي.

'تاريخ تازه نوائي معارڪ' جي مصنف، هن موقعي تي هڪ مزيدار حقيقت لکي آهي، جنهن سان معلوم ٿئي ٿو تہ شڪارپور جا ماڻهو ان وقت بہ ڪيڏا نہ پرمي ۽ ٻنسي هئا. لکي ٿو تہ(١):

> "جنهن ڏينهن مٺيان مير شڪارپور ۾ داخل ٿي ٿيا تہ لکيدر جي ٻاهران ماڻهو ميرن جي ڏسڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا. ميرن سان جيڪي سوار همرڪاب هئا، اهي خلق خدا کي ڏسي، پنهنجن گهوڙن کي تيز ڊوڙائڻ لڳا. گهوڙن جي ڊوڙائيندي، ڪيترن سوارن جون ٽوپيون وڃي پٽ تي ڪريون ۽ ڪي پاڻ وڃي زمين تي ڪريا. تماشبين ماڻهن، ٽوپين ۽ ماڻهن کي ڪرندو ڏسي بدشگون کي ورتو."

اگرچہ هن شگون کي ڪو بہ عقلمند ماڻهو تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿيندو، مگر هيءَ حقيقت آهي تہ اڳتي هلي جڏهن شاهہ شجاع ۽ ميرن جي وچ ۾ نااتفاقي پيدا ٿي تہ ميرن کي وڏو نقصان سهڻو پيو.

شاهہ شجاع شڪارپور ۾:

بهرحال، شاهہ شجاع، شڪارپور ۾ پراڻي ڪليڪٽريءَ جي ميدان تي، جنهن کي ان وقت شهزادي جو باغ ٿي سڏيائون، منزل انداز ٿيو(٢). اتي رهي ٿي ڳانهن جنگ گڏ ڪندو رهيو. ميرن سندس

---

(١) مرزا عطا محمد: تازه نواي معارڪ: ص ٢٨٤ (٢) شڪارپور ۾ ڪليڪٽري، موجوده هوپفل اڪيڊميءَ جي پرواري ميدان تي هئي. انهن جاين جا نشان هاڻي بلڪل مٽجي ويا آهن.

خرچ لاءِ هزارين رپيا ٿي خرچ ڪيا(۱). جنهن ڪرميءَ جي سند مٿان اچي وئي هئي، ان ڪري شاهه ڪرميءَ جي موسم اتي ئي گذارڻ مناسب سمجهي. جيئن عطامحمد لکي ٿو ته "ميرن ۽ شاهه جي وچ ۾ هي فيصلو ٿيل هو، ته ٻه چاليهن ڏينهن ۾ چاليهه هزار شاهه کي ڏيندا ۽ شاهه ايترائي ڏينهن شڪارپور ۾ رهي، پنهنجي منزل مقصود ڏانهن هليو ويندو(۲)." مگر چاليهن ڏينهن جي بجاءِ شاهه کي شڪارپور ۾ چاليهه هزار رپيا ورتي ٻه ٽي مهينا گذري ويا. مير زنگي خان ۽ مير جهان خان ٻـ خدمت ۾ موجود رهيا. هنن کي ڪابه خبر نـه ٿي پنجي سگهي تـه شاهه ڪڏهن ٿو شڪارپور کي ڇڏي وڃي. هو شاهه جي روش کان بيحد تنگ اچي ويا. هوڏانهن شاهه شجاع، مير مراد علي کان اُن جي خرچ ۽ ريزڪي خرچ جي تقاضا ڪئي، پر مير صاحب سندس طلب ڏي ڪوبه ڌيان نه ڏنو، جنهن تي شاهه شجاع کي غصو ايندو رهيو. هن پرآشوب زماني ۾، جڏهن حالتون بدتر کان بدتر ٿي رهيون هيون، سن ۱۲۴۸ هه ۾ مير مراد علي خان سيني ۽ گوڏي جي سور ۾ ٻه هفتا بيمار رهي وفات ڪري ويو(۳). جڏهن شاهه شجاع کي سندس وفات جي خبر پئي ته مٿس بيحد اثر پيو. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته مير صاحب، ديرينہ خيال، تجربيڪار ۽ زماني جي نشيب ۽ فراز کي چڱيءَ ريت ڄاڻندڙ هو. ڪن حالتن ۾ مهل سر ڪم اچڻ جهڙو هو. مير صاحب جي وفات کان پوءِ، ميرن جي ٻي چوياري ٿي ۽ مير صاحب جو فرزند مير نورمحمد خان رئيس ٿيو. هن چوياريءَ ۾ هيٺيان مير شامل هئا.

۱- مير نورمحمد خان (رئيس).

۲- مير نصير خان.

۳- مير صوبدار خان.

۴- مير ميرمحمد خان.

مگر افسوس جو هن چوياريءَ جا ارڪان اڳتي هلي، مخالفت تي لهي آيا، جنهنڪري حڪومت ۾ اها يڪجهتي ۽ پختگي نہ رهي.

شاهه شجاع، مير صاحب جي وفات جي اطلاع ملڻ تي، پنهنجي معتمد قاضي محمد حسن ۽ مير ڪاظم شاهه شڪارپور جي نواب کي سندس تعزيت لاءِ ڏياري موڪليو. شاهه موصوف خلعت سان گڏ هڪ خط به موڪليو، جنهن ۾ اُن جي موجود ڪرڻ جي تقاضا به هئي. مگر هن جو نتيجو ڪو چڱو نہ نڪتو. حالتون زيادهه پيچيده ٿيجي ويون. 'تازه نواي معارڪ' جي مصنف جي تحرير موجب، شاهه شجاع، جنگ تي صلح کي ترجيح ڏني ۽ وڏي تحمل ۽

---

(۱) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ لکيو آهي تہ ميرن، شڪارپور جي محصوري آمدني، شاهه جي خرچ لاءِ ڏني ڇڏي هئي. (تاريخ سنڌ انگريزي: ص ۲۲). (۲) عطامحمد: تازه نواي معارڪ: ص ۲۷۵ (۳) تازه نواي معارڪ جي مصنف، مير مراد علي جي وفات جو سال ۱۲۴۸ هه ڄاڻايو آهي، پر شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، مير صاحب جي وفات جي تاريخ ۲- جماد الثاني ۱۲۴۹ هه (۱۸۳۳ع) ڄاڻاري آهي ۽ منهنجيءَ نظر ۾ هيءَ ئي صحيح آهي، ڇو تہ مرزا مغفور سال سان گڏ تاريخ ۽ مهينو بہ ڄاڻايو آهي. (تاريخ سنڌ انگريزي: ص ۲۲۰).

برداشتِ کان ڪم ورتو. مگر شمس العلماء مرزا قليچ بيگ هن واقعي جي نوعيت ٻي ڏيکاري آهي. مرزا صاحب لکي ٿو ته(١):

”اُن وقت شڪارپور جي ناظم ڪاظم شاهہ(٢) کان اطلاع مليو ته شاهہ شجاع الملڪ، جنهن کي مرحوم مير شڪارپور ۾ رهايو هو، مير صاحب جي موت جي خبر ٻڌي شڪارپور جو مالڪ ٿيڻ جي ويتر آهي. هن خبر ٻڌڻ سان، ميرن پاڻ ۾ صلاح ڪئي ۽ آخر هن نتيجي تي پهتا ته افغان جي سابق بادشاهہ کي شڪارپور کان هڪاليو وڃي.“

شاهہ ڪيئن بہ هو، اڳرائي شاهہ شجاع جي هئي يا ميرن جي ناعاقبت انديشي — شاهہ هنن خبرن کان بگڙجي ويو ۽ ميرن کي چوائي موڪليائين ته ”ڪن ضروري حالتن جي باعث، مان شڪارپور ۾ پنهنجو توقف ضروري سمجهان ٿو ۽ خراسان وڃڻ جو ارادو ترڪ ڪيو اٿم. جيئن ئي حالتن ۾ اصلاح آئي ته خراسان هليو ويندس.“

بهرحال ڪاظم شاهہ کي شاهہ حڪومت کان برطرف ڪري ڇڏيو ۽ سندس جاءِ تي بهادرخان کوکر کي شڪارپور جو نواب بڻايو ويو(٣). ڪاظم شاهہ، شڪارپور ڇڏي، مير رستم خان وٽ وڃي خيرپور ۾ رهيو. حيدرآباد جي ميرن کي هن واقعي جو اطلاع ڏنائين، جيئن شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مٿي لکيو آهي. اهڙين حالتن ۾ هائي جنگ لازمي هئي.

ڪرڙيءَ جي جنگ:

ڪرڙيءَ جي جنگ، جا ميرن ۽ شاهہ شجاع جي وچ ۾ وڙهي وئي هئي، ان کي مرزا عطامحمد پنهنجي تصنيف ’تاريخ نواي معارڪ‘ ۾ سکر سان منسوب ڪيو آهي ۽ ’ڪرڙيءَ‘ جو نالو نہ لکيو آهي، مگر خانبهادر خداداد خان پنهنجي تصنيف ’تاريخ لب سنڌ‘ ۾ اُن کي ڪرڙيءَ جي نالي سان منسوب ڪيو آهي. هن جنگ جي واقعات کي ڪئپٽن ايف. جي. گولڊسمڊ بہ تفصيل سان لکيو آهي، پر سندس ماخذ ’تازه نواي معارڪ‘ آهي. ان ڪري هتي انگريز مورخ جي بجاءِ، پوئين ڪتاب جي روايتن کي ترجيح ڏني وڃي ٿي.

شڪارپور جي ناظم مير ڪاظم شاهہ جي معزولي، حيدرآباد جي ميرن ۾ وڏو تاءُ پيدا ڪيو. شاهہ ان کان بيحد متاثر ٿيو. هن نہ ٿي چاهيو تہ ميرن سان معاملو نزاع جي صورت اختيار ڪري، مگر مير نورمحمد پنهنجي ضد تي قائم رهيو ۽ معاملي کي صاف ڪرڻ جي بجا

(١) تاريخ سنڌ (انگريزي): ص ٢٢٢ (٢) ڪاظم شاهہ، سيد اسماعيل شاهہ جو فرزند هو، جو ميرن جو وزير هو. شاهہ اسماعيل کي چار فرزند هئا، مير ڪاظم شاهہ، مير زين العابدين، مير تقي ۽ مير ابراهيم، پهريان ٽي شڪارپور جا ناظم ٿي رهيا. مير ابراهيم، ڪراچي جو نواب ٿي رهيو. (٣) ڪئپٽن ايف. جي گولڊسمڊ: هسٽاريڪل ميمائرس آف شڪارپور: ص ٣٦. ڪئپٽن موصوف هنن حقيقتن کي، ”تازه نواي معارڪ“ تان ورتو آهي ۽ ان جو اعتراف ڪيو اٿس تہ هو ان ڪتاب جي پڻ بابن جو ترجمو ڪري رهيو آهي، پر هن ترجمي ۾ مرتب، ڪيتريون نيون ڳالهيون بہ شامل ڪيون آهن.

پيچيده بڻائيندو رهيو. مرڪزي حڪومت جي مخالفت ڪري ڏسي، خيرپور جو حاڪم مير رستم خان به شاهه جي خلاف اٿي بيٺو. مير ڪاظم شاهه، جنهن جي دل ۾ شاهه جي خلاف نفرت جو جذبو اڳيري چڪو هو، پنهنجي ڀاءُ مير تقي شاهه ڪي، جو اُن وقت شڪارپور ۾ نائب ناظم هو، لکي موڪليو ته ”هو هڪدم خيرپور هليو اچي.“ ڀاءُ جي مخفي حڪم موجب، مير تقي شاهه، رات جي اونداهيءَ ۾ نڪري پيو ۽ وڃي پنهنجي ڀاءُ سان خيرپور ۾ مليو. مير تقي شاهه جي وڃڻ کان پوءِ، شڪارپور ۾ ميرن جي ڪامورن هڪٻئي پٺيان پڇڻ شروع ڪري ڏنو ۽ ظاهر هو ته ملڪ جي انتظام ۾ خرابي پيدا ٿيڻ واري هئي. شاهه انهن حالتن کان متاثر ٿي، ملڪ جو انتظام پنهنجي قبضي ۾ ورتو ۽ ميرن جي ڪامورن بجاءِ، پنهنجي ماڻهن کي جدا جدا عهدن تي مقرر ڪيو.

هن افراتفريءَ جي زماني ۾، ميرن جي دربار جو هڪ بلوچ سردار مير عالم خان مري، جو ڪنهن وقت خيرپور جي ميرن جي طرفان شڪارپور ۾ نمائندو رهي چڪو هو، شاهه جي مخالفت ۾ سڀ کان وڌيڪ بهرو وٺي رهيو هو. هو ۽ سندس پٽ جهان خان پنهنجي ساٿين سان گڏجي، گوسڙجي تي چڙهي ويو(۱) ۽ اُن جي آسپاس ۾ غارتگريءَ کي شروع ڪري ڏنائين. گوسڙجيءَ جي حاڪم هدايت الله کي، جو شاهه شجاع جو عيوضي هو، مير عالم جي روش تي بيحد غصو آيو. هن کيس تنبيهه ڪئي ته هو پنهنجي ناشائسته حرڪتن کان باز اچي، مگر هو آسانيءَ سان باز اچڻ وارو نه هو. هن گوسڙجيءَ جي چوڌاري تباهي مچائي ڏني، ايتريقدر جو غريب دهقانين جون دانهون آسمان تائين ٿي پهتيون. جڏهن شاهه کي مير عالم مري جي گستاخي جي خبر پئي، ته هن هدايت الله خان کي لکي موڪليو ته ”هو اُن جي سرگرمين کي روڪي ۽ کيس سندس بي ادبيءَ جي سزا ڏئي.“ هدايت الله خان، پنهنجي بادشاهه جي حڪم جي اطاعت ڪندي، مير عالم کي روڪڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. هن وچ ۾ مير عالم، آباد ۽ جعفرآباد جي ڳوٺن تي قبضو ڪري چڪو هو ۽ اڳتي وڌڻ جي تيارين ۾ هو، جو هدايت الله خان سندس سر تي وڃي پهتو. هڪ خونريز مقابلي کان پوءِ مير عالم مريءَ جي فوج شڪست کاڌي، ۽ هو پاڻ ميدان جنگ ۾ مارجي ويو. ظاهر ۾ هيءُ هڪ معمولي مقابلو هو ۽ ان کي ڪابه اهميت نه هئي، مگر حقيقت ۾، ميرن ۽ شاهه جي جنگ جي هيءَ ابتدا هئي.

مير عالم جو پٽ جهان خان، جو هن مقابلي ۾ موجود نه هو، پيءُ جي موت جي خبر ٻڌي، غصي سان پرجي ويو. ناعاقبت انديشيءَ کان ڪم وٺي، انتقام وٺڻ لاءِ گوسڙجيءَ تي چڙهي ويو. هن اوچتي حملي کان هدايت الله خان پريشان ٿي ويو. هن جهان خان کي روڪڻ گهريو، مگر هن ڪشمڪش ۾ هو مارجي ويو. شاهه شجاع کي جڏهن پنهنجي نمائندي

---

(۱) گوسڙجي، سکر تعلقي ۾ ننڍو ڳوٺ آهي ۽ ريلوي اسٽيشن آهي.

جي قتل جي خبر ملي ته هو غصي کان بي تاب ٿي ويو ۽ پنهنجي سپه سالار سمندر خان کي، جو هڪ بهادر، سنجيده ۽ تجربيڪار سالار هو، حڪم ڏنو ته سڄي فوج کي تحرڪ ۾ آڻي ۽ جهان خان ۽ سندس پشت پناهه ميرن کي هن گستاخيءَ جي سزا ڏي.

ميرن جون تياريون:

عالم خان مريءَ جي موت، خيرپور جي ميرن ۾ بيحد پريشاني پيدا ڪئي ۽ هو شاهه شجاع جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويا. خيرپور جا فوجي سردار، جن مان مرين جو انداز گهڻو هو، جڻ ته محبت خان مري، ڏگانو مري، جلال خان مري ۽ سيد غلام مرتضيٰ شاهه، وڏي فوج وٺي روهڙي پهچي ويا ۽ درياهه کي عبور ڪري، سکر ۾ وڃي منزل انداز ٿيا. سيد ڪاظم شاهه هن حال ۾ به صلح لاءِ ڪوشش ڪندو رهيو، مگر ڪجهه به نه وريو. هُو خيرپور ۾ هو، جو حيدرآباد جي ميرن جو کيس حڪم پهتو ته لاڙڪاڻي هليو وڃي. هن حڪم ملندي ئي، هُو خيرپور مان نڪري ٺٽڙي لقمان خان ۾ اچي رهيو. مگر اتفاقاً خيرپور ۾ اُن رات عالم خان جي قتل جي خبر پهتي. مير ڪاظم شاهه جي خبر پئي، لاڙڪاڻي ڏانهن پنهنجي سفر کي ملتوي ڪيو ۽ مير رستم خان سان خيرپور ۾ وڃي مليو. سائس صلاح ڪيائين ته جڏهن ته جنگ هاڻي درپيش آهي ته کيس لاڙڪاڻي جي بجاءِ جنگ جي ميدان ڏانهن وڃڻ کپي. جئن ته قضا مٿس سوار هئي، رستم خان جي جواب ملڻ کان اڳي، کيس خدا حافظ چئي ٻاهر نڪري آيو ۽ روهڙيءَ جي وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو.

مرزا عطامحمد مصنف 'تاريخ تازه نواي معارڪ' پنهنجي تصنيف ۾ اُن موقعي بابت هڪ دلچسپ حقيقت لکي آهي ته "جڏهن ڪاظم شاهه، پنهنجي پيءُ تقي شاهه ۽ ٻي عملي سان گڏ سکر وڃي رهيو هو، تڏهن مون کي به پاڻ سان هلڻ لاءِ چيائين! مگر مان کيس انڪار ڪري چيو ته منهنجو ڪم آهي قلم هڻڻ نه شمشير زني. هر ڪنهن جو پنهنجو ڪم ٿيندو آهي، اُن ڪري مون کي ميدان جنگ ۾ هلڻ کان معاف رکيو وڃي... مطلب ته هيءُ خاڪسار موڪلائي پنهنجي گهر، شڪارپور هليو ويو. مير تقي شاهه به پنهنجي پيءُ کي گهڻو ئي سکر وڃڻ کان روڪيو، مگر هُو پنهنجي فيصلي تي قائم رهيو."

مرزا عطامحمد هن حقيقت کي لکندي، سنڌي فوج تي حد کان زياده طعنزني ڪئي آهي، ۽ مورخ جي بجاءِ هڪ ٻاوه گو بڻجي ويو آهي. بهرحال ميرن جون فوجون، شجاع جي مقابلي لاءِ، سکر ۾ موجوده سينٽرل جيل واري ميدان ۾ اچي خيمه زن ٿيون. انهيءَ ميدان کي اڄ به ڪرڙي وارو ميدان سڏيو ويندو آهي.

ٻئي طرف شاهه شجاع جي فوجن جو سالار سمندرخان، ٽي هزار فوج ۽ ست توبون ساڻ ڪري، سکر کان دور لال واهه جي پرسان اچي خيمه زن ٿيو ۽ نهايت چالاڪيءَ سان فوجي

جهنڊي ڪي، ميرن جي فوج ڪان ميل ڪن ٻري، وٽن ۾ هنيائين ته جٺن مير فريب ۾ ڦاسي، ان جهنڊي تي حملو ڪرڻ اچن. هُن پاڻ طرف ٿي پيو اختيار ڪيو. هو نهايت خاموشيءَ ۽ آهستگي سان، رهنمائن جي رهبري هيٺ 'آدم شاهه جي ٽڪري' جي پرسان پهتو. نهايت تڪليف سان ٻن توبن کي ٽڪريءَ جي مٿان پهچايائين توبن کي مٿي نصب ڪرڻ کان پوءِ، هن انهن جو رخ ميرن جي ڇانوڻيءَ ڏانهن ڪيو. ان وقت ميرن جو لشڪر ۽ سنڌس سالار آرام ۾ درياهه جي نظاري ۾ مشغول هئا، جو سمندرخان جي توبن سان آگ وسڻ شروع ٿي وئي. هن ناگهاني حملي کان ميرن جو لشڪر پريشان ٿي ويو. مگر سيد غلام مرتضيٰ شاهه، نهايت بهادريءَ سان مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. ڪاظم شاهه کيس ميدان جنگ ڏانهن ويندو ڏسي روڪي نه سگهيو، پر پاڻ به مجبور ٿي ان جي رفاقت ۾ هليو. ميرن جي فوج جي هيءَ انتهائي مردانگي هئي، جو اهڙي خطري ۾ هو جان کان هٿ ڌوئي، ٽڪري ڏي وڌي پيا. هنن مداومت جي بجاءِ سر جي بازي لڳائي. غلام مرتضيٰ شاهه ٽورا قدم اڳتي وڌي، دشمن جي مٿهن سان وڙهي رهيو هو ته اوچتو کيس بندوق جي گولي اچي لڳي ۽ گهوڙي تان ڪري پيو ۽ سنڌس ساهه پرواز ڪري ويو. هاڻي جنگ جي ڍنگ خطرناڪ صورت اختيار ڪئي. جهان خان مري، پنهنجي رفيقن جا پلوَ بلوچن جي رسم موجب هڪٻئي سان ٻڌي اڳتي وڌيو ۽ ڪيترن دشمن جي مٿهن کي هلاڪ ڪرڻ کان پوءِ، پاڻ پنهنجي رفيقن سميت، جنگ جي ميدان ۾ مارجي ويو. عطامحمد جهڙو مورخ، جو شاهه شجاع جو طرفدار ٿو ڏسجي، جهان خان جي غيرمعمولي شجاعت جو داد هيئن ٿو ڏئي ته:

"جهان خان جي بهادريءَ تي، جهان کي آفرين ڪرڻ گهرجي."

اهڙيءَ ريت سيد ڪاظم شاهه ۽ ٻيا دلاور به ميدان جنگ ۾ هلاڪ ٿي ويا. ٻئي طرف مير رستم خان ۽ سنڌس وزير فتح خان غوري، لال واهه ۾ لڪيا ويٺا رهيا ۽ ٻاهر نڪرڻ جي سگهه ساري نه سگهيا. اهڙيءَ حالت ۾ فوج جي شڪست يقيني هئي. هن شڪست جي خبر جڏهن روهڙي ۾ مير مبارڪ خان ۽ زنگي خان کي پئي ته گهربو ائين هو ته تازه دم فوجن سان دشمن جي مقابلي لاءِ تيار ٿي وڃن ها، پر هو هراس کان، خيرپور جي طرف روانا ٿي ويا. ميرن جي فوج عجيب ڪشمڪش ۾ اچي ڦاٿي. هڪ طرف سمندرخان جي توبن جي آتش بازي هئي ته ٻئي طرف درياهه. ميرن جي فوج جا ڪيترائي سپاهي درياهه ۾ ٻڏي مئا. نواب احمد خان لغاري، فتح محمد خان غوري ۽ محبت خان مري، درياهه کي ٻيڙين ۾ عبور ڪري بکر ۾ وڃي لٿا. اهڙيءَ ريت سمندرخان ميرن تي فتح حاصل ڪئي ۽ جنگ جو ميدان دشمن کان خالي ٿي ويو. واقعي هيءَ حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته 'شاهه شجاع' ۽ سنڌس فوج خسته حال هئي ۽ ان ۾ ڪوبه دم نه هو. اهڙي ڪمزور حريف کان ميرن جي مات ڪائڻ ظاهر ٿي ڪري ته ميرن جو عسڪري نظام تعداد جي لحاظ کان ته گهڻو هو، مگر کين ڪابه فوجي تربيت حاصل نه هئي.

چون ٿا ته سيد ڪاظم شاهه جي شهادت واري زات، آسمان ڪان تارا ڪرندا نظر آيا هئا(۱). انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي، ته سيد موصوف وڏي اخلاق جو صاحب هو. هو فارسي زبان جو بلند رتبه شاعر ۽ ديني علوم جو وڏو ماهر هو. سندس حڪومت جي ايام ۾ شڪارپور ۾ امن ۽ امان جو دورو هو. سندس شهادت تي شڪارپور جي مشهور شاعر، صاحبڏنه صاحب، هيٺين وفات جي تاريخ لکي:

ميرِ ڪاظم شاهه والا مرتبت ... ڪو همه تخم نڪو نامي نوشت
چون ندائي ارجعي راشد مجيب ... شد شهيد و دار فاني را گذشت
از شهادت نام اش دوران بخواند
مير محمد ڪاظمي از جان گذشت

خليفو نبي بخش لغاري، جو ان دور جي ڪامل شاعرن مان ٿي گذريو آهي، تنهن ڪرڙيءَ جي جنگ جو ذڪر، پنهنجي رسالي ۾ ڪيڏاري جي عنوان ۾ هيٺ ڪيو آهي. جنهن مان سنڌين جي مردانگي ۽ شجاعت جو تفصيل حاصل ٿئي ٿو.

’ پيرهه جهڻلندا پَس، علم طوق امير جا،
ڏڙ ڏڙ تي گڏيا، لوٽون لڇن لس،
جو ٻون پايو هَس، اچي وينيون اوڏڙو.‘

ڪرڙي جي لڙائي ڪان پوءِ:

سنڌ جا مير، هن شڪست ڪان پوءِ، اگرچ ڪنهن ٻئي مقابلي جي لائق نه رهيا هئا، ان هوندي به همت ڪري لاڙڪاڻي ۾ اچي گڏ ٿيا. شاهه شجاع کي جڏهن ميرن جي چرپر جي خبر پئي، تڏهن هو چار هزار فوج ۽ اٺن توبن سان، پنهنجي سڪونتگاهه مان وڏي اچي شاهي باغ ۾ منزل انداز ٿيو. مير به هوريان هوريان لاڙڪاڻي ڪان وڏي اچي مديجي جي ڳوٺ ٽائين پهتا. مديجي ۾ کين خبر پئي ته شاهه به پنهنجي فوج سان انهن ڏي وڏي رهيو آهي. هن خبر پڌڻ سان، ميرصاحبن هن ڳالهه ۾ مصلحت سمجهي ته مقابلي ۽ خونريزيءَ جي بجاءِ چڱو ائين ٿئي ته صلح ڪان ڪم ورتو وڃي. مير صاحبن، مجددي بزرگن مان پير فدائي محي الدين ۽ پير نظام الدين ڏانهن رجوع ڪيو. پير فدائي محي الدين ان وقت حيدرآباد ۾ ٿي رهيو ۽ پير نظام الدين شڪارپور ۾ مقيم هو. پير نظام الدين نه فقط وڏو عالم هو، پر وڏو شاعر به ٿي گذريو آهي، ڪيپٽن. ايف. جي گولڊسمڊ پنهنجي ياداشت ”ميمائرس آف شڪارپور“ ۾ سندس ذڪر تفصيل سان ڏنو آهي. سندس تربت لکيدر جي پرسان آهي. هنن سرهندي بزرگن جو جيئن ته ابدالي خاندان معتقد هو، ان ڪري هيءُ بزرگ ميرن جي طرفان شاهه وٽ پهتا.

(۱) ڪئپٽن ايف جي گولڊ سمڊ: هسٽاريڪل ميمائرس آف شڪارپور: ص ۳۶

شاهه سنڌن حقيقت کي ڀڏي ٿوري وقت لاءِ فڪر ۾ پئجي ويو، پر پنهنجي ارادتمنديءَ کي قائم رکڻ لاءِ، ميرن ڏانهن پنهنجا ٻه وڪيل، محمد شريف ۽ قاضي محمد حسن، موڪلي ڏنائين. ابتدائي ڳالهين کان پوءِ فيصلو ٿيو ته، جنگ جي تاوان ۾ چار لک رپيا نقد ۽ پنج سؤ آٺ شاهه کي ڏنا وڃن. هي شرط منظور ڪيو ويو. ميرن کي هن خرچ کان سواءِ هڪ لک رپيا، شاهه شجاع جي سردارن کي به ڏيڻا پيا. بهرحال هن مال مفت کي قبضي ۾ آڻڻ کان پوءِ، شاهه شجاع، پنهنجي قسمت آزمائيءَ لاءِ قنڌار طرف روانو ٿيو. ميرن جي طرفان سنڌن هڪ سردار بهادرخان کوکر، شاهه جي حاضريءَ ۾ قنڌار تائين رهيو.

ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ جو ڪجهه به گذري چڪو، اهو نهايت افسوسناڪ حادثو هو. سنڌيءَ ۾ ضرب المثل آهي ته 'تير جي ڪتي سؤ چوٽون کائي.' مير صاحب جيڪڏهن شروع ۾ دانشمنديءَ کان ڪم وٺن ها ته ڪڏهن به ايتري مصيبت ۾ نه اچن ها. هنن خد ۾ اچي مفت خونريزيءَ کي دعوت ڏني، جنهن ۾ هنن پنهنجا بهترين ماڻهو ته مارايا، پر وڏي چٽي به ڀري ڏنائون. ان کان سواءِ هي حقيقت به ظاهر ٿي پئي ته سنڌن فوج، ڪنهن به وڏي مقابلي جي اهل نه هئي. هن شڪست کان پوءِ گهربو ائين هو ته مير صاحب پنهنجي طاقت کي وڌيڪ مضبوط ۽ منظم بڻائين ها. مگر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سنڌن طاقت جو شيرازو خانگي معاملن جي سبب وڌيڪ منتشر ٿيندو ويو، سو به ان وقت، جڏهن ٻاهريون طاقتون سنڌن چوڌاري لامارا ڏئي رهيون هيون.

علي نواز حاجن خان جتوئي

سنڌي زبان تي ٿيل ڪوجنا

[هيءُ مضمون، ٻهريائين سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جي سري سان، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي سالنامي **سوغات** سال ٦٥-١٩٦٦ع ۾ شايع ٿيو، جنهن سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر پارت ۾ ڪافي چاهه پيدا ڪيو. ڀارت ۾ جو ڪجهه ان باري ۾ لکيو ويو آهي، سو مون ڏانهن موڪليو ويو ته هن مقالي ۾ جا ڪوت آهي، تنهن جي پورائي ڪئي وڃي. ان باري ۾ آءٌ ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي، دهلي يونيورسٽيءَ واري جو ٿورائتو آهيان، جنهن خاص دلچسپي وٺي، ڀارت ۾ ڇپيل مواد موڪلي ڏنو. آءٌ، پروفيسر ڊي منشاراماڻيءَ بمبئي واري جو ٻه ٿورائتو آهيان، جنهن مون کي پروفيسر پوپٽي هيراننداڻيءَ جو ڪتاب هٿ ڪري موڪلي ڏنو. هيءُ مقالو، پوئين مقالي جي ڪوت جي پورائي ڪري ٿو. — ع٠ ح٠ ج]

سنڌي ٻوليءَ تي جنهن پهرين شخص صحيح طريقي سان علمي تحقيق ڪئي، سو هو **ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ**. هن سنڌي ٻوليءَ جو گرامر انگريزي زبان ۾ سن ١٨٧٢ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هو صاحب جرمن هو ۽ مشنري هو. سنسڪرت، پراڪرت، پنجابي ۽ سنڌي ٻولين جو سٺو ڄاڻو هو. بعد ۾ پشتو، ڪافرستان جي ٻولي ۽ بروهڪي ٻولي سکيو. آخر ۾ عربي ۽ حبش جي زبان به سکيو.

سنڌي گرامر جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته، سنڌي ٻولي، سنسڪرتي زبان آهي(١). پر ساڳي وقت ائين به لکي ٿو، ته **سنڌي ٻولي پنهنجي پر وارين پراڪرتي ٻولين کان وڌيڪ ڏکي ۽ پيچيدي آهي ۽ منجهس اهڙا آواز ۽ پيا اهڃاڻ موجود آهن، جي قديم مقامي ماڻهن جا آهن.** آهي نه سنسڪرت ۾، نه پراڪرت ۾ ۽ نه وري هندستاني ٻولين ۾، سواءِ ڪشميري، ڪوهستاني ۽ لهندا يعني ملتاني ٻولين جي، مثلن ڏاڻ ۽ انهن مان گمان ٿئي ٿو، ته انهيءَ خطي ۾ **ڪشمير کان سنڌ تائين،**

---

(١) ص ا

سنسڪرت ۽ ويدڪي زبان کان اڳ ڪا زبان هئي، جنهن جو نالو معلوم ٿي نہ سگهيو آهي، ۽ جا تاتاري آکهہ مان هئي(١).

ان کان پوءِ هن صاحب آهي انوکا اهڃاڻ مقدمي ۽ حاشين ۾ ڄاڻايا آهن، ۽ لکيو اٿس تہ آئيندي جيڪو صاحب هن ٻوليءَ جي مزاج ۽ گهراين ۾ وڃي تحقيق ڪرڻ گهرندو، تنهن لاءِ سندس ڀار پتا رهبري ڪندا. انهن تي گهري غور ڪرڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو، تہ واقعي سندس ڏنل ڀار پتا سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد ڳولڻ لاءِ، ڪافي مواد پيش ڪن ٿا ۽ جن مان هاڻ ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي سنسڪرتي زبان نہ آهي.

مسٽر ٽرمپ کان اڳ ٻين صاحبن بہ سنڌي گرامر لکيا هئا. ڪئپٽن اسٽئڪ، ١٨٥٣ع ۾ سنڌي گرامر ڇاپيو، منشي اڌارام ١٨٥٤ع ۾ سنڌي وياڪرڻ لکيو؛ ميان محمد حيدرآبادي سنہ ١٨٦٠ع ۾ سنڌي صرف و نحو تيار ڪيو. انهن سڀني گرامرن ۾ تحقيق جو ڪو بہ ترورو موجود ڪونہ آهي.

ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ، ڄيٺمل وسڻاڻي ١٨٩٢ع ۾ نئون سنڌي وياڪرڻ لکيو. هن وياڪرڻ لکندي شري وسڻاڻي اٽڪل ويهارو کن ڪتابن مان مدد ورتي، مگر گهڻي مدد وري بہ ٽرمپ جي گرامر تان ورتي اٿس (ص ٢). سندس ڪتاب جي خوبي هيءَ آهي تہ سنڌيءَ ۾ لکيل هيءَ ئي هڪ گرامر آهي جنهن ۾ سنسڪرت گرامر جا مخصوص اصطلاح، عربي گرامر جي اصطلاحن سان گڏ ڪم آندا ويا آهن جا ڳالهہ سنڌي ٻوليءَ تي کوجنا ڪندڙن لاءِ ڪارآمد ثابت ٿيندي. هن ڪتاب لکڻ سان شري وسڻاڻيءَ جو اصل مقصد هيءُ هو تہ جيئن جيئن سنڌيءَ جا ڄاڻو سنسڪرتي اصطلاحن سان واقف ٿيندا ويندا تيئن تيئن عربي اصطلاح مري سنڌيءَ ٻوليءَ مان نڪري ويندا(٢). اِها سندس خوش فهمي هئي. کيس اِها ڄاڻ نہ هئي تہ ٻولين جا لفظ ڇو مرندا آهن ۽ ڪيئن نوان ڄمندا آهن. سنسڪرت وياڪرڻ جي ڪن اصولن کي سنڌي گرامر سان لڳائيندي شري وسڻاڻيءَ ڪي غلطيون بہ ڪيون آهن. مثلا **پرڪرڻ پنجين ۾ سنڌي** (Sindhi) اصولن موجب جيڪي لکيو اٿس (ص ٢٤ کان ٢٩ تائين) سو جديد لسانيات جي اصولن بابت سراسر غلط آهي. انهيءَ سڄي باب کي مسٽر الانا ٿوري تبديل سان پنهنجي مقالي "سنڌي" ۾ درج ڪيو آهي (٣). مسٽر الانا کي کپندو هو تہ جديد لسانيات جي اصولن موجب انهيءَ مقالي کي نباهي ها تہ شري وسڻاڻيءَ جي ڪيل غلطي کان بچي وڃي ها. شري وسڻاڻيءَ جو اصل مقصد هيءُ هو تہ سنسڪرت وياڪرڻ جا سنڌي اصول **سنڌي** وياڪرڻ سان بہ لڳن ٿا.

شري وسڻاڻيءَ انهيءَ وياڪرڻ لکڻ کان اڳ **وُتپتي ڪوش** بہ لکيو هو، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن جو ڌاتو سنسڪرتي ڌاتن سان لاڳاپو ڏيکاريو اٿس. انهيءَ ۾

(١) ص III (٢) Preface. P 2, (٣) مهراڻ ٽماهي ٣-٤/١٩٦٦ع ص ١٠٤-١١٥

ڪو به شڪ ڪونهي تہ سنسڪرت جا ڪيترائي لفظ سنڌيءَ ۾ موجود آهن، جن جو ڌاتو سنسڪرتي ٿي سگهي ٿو ۽ نہ به. پر انهيءَ جو اهو مطلب نٿو نڪري تہ سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتي آهي جيئن شري وسٽائي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي (ص ٤).

ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ جنهن صاحب سنڌي زبان تي علمي تحقيق ڪئي، سو هو مسٽر گئرِيسن. هن صاحب سنڌي سان گڏ هندستان جي سڀني ٻولين تي تحقيق ڪري سچا سارا اٺ جلد لکيا، جي لنگسٽڪ سروي آف انڊيا (Linguistic Survey of India) جي نالي سان مشهور آهن. سنڌي ٻوليءَ تي جيڪا تحقيق ڪئي اٿس، سا انين جلد جي ٻهرين حصي ۾ موجود آهي. اهو جلد ١٩١٩ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. ازانسواءِ پهرين جلد ۾ هندستاني زبانن جي گروه بنديءَ تي بحث ڪندي سنڌي ٻوليءَ کي بيروني گروه ۾ داخل ڪيو اٿس(١) سندس تحقيق جي هڪ خصوصيت اها آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ڪن آوازن تي روشني وڌي وئي آهي ۽ سنڌي صوتيات جون ڪي خصوصيتون سنسڪرت جي صوتيات سان ڀيٽي پيش ڪيون ويون آهن. مثلاً: معياري سنڌيءَ وارو ”پُٽ“ لفظ سري ۾ ”پُتر“ ٿئي ٿو؛ سنسڪرت واري ”ت“ سنڌيءَ ۾ ”ٽ“ (”ر“ واري) ٿئي ٿي؛ ۽ اها ساڳي لاڙ ۾ ”ٽ“ ٿئي ٿي. مثلاً: هندڪيءَ وارو لفظ ”ٿانبا“ معياري سنڌيءَ ۾ ”ٽامو“ (ٽرامون) ٿئي ٿو ۽ لاڙي سنڌيءَ ۾ ٽامو ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح سان سنڌيءَ ٻوليءَ جي هيءَ بہ خصوصيت رهي آهي تہ تہ منجهس ٻن صحيح حرفن جي آوازن کي نٿو ملايو وڃي، مگر انهن جي وچ ۾ حرف علت يا حرڪت آندي وڃي ٿي مثلا: ”خِدْمت“ جو اچار سنڌيءَ ۾ ”خِدِمت“ آهي ۽ عُمْر جو اچار ”عُمِر“ آهي. اهڙيءَ طرح سان ٻيون بہ خصوصيتون بيان ڪيون ويون آهن، جي هينئر بدلجي چڪيون آهن. جئن تہ ”وَقْت“ کي ”وَقِت“ ۽ ”چڙْهي“ کي ”چڙِهي“ پڙهيو ويو آهي(٢) سنڌيءَ جي اها خصوصيت اڄڪلهہ گهٽي يا ڳي بدلجي چڪي آهي ۽ اڃان بہ بدلجي پئي. مسٽر گئرِيسن جي تحقيق جي ٻي خصوصيت هيءَ آهي تہ منجهس سنڌي زبان جي مختلف مڪاني محاورن، لاڙي، ٿري، ڪڇي، لاسي وغيره جو خوب جائزو ورتو ويو آهي(٣) انهيءَ تحقيق جي ٽين خصوصيت هيءَ آهي: انگريزن جي حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ اندر جيڪي مختلف صورتخطيون اڳي رائج هيون، سي ۽ ٻيون، جي پوءِ رائج ٿيون، سي سڀ پيش ڪيون ويون آهن (٤)

مسٽر گريئرسن پنهنجي تحقيق موجب هن نتيجي تي پهتو تہ آريہ لوڪ ايران کان ٻن گروهن ۾ آيا. پهريان سنڌو ماٿر کان وٺي گنگا جمنا ماٿر تائين اچي رهيا. جيڪي پوءِ آيا تن هنن سان جنگيون ڪيون، ۽ کين هندستان جي چئني سرحدن ڏانهن پڇاڙي ڪيائون

(١) جلد I – حصو II ص 117. (٢) جلد 8 – حصو 1 ص 23. (٣) ص 96 کان 195 تائين. (٤) ص 97 کان 209 تائين

۽ ٻاڻ وچ ۾ ويهي رهيا. انهيءَ ڪري وچ هندستان واريون ٻوليون هڪٻئي سان مشابهت رکن ٿيون، ۽ سرحدي ٻوليون وري ٻاڻ ۾ نسبت رکن ٿيون. اهڙي قسم جون شهادتون مسٽر گريئرسن پيش ڪيون آهن(١). اهڙيءَ طرح سان هن هند آريائي ٻولين کي ٻن گروهن ۾ ورهايو آهي: هڪ اندروني آريائي ٻولين وارو ۽ ٻيو بيروني آريائي ٻولين وارو. سنڌي ٻوليءَ کي انهيءَ بيروني آريائي ٻولين جي ٽولي ۾ شامل ڪيو اٿس.

مسٽر گريئرسن هڪ ڳالهه نهايت انوکي ۽ عجيب لکي آهي. ۽ اها هيءَ آهي، تہ سنڌيءَ جي "ٻ" ٻئي "ب" آهي؛ "ڏ" ٻئي "ڊ" آهي؛ "ڳ" ٻئو "گ" آهي؛ ۽ "ڄ" ٻئو "ج" آهي(٢). اها غلطي مسٽر گريئرسن کان ان ڪري ٿي آهي، جو ان وقت انهن آوازن جو صوتي تجزيو نہ ڪيو هو، ۽ اُن وقت اهو ممڪن بہ نہ هو.

جنهن سمي ڌاري مسٽر گريئرسن پنهنجي تحقيق کي لکي پورو ڪيو، تنهن وقت ڌاري مرحوم مرزا قليچ بيگ سنڌي "وياڪرڻ" لکڻ شروع ڪيو. پهريون ڀاڱو سنڌي چوئين درجي لاءِ لکيائين. چوٿين ڀاڱي جو تعلق سنڌي شعر و شاعري ۽ فصاحت بلاغت وغيره سان آهي. البت ٻئين ۽ ٽئين ڀاڱي ۾ سنڌي صرف و نحو ۽ سنڌس تاريخ تي روشني وڌي اٿس. مرحوم مرزا صاحب بنا تحقيق جي ڊاڪٽر ٽرمپ جي هن راءِ کي قبول ڪيو تہ سنڌي ٻولي اصل سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل آهي(٣). باقي سنڌي گرامر کي عربي گرامر جي سانچي ۾ ٺپي پيش ڪيو اٿس ۽ ڪوبہ نئون نڪتو پيش نہ ڪيائين. ٻ، ڏ، ڄ، ڳ جي باري ۾ مسٽر گريئرسن جي فيصلي تي تحقيق نہ ڪيائين؛ اُنين جو اُنين قبول ڪيائين(٤). مسٽر گريئرسن جي تحقيق، جنهن سنڌي سچڻ کي، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لکڻ لاءِ تيار ڪيو، سو هو ڪاڪو **ڀيرومل** آڏواڻي. ڪيس سنڌي ٻوليءَ سان لنءُ لڳل هئي، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي، پنهنجي علم آهر، خوب خدمت ڪيائين. سنڌي ٻوليءَ بابت هن صاحب بہ ڪتاب لکيا آهن: هڪ **"سنڌي وڏو وياڪرڻ"**، جو ١٩٣٥ع ۾ لکيائين؛ ۽ ٻيو **"سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"**، جا ١٩٤١ع ۾ لکيائين. سنڌي وياڪرڻ لکڻ وقت ڊاڪٽر ٽرمپ وارو گرامر گهڻي ڀاڱي اکين اڳيان رکيو اٿس ۽ ٻين گرامرن کي بہ ڌيان ۾ رکيو اٿس. ان ڪري سنڌس وياڪرڻ گهڻي ڀاڱي ٽرمپ واري گرامر جو ترجمان آهي. منجهس ڪابہ نئين ڳالهہ، سواءِ سنڌي اصطلاحن ۽ پهاڪن جي پيش ٿيل نہ آهي.

بعد ۾ سن ١٩٤١ع ڌاري سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لکي پيش ڪيائين. جنهن بابت سنڌس چوڻ آهي، تہ "سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هيءُ ڪويا پهريون ڪتاب آهي"(٥). مٿي ٻڌايو ويو آهي تہ اُنجهاني ڀيرومل کي هن ڪتاب لکڻ جو خيال مسٽر گريئرسن

---

(١) جلد I حصو I- ص 117 کان 157 تائين. (٢) ص 22 (٣) سنڌي وياڪرڻ ڀاڱو ٻيون- ص ١٤-١٥.
(٤) سنڌي وياڪرڻ ڀاڱو ٻيون- ص ٧١-٧٢. (٥) ص ١٠

جي تحقيق لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا پڙهڻ کان پوءِ پيدا ٿيو. مگر معلوم ٿو ٿئي ته هن ڪتاب لکڻ کان اڳ سر وليم جونس، ڊاڪٽر ٽرمپ، مسٽر رڇپسن، مسٽر پٽاوالا، مسٽر واڊيا، سر جان مارشل، ڊاڪٽر چٽرجي، مسٽر گرفٿ، ڊاڪٽر منڪبڊو نالڊ، ڊاڪٽر پارٽنجر، ڊاڪٽر سينا نات پرڌان، مسٽر راولسن، مسٽر جهانگيردار وغيره جا مناسب ڪتاب به نظر مان ڪڍيا اٿس، جن جا حوالا به ڏنا اٿس. جن نتيجن تي پهتو آهي سي هي آهن:

هانوڪي سنڌي ٻولي وراچڊ اپڀرنش جي ڄائي آهي (ص ٧٠)، جا وري پنجاب واري شورسيني پراڪرت جي ڌيءُ آهي (ص ٧٥). انهيءَ شورسيني پراڪرت تي وري دارڊڪ ٻولين جو اثر پيو، جنهن ڪري اها اپڀرنش يعني بگڙيل ٿي پئي (ص ٦٨). اهي دارڊڪ ٻوليون، پشاش لوڪن آنديون هيون، جن ڪشمير، پنجاب ۽ سنڌ ۾ بيٺڪون وڌيون (ص ٧٧). سرائڪي، ملتاني، ڪشميري ۽ ڪوهستاني ٻوليون انهن دارڊي ٻولين جو اولاد آهن (ص ٦٨). سنڌيءَ ۾ ٻ، ڏ، ڳ، ڄ وارا آواز، سرائڪي ٻوليءَ جي ذريعي داخل ٿيا (ص ٨٦). سنڌي، سرائڪي، لهندا ۽ ڪشميري ٻولين ۾ ضميري پڇاڙيون ڪنهن به ٻين هندستاني ٻولين ۾ ڪونهن پر ايراني ٻولين ۾ آهن (ص ٨٦)؛ تنهن ڪري سنڌي ٻولي هڪ ڳنڍيندڙ ڪڙي، يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي ايراني ٻولين سان ڳنڍي بيٺو آهي (ص ٨٨). انهيءَ هوندي به سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريہ ٻوليون بگڙيل پراڪرت ٻوليون آهن، جي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن (ص ٧٢). انهن کي بگڙيل پراڪرت سڏجي ته روا آهي (ص ٧٣). سمي پٺي سنسڪرت ڦري پراڪرت ٿي، جا عام ماڻهو ڳالهائڻ لڳا (ص ٣٧).

بعد ۾ سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون ٿيون (ص ٤١). پهرين پهرين ايراني لوڪ ڪاهي آيا ۽ هتي ڪروشتي صورتخطي چالو ڪيائون. اها عيسوي ٻي صديءَ تائين ڪشن گهراڻي جي حاڪم وسديو پهرين جي دور ۾ موجود هئي (ص ٤٢). ايرانين کان پوءِ يوناني ڪاهي آيا (ص ٤٣). سڪندر جي مرڻ جي خبر ٻڌي سنڌين، يونانين کي تڙي ڪڍيو ته بهار جي مورين اچي سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پڌ ڌرم سنڌ ۾ چالو ڪيائون (ص ٤٤). انهن جي ذريعي پاليءَ جو اثر سنڌيءَ تي پيو (ص ٤٧).

مورين کان پوءِ وري بخترجا يوناني سنڌ تي ڪاهي آيا، جن جا لفظ **ٻڪتي، ٻغدي**، ۽ **ٻلغاري** سنڌيءَ ۾ موجود آهن (ص ٤٩). بختيارن کان پوءِ سٿين لوڪ ڪاهي آيا، جن جي ڏينهن ۾ سنڌ انڊوسٿيا سڏبي هئي (ص ٥٢). سنڌ جا جت ۽ ميد، ۽ هندستان جا راجپوت انهن جو اولاد آهن (ص ٥١).

سٿين جي وقت ۾ پارٿين لوڪ ڪاهي آيا ۽ پنهي کي وڙهندو ڏسي، ڪشن وارن وري اچي قبضو ڪيو، جنهن ڪري وري پڌ ڌرم سنڌ ۾ زور ورتو، ۽ پاليءَ جو اثر سنڌيءَ تي وري پيو.

تنهن کان پوءِ گپت گهراڻي وارن سنڌ تي قبضو ڪيو، جنهنڪري برهمڻ جو زور وڌڻ لڳو ۽ مالهو پراڪرت لفظن بدران ڪيترا نج سنسڪرت جا لفظ ڪم آڻڻ لڳا (ص ٥٤). گپت گهراڻي وارن جو خاتمو "هون" لوڪن اچي ڪيو، جن کي برهمڻ ڀهرين شودر ليکيندا هئا، پر پوءِ کين شڌ ڪري کتري بناياٿون. انهن ئي سنڌ ۾ راءِ گهراڻو قائم ڪيو (ص ٥٥). سنڌ جا اهير انهن جو اولاد آهن، جي اپرنش ۾ شعر چوندا هئا (ص ٥٩). راءِ گهراڻي جي وقت ۾ وري به ايرانين اچي ڦرلٽ ڪئي، ۽ پوئين راءِ جي وقت ۾ چچ برهمڻ حرفت ڪري سنڌ جي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ ڪيون (ص ٦٢). ڪانئس پوءِ چچ جو پٽ راجا ڏاهر گادي تي ويٺو. جنهن کان عربن سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي، ۽ عربي ٻوليءَ جو واڌو ٿيو (ص ٦٣).

"هون" لوڪن جي راءِ گهراڻي کان وٺي عربن جي ڪاهه تائين، سنڌي ٻولي پراڪرت کان وڌيڪ چو بگڙي ۽ چو سنڌيءَ ۾ علم ادب ترقي نہ ڪئي، تنهنجو سبب مسٽر بيمس جي حوالي سان آنجهاني ڀيرومل هيءُ ڏنو آهي، تہ سنڌ زرعي ملڪ نہ هو، تنهنڪري آرين ان کي ڇڏي اهيرن ۽ جٽن جي حوالي ڪيو، جي شوخ طبيعت جا هئا ۽ ملڪ ۾ بدامني ۽ ڦرلٽ پئي رهي (ص ٦٤).

تعجب فقط هن ڳالهہ جو ٿئي ٿو تہ ڪاڪي ڀيرومل، ڊاڪٽر ايس. ڪي. چٽرجي جي ڪتاب "بينگالي ٻوليءَ جو بنياد ۽ ان جي ارتقا" (Origin and Development of Bengali Lanuage) پڙهڻ کان پوءِ بہ ڪيئن هيئين ڳالهين کي نظرانداز ڪيو، حالانڪ لسانيات جي حلقن ۾ اهو ڪتاب سند (Authority) ڪري مڃيو ويو آهي.

ڊاڪٽر چٽرجي هڪ هنڌ لکي ٿو، تہ جڏهين آريا هندستان ۾ آيا، تڏهن يقيناً سندن کا هڪ معياري زبان ڪانہ هئي، مگر ڪيترين ئي ٻوليون (Dialects) هين، جن مان فقط هڪ ويدن واري هئي. پيون ٻوليون، جي ويدن جي ٻوليءَ کان گهڻو مختلف نہ هيون، لاشڪ بدلجي سدلجي، ڪي نہ ڪي اندو آرين زبانون ٿي پيون آهن (ص ٢٠). رگ ويد جي ٻوليءَ کان سواءِ پيون ٻوليون بہ موجود هيون (ص ٣٦). ويدڪ ٻوليءَ جي ساري تنظيم کي دراوڙين ٻولين جي نموني مطابق، سولو بنائي، موجوده مقامي زبانون ڪيو ويو آهي (ص ٣٨ ۽ ٣٩).

هندستان ۾ جي آريہ آيا، تن سڀني جو ڌرم ويدن وارو نہ هو. چو تہ رگ ويد ۾ ڄاڻايل آهي، تہ ويدڪ ڌرم وارا آريہ نہ صرف اڻ آرين سان وڙهيا، پر ٻين آرين سان بہ وڙهيا، جي سندن هم خيال نہ هئا (ص ٤٠)؛ پر پوءِ مٿن دراوڙي زبان ۽ تهذيب جو سندن زبان ۽ تهذيب تي ايترو تہ اثر پيو جو "جنوڻ" جو عقيدو انهن کان ورتائون، جو رگ ويد ۾ نہ آهي، ۽ ڪيتراڻي دراوڙي آواز ۽ الفاظ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ داخل ڪيائون (ص-٤٢). ٽ، ڊ ۽ ڻ وغيره جا مورڌني آواز يقينا دراوڙي ٻولين جا آواز آهن ۽ نہ آريائي (ص ٣٨).

انهيءَ ڳالهه جي قوي امڪان آهي، ته هندستاني ۽ ايراني زبانن جي وچ ۾ درمياني ٻوليون هيون. ٻريوڪ ڀاوي (Nenter Construction)، جو سڀني مغربي زبانن جهڙوڪ سنڌي، لهندا، ڪشميري ۽ ڪوهستاني ٻولين جي خصوصيت آهي، سو ساري مشرقي هندستاني زبانن ۾ ناپيد آهي (ص ۱۶۰). اهي سڀ مغربي زبانون، جڻ ته پنهنجو هڪ انفرادي گروهه ناهين ٿيون (ص ۱۶۰). علم بشرجي بناءَ تي، اتر اولهه واريون لهندا ۽ سنڌي زبانون، مشرقي زبانن کان بلڪل مختلف آهن (ص ۱۹۶). ديسي لفظ، انهن ملڪي ٻولين جا باقيات آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳ هت رائج هيون (ص ۱۹۲).

ڊاڪٽر چٽرجي جي مٿين حوالن مان ثابت ٿو ٿئي، ته ويدن واري آريائي زبان کان سواءِ ٻيون آريائي زبانون به هيون، جن مان ڪي هاڻوڪيون ٻوليون اسان جي ملڪ جون پيدا ٿيون آهن. آريه زبانن تي دراوڙي ٻولين جي آوازن جو اثر موجود آهي، ۽ هندستاني خواه ايراني ٻولين جي وچ ۾ ٻيون ٻوليون هيون، جن کي پنهنجي انفراديت هئي ۽ ويدن واريءَ زبان مان نڪتل نه هيون. ديسي لفظ انهن ٻولين جا باقيات (Relics) آهن. اِهي آهي نتيجا آهن، جن کي ڪاڪي ڀيرومل بلڪل نظرانداز ڪري ڇڏيو.

ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب جي منڍ ۾ ائين به لکيو آهي، ته جيڪڏهن پڙهندڙن ٻوليءَ جي انهي اپياس لاءِ ڏيکاريو، ته **"سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"** نالي ڪتاب جلد ڇپائي پڌرو ڪيو ويندو. افسوس جو اهو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو ۽ الائي ڪيڏانهن ويو.

۱۹۴۰ع کان وٺي ويندي ۱۹۵۰ع تائين ڪنهن به سنڌي صاحب سنڌيءَ جي اونهي اپياس تي توجهه ڪونه ڏنو. البت **مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو** پنهنجي ڊائريڪٽري واري دور ۾ سنڌي صورتخطيءَ کي سڌارڻ تي ڪمرڪشي ٻڌو. سندس ڪي ڳالهيون درست هيون، مگر لٿي پٿي، فائدي بدران الٽو نقصان ٿيو. **شد ۽ جزم،** جا سنڌي صورتخطي ۾ ڪانه هئي، تن اچي اسان جي هجي، واري جوڙجڪ ۾ مونجهارو پيدا ڪيو، ۽ اهو اڄ تائين قائم آهي.
انهيءَ وچ ۾ مسٽر ريجهومل ايسرداس ٿڌانيءَ شاهاڻي لاڪاليج (ڪراچي) جي مخزن ينگ لايرس (Young Lawyers) سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ تاريخ تي انگريزيءَ ۾ مضمون لکيو جنهن ۾ ڄاڻايو ائس ته سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڪل (آکهه) مان آهي ۽ سن ۱۰۰۰ ڌاري وجود ۾ آئي (ص ۲۳). جنهن پراڪرت مان نڪتي تنهن جو پورو پتو ڪونهي. ان مان وراچڊ اپڀرنش نڪتي جنهن مان سنڌي ڄائي.

سال ۱۹۵۰ع ۾ سنڌي زبان بابت هڪ انقلاب پيدا ٿيو. **ڏهين سنڌي ادبي ڪانفرنس،** جا انهيءَ سال آڪٽوبر مهيني ۾ لاڙڪاڻي ۾ سڏائي وئي هئي، تنهن ۾ **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ** پنهنجو مقالو، **"سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ"** جي عنوان سان پڙهيو جو **تحفهءِ لاڙڪاڻو** ۾ ڇپيو. سندس مقالي علمي ادبي حلقن ۾ ترٿلو مچائي ڏنو. ان وقت هندو ودوان ته هت هئا ئي ڪونه، باقي پڙهيل مسلمانن ۾ هئا به گروهه،

حي اڄ تائين موجود آهن: تن مان هڪ گروهه جي همراهن کي اڇي منيان ورتو. ويتر جو ڊاڪٽر صاحب جو ساڳيو مقالو، سڌاري ۽ واڌاري سان ٽماهي مهراڻ جي سال ١٩٥٩ع واري ٻهرين جلد ۾ ڇپيو، تنهن ٻئي گروهه جي هڪ شخص مسٽر سراج کي ايچين ڪري وڌو. همراهه سڌرو ٻڌي ميدان ۾ نڪري پيو، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي مقالي جي جواب ۾ "هڪ تنقيدي جائزو" لکيائين، جو ساڳئي سال جي مهراڻ جي چوٿين جلد ۾ ڇپيو. ان مضمون ۾ مسٽر سراج تحقيق پيش ڪرڻ بدران، علمي تنقيد جا اوڙها لتاڙي پنهنجي نظريي جي تبليغ ڪئي، ۽ ڊاڪٽر صاحب تي اڻ سونهائيندا حملا به ڪيائين. ڪيس نانڙي به سڏيائين ۽ ڇهنڊڙي به ٻائي ورتائين. ساري ساک ۾ چوبچو ڦهاجي ونئي. ڊاڪٽر صاحب وضاحت طور وري ٻيو مضمون لکيو، جو ١٩٦٠ع جي مهراڻ ۾ ١-٢ جلد ۾ ڇپيو، جو نهايت مدلل هو. حاصل مطلب ته، آخرڪار ڊاڪٽر بلوچ جو سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيقي مواد ڪتابي صورت ۾ "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" سمن جي دور تائين ١٩٦٢ع ۾ ڇپجي پيش ٿيو. جنهن جي جواب ۾ مسٽر سراج پنهنجو ڪتاب "سنڌي ٻولي" ڇپائي سنه ١٩٦٤ع ۾ ميدان ۾ آندو. انهن ٻنهي ڪتابن جو جائزو هيٺ ڏجي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "آثار قديم" مان مليل مواد ۽ معلومات جي بنا تي سنڌ جي قديم ٻوليءَ يا ٻولين کي سامي صفت يعني سامي ٻولين جهڙي زبان قرار ڏني ٿو، ۽ "سنڌي ٻولي" جنهن جي اسان کي علمي ڄاڻ آهي سا اڃا ناپيد هئي (ص ١). ان جي تائيد ۾ جان مارشل جي رپورٽ ۽ اسٽار رچرڊ جي ڪتاب، "انڊس وئلي پاٽري" (Indus Valley Pottery) جا حوالا پيش ڪري ٿو (ص ٤). پر ساڳئي وقت ڊاڪٽر صاحب، سنڌ جي انهيءَ اوائلي زبان جي داردي ٻولين سان نسبت پڻ ڏيکاري ٿو ۽ گريئرسن جي مشهور تحقيق جو حوالو پيش ڪري ٿو (ص ٥). سنسڪرت جو جيڪڏهن ڄاتل سنڌيءَ تي اثر پيو ته پالي پراڪرت جي ذريعي (ص ١٠)، جنهن کان گهڻو اڳ ايراني، يوناني ۽ ترڪي ٻولين جو اثر سياسي غلبن سبب سنڌيءَ تي پيو (ص ١٢). تنهن کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب هندستان جي آڳاٽن نحوين جا حوالا ۽ پشيل جو حوالو ڏئي ڏيکاريو آهي ته خود پراڪرتون سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل نه هيون. پر انهن جو سرچشمو سنسڪرت کان اڳ واريون عوامي زبانون هيون (ص ١٨). سنڌ و ماتر جي قديم ٻولي انهن مان هڪ هئي، جنهن مان لهندا، ڪشميري ۽ سنڌي ٻوليون ڦٽي نڪتيون آهن: ٻود و باش جي لحاظ سان اِهي مڙيو ئي سنڌ و ماتر جون آڳاٽيون 'هند-آريائي' ٻوليون آهن (ص ١٨). سنڌ جي آڳاٽي اڻ ڄاتل ٻوليءَ جي ابتدائي سٽا ۾ سمير ۽ بابل جي تمدن وارين ٻولين ۽ سامي صفت زبانن جا اجزا شامل ٿيا (ص ١٩).

افسوس آهي ته ڪن شخصن ڊاڪٽر صاحب جي هن نڪتي کي نه سمجهڻ جي بناء تي چيو آهي ته ڊاڪٽر موصوف سنڌي ٻوليءَ کي آرياڻي ٻولي تسلم نٿو ڪري ۽ اڃا به پنهنجيءَ

راه ڪان مطمئن نہ آهي (مهراڻ ٢-١٩٦٧ ص ٦٧ ۽ ٦٨). ڊاڪٽر صاحب ڀرپور حوالن ۽ دليلن سان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي، تہ ڪيئن عربن جي اچڻ ڪان پوءِ سنڌيءَ ڪر ڪنيو، ۽ نفسياتي انقلاب سبب هر طرف ايتري تہ ترقي ڪيائين جو هوءَ بهترين علم ادب پيدا ڪرڻ لڳي. ڊاڪٽر صاحب جي ڪن جزوي ڳالهين سان اختلاف ٿي سگهي ٿو مگر جيتريقدر اصل مضمون جو تعلق آهي، اهو پنهنجيءَ جڳهہ تي بلڪل صحيح ۽ درست آهي، جيئن اڳتي هلي مسٽر ليلي رُچندانيءَ ۽ ٻين جي مقالن مان معلوم ٿيندو.

ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب جي جواب ۾ مسٽر سراج پنهنجو ڪتاب **"سنڌي ٻولي"** نالي پيش ڪيو، جنهن ۾ هن تحقيق جي بدران پنهنجي مخصوص نظريي جي روشنيءَ ۾ پنهنجا مفروضا پيش ڪيا آهن، جن ڪي ڪابہ تاريخي ٽيڪ نہ آهي ۽ جنهن ۾ اهڙيون تہ علمي غلطيون نمايان آهن جن ڪي ڏيان ۾ رکي ائين چئي سگهجي ٿو، تہ اهو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ بابت بلڪل بيڪار آهي، جيئن هيٺين آڌار مان ظاهر ٿيندو.

مسٽر سراج، اول اول پنهنجو نظريو پيش ڪري ٿو، جنهن ۾ هو چوي ٿو، تہ تاريخ کان اڳ واري هڪ دؤر ۾ هڙپا کان موهن جي دڙي تائين هڪ قوم آباد هئي، جنهن وٽ سنڌو تمدن هو ۽ جنهن کي سنڌريل زبان هئي (ص ٢٢). پوءِ ڪنهن وچين دور ۾ خانہ جنگي ۽ ڪن سماجي صورتن جي تفاوتن سبب انهن ماڻهن جي تهذيب برباد ٿي (ص ٢٢)، ۽ ڪي قبيلا لڏي اوپر ۽ اولهہ طرف وڃي ويا. انهن مان ڪي قبيلا سُمير ۽ بابل وارن علائقن ۾ وڃي رهيا، ۽ تهذيب قائم ڪيائون (ص ٢٣). سنڌو تهذيب ان تهذيب جو سرچشمو هئي (ص ٥٠). جيڪي قبيلا اوپر طرف ويا تن گنگا-جمنا دوآبي ۾ رهي پنهنجي تهذيب قائم ڪئي (ص ٢٥). ان تهذيب هڪ هترادو سماج قائم ڪيو جنهن ويدڪ ڌرم جي صورت اختيار ڪئي (ص ٢٦). سنڌي زبان جتي جتي وئي، تتي تتي مڪاني محاورن سان گڏجي هڪ نئين زبان ٿي پئي (ص ٢٧). ذات پات جي فرق، ڪاڏي پيتي جي سنّي، قبائلي زندگي تنگ ڪري ڪو سنڌي خشڪي توڙي بحري رستن ذريعي لڏي، ايران، ترڪستان وغيره ۾ پيتو ٿاهيندا يورپ ۾ پڪڙجي ويا (ص ٢٩). لڏڻ جو هڪڙو سبب آدمشماريءَ جي بي‌انتها واڌ هئي، چاڪاڻ تہ انهيءَ وقت ۾ اڃا جنسي زندگيءَ تي بندشون پيل نہ هيون ۽ اها هڪ مشترڪ جماعتي نوعيت جي هئي، جنهن ۾ جوءِ مڙس جو تصور نہ هو، ۽ نہ ان ۾ موجوده زنا يا بدڪاري جو ڪو تصور هو (ص ٩٤). هي اهو دور هو، جڏهن سنڌ ۾ ذاتي ملڪيت جو وجود نہ هو ۽ سماج ان سطح تي هو جنهن کي ابتدائي اشتراڪيت (Primitive Communism) چيو وڃي ٿو (ص ٩٤).

مسٽر سراج جي انهيءَ نظريي کي ڪابہ تاريخي ٽيڪ نہ آهي. ڪٿي بہ سنڌيءَ طرح لکيل ثابتي نٿي ملي، جيئن مسٽر سرج لکيو آهي. مسٽر سراج جو اهو لکڻ تہ آريا ٻاهران ڪونہ آيا هئا پر اهي سنڌي ئي هئا، جي سنڌ مان لڏي ساري يورپ ۾ پکڙجي ويا، سو

سارو سواد هن سوامي سنڪرانند جي ڪتاب Rigvedic Culture of Prehistoric India تان ورتو آهي، مگر انجي سند پيش نہ ڪئي آهي، ۽ انهيءَ مواد کي ائين پيش ڪيو اٿس ڄڻ تہ اها سندس پنهنجي تحقيق آهي. تحقيق جي ڪم ۾ ان کي **"چوري"** تصور ڪيو ويندو آهي، جو ڪنهن بہ صورت ۾ جائز نہ آهي. باقي مسٽر سراج جو اهو لکڻ تہ سنڌ ۾ ان وقت سماج ابتدائي اشتراڪيت جي سطح تي هو، بلڪل بي بنياد آهي جنهنجو ڪوبہ ثبوت ملي نٿو سگهي.

افسوس جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ مسٽر سراج پنهنجي نظرياتي تعصب جي بناء تي اسلام جي انقلاب آفرين اڳواڻن تي بي بنياد الزام ڏريا آهن، ۽ چوي ٿو تہ سنڌ تي اڳرائيءَ واري وقت، عربن چونڊي چونڊي سنڌي ڪتبخانا تباهہ ڪيا (ص ٤٢)، ۽ ان بهتان لاءِ هو هڪ متعصب ڪرستان هينري ڪزاس جو هڪ جملو پيش ڪري ٿو تہ:

The Arabs destroyed but did not build

اهڙو انومان ڪاڪي ڀيرو مل نہ ڪيو، اگرچ هن بہ مٿين ڪرستان جو ساڳيو ڪتاب پڙهيو هو، جنهنجو حوالو مسٽر سراج ڏنو آهي. مسٽر سراج کي ڪپندو هو تہ ڪم از ڪم ڪاڪي ڀيرو مل جو ڪتاب **"سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"** نظر مان ڪيدي ها، جنهن، صفحي ٦٤ تي عربن کان اڳ ويندي راءِ گهراڻي تائين سنڌيءَ ۾ علم ادب جي نہ هجڻ جو سبب مسٽر بيمس جي حوالي سان هيءُ ڏنو آهي، تہ سنڌ زرعي ملڪ نہ هئڻ سبب آرين ان کي ڇڏي اهيرن ۽ جٽن جي حوالي ڪيو جي شوخ طبيعت جا هئا، ۽ **ملڪ ۾ بد امني ۽ قرلت سبب ڪوبہ علم ادب نہ اسريو.** مگر مسٽر ليلي رچندانيءَ پنهنجن مقالن ۾، جي **سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس** جي سري بان **"نئين دنيا"** (بمبئي) جي ١٩٦١ع وارن پرچن ۾ ڇپيا هئا، هيءُ خيال ظاهر ڪيو تہ ودیا جو ڦهلاءُ صرف برهمڻ طبقي تائين محدود هو (جون - ص ٣٩). ۽ جڏهن سنڌ ۾ برهمڻ جي حڪومت قائم ٿي تڏهن **سنسڪرت عوامي ٻوليءَ کي هٽائي ڇڏيو ۽ خود سرڪاري ٻولي ٿي وئي؛ هرڪو ساهت سنسڪرت ۾ نکرڻ لڳو** (ص ٤٢): عوام سان ان جي ڪابہ دلچسپي ڪانہ هئي ۽ محمد بن قاسم جي حملي وقت، انهن سنڌي ڪسانن برهمڻ حڪومت جي ڏاڍ خلاف عربن جي آجيان ڪئي (ص ٦٥)

افسوس جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ مسٽر سراج، شاهہ يتائي (رح) تي بيهوده بهتان ڏريو آهي، تہ شاهہ صاحب چوي ٿو، تہ **"ڪنواريون ۽ ڪونئر هلو تہ پسون ڪاڪ جا"** تڏهن شاهہ صاحب جو تصور زال جي **"ڪنول گل"** کان خالي نہ آهي (ص ٨٨-٩١).

مٿين بي جاءِ خيالن جي اظهار ڪانسواءِ مسٽر سراج کي ڳالهيون اهڙيون بہ لکيون آهن جي علم عقل کان عاري هئڻ جو ثبوت پيش ڪن ٿيون. هو **"سَنڌِي"** کي **"سِنڌِي"** جي بگڙيل صورت سڏي ٿو (ص ٢٨). خبر نہ پئي اٿس تہ "سَنڌِي" جو ڏاتو "سَنڌ" يعني

جوڙ آهي جنهن مان ٿي اهو جڙيو آهي ۽ نہ سِنڌِي“ مان ڦري سَنڌي ٿيو آهي. صفحي ۴۸ تي هو سنڌيءَ جا يارهن حرف علت ٻڌائي ٿو ۽ ” آئـو “ کي يارهون حرف علت سمجهي ٿو، جنهنجو وجود سنسڪرت ۾ آهي ۽ نہ سنڌيءَ ۾. صفحي ۵۰ تي وري لکي ٿو تہ سنڌيءَ جي اچارن مان ٻ- ڄ- ڃ- ڳ- ڏ، آهي اچار آهن جي ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڪين ٿا ملن. مگر حقيقت هن طرح آهي تہ ڳ ۽ ڄ جا آواز دنيا جي تمام گهڻين ٻولين ۾ موجود آهن ۽ خود سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ هئا. وري صفحي ۵۲ تي لکي ٿو تہ سُڄاڻ جي معنيٰ ”چڱي ڄاڻ“ نہ آهي، مگر خبر رکندڙ يا خبردار آهي، ڇو تہ سندس خيال موجب سنڌيءَ جي جن لفظن جي منڍ ۾ ”سُ“ آهي تن ۾ سڄاڻ جو مفهوم نٿو نڪري. حقيقت هن طرح آهي تہ هن ””سُڄاڻ“ کي ”سڄاڳ،“ جي معنيٰ ۾ پڻ ڪري ورتو آهي.

ان بعد صفحي ۵۶ تي لکي ٿو تہ ”ڪ“ يا ”ڪر“ سمايل هوندا تن سڀني جو لاڳاپو سنڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح ”مڏي“ سان آهي. جيڪڏهن ائين آهي، تہ پوءِ اهڙو لاڳاپو هيٺين لفظن ۾ بہ هئڻ گهرجي. مثلا ڪڏو، ڪٽ، ڪڏڻ، ڪسڻ، ڪڙ، ڪٽڻ، ڪکر، ڪلو وغيره. تنهن کان پوءِ ص ۶۰ ۽ ۶۱ تي لکي ٿو تہ اسان جا بنگالي ڀائر ”واٽر“ ۽ ”ٻٽر“ بنهي کي ” باٽر“ اچاريندا آهن ۽ ”و“ کي ”ب“ سان تبديل ڪندا آهن. بنگالي صوتيات موجب اها ”ب“ اسان واري ”ب“ نہ آهي، مگر ”ٻہ چپائون- گهسندڙ آواز (Bilabial Fricative) آهي. ازانسواءِ بنگالي لفظ جي پهرين پد تي ”آ“ ٿوري ڊگهي ٿي ”آ“ ٿيندي آهي. مثلا ”صدر“ کي چون ”صادر“، ”ايوب“ کي چون ”آيوب“ ۽ ”خبر“ کي چون ”کابر“.

تنهن کانپوءِ صفحي ۶۲ تي لکي ٿو تہ سنڌي واري ”ٽ“، ”ٽر“ مان نڪتي نہ آئي آهي. جيڪڏهن ائين هجي تہ ”ٽرت“ کي اسين ”ٽَٽ“ چئون ها ۽ ”ٽرس“ کي ”ٽَس“ ڪريون ها. شايد مسٽر سراج کي خبر نہ پئي آهي تہ سنسڪرت ”ٽْرَ“، ”دْرَ“ ۽ ”ڪْشَ“ صوتيہ (Phonemes) آهن ۽ نہ پد. مگر سنڌيءَ ۾ ”ٽَرُ“ ۽ ٽَرَ پد آهن ۽ نہ صوتيہ. تنهن ڪري انهن پدن جي صوتيہ ۾ تبديلي ناممڪن آهي. تجزيو ڪري ڏٺو ويو آهي تہ سنسڪرت جي جن جن لفظن ۾ صوتيہ ”ٽْرَ“ آهي سا بدلجي سنڌيءَ ۾ ”ٽ“ ٿي آهي ۽ ”دْرَ“ بدلجي ”ڊ“ ٿي آهي ۽ ”ڪْشَ“ بدلجي ”ڇ“ ٿي آهي؛ جيئن تہ پٽر مان پٽ، مٽر مان مٽ، چندر مان چنڊ ۽ لڪشمڻ مان لڇمڻ.

وري صفحي ۶۷ تي مسٽر سراج لکيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جو فقرو شمن گُڏو يا شمن گڏي، ٻڌڌرم جي دور جي تمدني زندگيءَ جو هڪ اهڃاڻ اسان وٽ موجود آهي، ڇو تہ ٻڌڌرم جي وڏن پروهتن کي شمن چيو ويندو آهي، ۽ اهي پروهت پنهنجن ڏٿن تي خوبصورت پوشاڪن ۾ بلڪل ”گُڏا“ ٻنجي سرگسن ۾ نڪرندا هئا. انهيءَ بيان لاءِ ڪوبہ

تاريخي ثبوت ڪونهي ۽ اتي بہ مسٽرسراج "شامن" کي ڦيل ڪري "شمن" ڪري ورتو آهي، ڇو تہ اهو لفظ انگريزيءَ ۾ پڙهيو اٿس. ٻڌ ڌرم جي وڏن پروهتن کي شامن سڏيو ويو، جو لفظ اڄ ڏينهن تائين هندن ۾ موجود آهي.

ماءُ، ڀيءُ، ڀاءُ، ڌيءُ ۽ سس سان ڪم ايندڙ متصل نشانين تي بحث ڪندي صفحي ٦٧، ٧٧ تي لکيو اٿس تہ متصل نشاني ڳنڍڻ ڪان اڳ، وچ ۾ "ڻ" ايري، تي اچي، جا ماءُ آدرشي زماني ۽ ڀيءُ آدرشي زماني "اٿسي" ۾ جو رهيل حصو آهي. مسٽر سراج جو اهو خيال غلط آهي ڇو تہ جيڪڏهن ڀيءُ، ماءُ، ڀاءُ، ڌيءُ ۽ سس، ويجها عزيز آهن تہ پوءِ پٽ ۽ سهرو بہ اهڙائي ويجها عزيز آهن، جن جي متصل نشانين ڪان اڳ "ڻ" ايرڻ گهرجي، مگر نٿي ايري. ازانسواءِ تاريخي طرح سان پڪ ڪانہ ٿي ملي تہ قديم دور جي "اٿسي" ۾ ماں "ڻ" يا "ڍهر" وجي بچي آهي. صرفي-صوتي اصولن موجب ڪيترن ئي لفظن ۾ "ڻ" ايري تي اچي تہ ان جي بجاءِ ڪٿي "ن" ايري ٿو اچي. مثلاً: گلوءَ مان گلڻ، علوءَ مان علڻ؛ مگر "شمو" مان شمن ۽ شامو مان شامن. تاريخي ۾ اهو ٿيندو آهي جنهن جو ثبوت اڳين ڪتابن ۾ ملڻ گهرجي. مثلاً: شاهہ ڀٽائيءَ واري دور ۾ "رڳن" کي "روءِ" چوندا هئا:

اڪيون ابائي ڀار ڏي راتيان ڏينهان "روءِ".

اهڙيءَ طرح سان ساميءَ جي سلوڪن ۾ "مڇيا" جي بدران "مڻيا" موجود آهي:

"جنين مڻيا پنهنجا سي ٿيا چڪناچور"

اتي "ن" مٺجي تاريخي طرح سان ڇ ٿيو آهي.

تنهن ڪان پوءِ صفحي ٧٧ تي، مسٽر سراج لکي ٿو تہ سنڌي ٿوم لفظ جو عربي فوم لفظ سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. سنڌيءَ جا ممورا هندو خواهہ مسلمان عالم، ڪاڪو ڀيرومل، مرزا قليچ بيگ، مولوي فتح محمد وغيره تسليم ڪن ٿا تہ عربي "فوم" اڪر بدلجي سنڌيءَ ۾ ٿوم ٿيو آهي. مگر مسٽر سراج جو ضد آهي تہ اهو لفظ لٿن ۾ سٽيوم جي صورت ۾ ملو آهي؛ سو اصل ۾ سنڌي "ٿوم" لفظ آهي. جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ ڇو نہ پراڻي سنڌيءَ جو لفظ ٿوم پنهنجن ڀروارين ٻولين سنسڪرت، پالي، پراڪرت، پهلوي ۽ اويستا ۾ ويو؟ حقيقت هن ريت آهي تہ اهو ٿوم لفظ هوبهو شام جي موجوده ٻوليءَ ۾ "ٿوم" ٻيٺو آهي، جو پراڻي عربيءَ جي لفظ جي بگڙيل صورت آهي.

باقي پوتي، ڪاسائي ۽ ڪاني وغيره لفظن جو تعلق جهڙو آريائي ٻولين سان آهي، تهڙو سامي ٻولين سان. ان مان عالمن اهو انومان ڪيو آهي تہ لسانياتي بنيادن تي آريا ۽ سامي ٻولين جو هڪ ابو ڏاڏو معلوم ٿئي ٿو. عربي زبان ۾، جيڪي لفظ ٻين ٻولين مان آيا آهن، تن کي عرب لغت نويسن ڪولي بيان ڪيو آهي، ۽ انهن کي معرب سڏيو آهي. انهن لفظن موجب "دين" لفظ آريہ ٻولين مان عربيءَ ۾ نہ آيو آهي، جيئن مسٽر سراج

منڪس مُلر جي خوالي سان لکيو آهي (ص-۷۴). منڪس مُلر جا ڪيترائي نُڪتا حوالا بعد جي تحقيق موجب غلط ثابت ٿيا آهن. ممڪن آهي تہ لفظ "**ڏڍن**" انهيءَ ٻوليءَ جو هجي، جنهن سان آريہ ۽ سامي ٻوليون نڪتيون آهن.

ازانسواءِ مسٽر سراج هيئن بہ لکيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ سان سنسڪرت ڦٽي نڪتي، تنهنڪري سنڌي لفظ "**جر**" ڦري "**جل**" ٿيو ۽ "**نير**" ڦري "**نيل**" ٿيو (ص ۳۳). مگر بعد ۾ سنسڪرت جي اثر سبب "**جل**" ۽ "**نيل**" سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا (ص ۵۹)، تنهنڪري اسان وٽ اڄ **جل** ۽ **جر**، **نيل** ۽ **نير**، ٻئي موجود آهن. لسانيات جي تحقيق موجب، ان سان ثابت ٿئي ٿو ٿي تہ سنسڪرت لفظ **جل** ۽ **نيل** جڏهن ٻهرين سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا، تڏهن تبديلي ٿي **جر** ۽ **نير** جي صورت وٺي سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. بعد ۾ برهمڻ گهراڻي تائين جو سنسڪرت جي استعمال جو رواج سرڪاري طرح عام هو، تنهن ڪري ماڻهن اڳوڻو اُچار "**جل**" ۽ "**نيل**" استعمال ڪرڻ لڳا. اهو بلڪل ائين آهي، جيئن ٻهريائين جڏهن عربيءَ جو اثر سنڌيءَ تي ٿيڻ لڳو تڏهن منڍ ۾ سنڌين "**فاطم**" کي **ڦاپان** ۽ "**تعويذ**" کي "**تائٽ**" ڪري استعمال ڪيو. مگر بعد ۾ عربي عالمن جي اثر سبب ماڻهن انهن ٻنهي لفظن جي صحيح اُچار جي عادت پيدا ڪري ورتي جنهن ڪري اڄ **فاطم** ۽ **ڦاپان**، **تعويذ** ۽ **تائٽ**، ٻئي جوڙا رائج آهن.

آخر ۾ ايترو ٻڌائڻ لازمي آهي تہ مسٽر سراج، موئن جي دڙي مان لڌل مهرن تي لکيل اکرن لاءِ جيڪي "**ملهم**" پيش ڪيا آهن، تن جي تصديق لاءِ انهن اکابرن جي راءِ جي ضرورت آهن، جن ان فن ۾ عمريون گذاريون آهن ۽ اڃا لڳا پيا آهن. مسٽر سراج کي کپندو هو تہ انهن "**ملهن**" کي انهن اکابرن جي اڳيان رکي ها ۽ نہ اسان جي اڳيان، جي انهيءَ فن ۾ بلڪل اڻڄاڻ آهن. انهن **ملهن** جو صحيح قدر اهي اکابر ئي ڪري سگهن ٿا. مگر انهن ملهن کي پڙهڻ ۾ هن هڪ وڏي غلطي ڪئي آهي. خود لکي ٿو تہ **مٽڪي** ۽ **هللر** جي چوڻ موجب، موهن جي دڙي وارا انسان ساڄي کان کاٻي لکندا ۽ پڙهندا هئا ۽ وتن "ٻہ ڏسي" لکتي بہ هئي (ص ۱۲۹ ۽ ۱۳۰). انهيءَ دستور موجب موهن جي دڙي مان جيڪي لکيتون، جي ڇاپي لاءِ نہ آهن، مثلا، ڪر جي ٿانون تي ۽ سڪن تي لکيل نوشتا، سي **ساڄي کان کاٻي** ئي پڙهبا. مگر مسٽر سراج جو چوڻ هيءُ آهي تہ اهي **کاٻي کان ساڄي** پڙهبا (ص-۱۳۰)، جو خيال انهيءَ دستور موجب غلط آهي. هيءَ ڳالهہ صحيح آهي تہ مهرن واريون نوشتون **کاٻي کان ساڄي** پڙهبيون ڇو تہ ڇاپي کان پوءِ اهي خود بخود "ساڄي کان کاٻي" ٿي ويندا.

مٿين ڳالهين کي ڌيان ۾ رکي پڙهندڙ خود محسوس ڪندا تہ سراج جي ڪتاب جو علمي مُلهہ ڇا آهي.

جنهن وقت ڊاڪٽر بلوچ ۽ مسٽر سراج جا مقالا ماهي مهراڻ ۾ ڇپيا، ان کان ٿورو اڳ، **شري ڪرشنچندر جيٽلي** جو ڪتاب **سنڌي ڀاشا ڪا سنڪشپت** هندي زبان ۾ سنه ۱۹۵۷ع دهلي مان شايع ٿيو، جنهن ۾ چار باب آهن. پهرئين باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت نئون ويچار پيش ڪيل آهي. ٻئي باب ۾ سنسڪرت ۽ پراڪرت مان سنڌيءَ ۾ آوازن جي ڦيرگهير ڏيکاري ويئي آهي؛ ٽئين باب ۾ سنڌيءَ جي لنڊين ٻولين جهڙوڪ سريلي، وچولي، لاڙي، ٿري، ڍاٽڪي، ڪڇي ۽ لاسيءَ تي ڪجهه روشني وڌي ويئي آهي؛ چوٿون باب ليکڪ جي پٽ (ڊاڪٽر) مرليڌر جو لکيل آهي، جنهن ۾ سنڌي گرامر تي گهيري نظر وڌي ويئي آهي. پهرئين باب ۾ ليکڪ سنڌي ٻوليءَ جو بنياد **وراچڊ پئشاچي** ڏيکاريو آهي ۽ ان لاءِ **وراچڊ ۽ پئشاچي** لفظن جي وضاحت ڏني ويئي آهي. ليکڪ جو چوڻ هيءُ آهي ته آريا لوڪ اسيريا، ڪئسپين سمنڊ، ڪاري سمنڊ، يونوچ سمنڊ، ڳاڙهي سمنڊ وارن ملڪن کان وٺي سپت سنڌو واري ايراضي تائين ڦهليل هئا. وقت گذرڻ تي اهي آريا هڪٻئي کان ٽولن ۾ ڌار ڌار ٿيندا ويا (ص ۴). رگويد جو **پيرو** لفظ ديوتا، راجا ۽ رعيت لاءِ استعمال ٿيل آهي جو نالو اڄ هندستان جي ماڻهن ۽ ذاتين ۾ اڻلڀ آهي. مگر مصر ملڪ جي بادشاهن جي لقب **فئرو آ** سان ملي ٿو (ص ۴). پئرو ۽ فئرو لفظن جو تعلق سورج ديوتا سان به آهي. رگويد جو **پَراوَت** لفظ عراق جي **فرات** سان به ملي ٿو ۽ **منا** لفظ **سوني مُهر** جي معنيٰ ۾ ڪم آيل آهي. اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ اڄوڪين هندستاني ٻولين ۾ موجود ناهي پر پراچين بابل، اسيريا ۽ يونان ۾ رائج هو. رگويد جو لفظ **پُرمگند** معنيٰ **وياج خور جو اولاد** به ان سان تعلق رکي ٿو (ص ۸).

پشاچ لوگ، جي گوشت خور هئا، اتر-اولهه وارن جابلو ملڪن ۾ رهندا هئا. پشاچ لفظ جو تعلق **پشتو** سان آهي جنهن مان پشاور لفظ نڪتو. **ميد لوڪ** اصل ۾ شڪ لوڪ هئا، انهيءَ زبان جي ڳالهائيندڙن کي **شڪ لوڪ** به سڏيو هو. اهي به آريا هئا (ص ۱۶). سنڌي ٻولي کي پئشاچي پراڪرت، پارٿي پراڪرتن سان ملائي ٿي. اهي ميد لوڪ پوءِ پنجاب ۽ سنڌ، راجستان ۽ ڪوڪن تائين ڦهلجي ويا ۽ سنڌي ٻوليءَ جو اثر مقامي ٻولين تي پيو (ص ۳۵).

سنڌي ٻولي پئشاچي پراڪرت جي "**وراچڊ اپڀرنش**" مان نڪتل چئي وڃي ٿي (ص ۵۸). سنڌ جا لاڙائي، **لاڙڪ** ذات سان تعلق رکن ٿا. انهن، مٿي **لاڙڪاڻو** شهر آباد ڪيو. اڳاٽي زماني ۾ دجله ندي جي ڪناري **لارَڪ** شهر آباد هو (ص ۵۱). ايراني نار ۾ **لارڪ** نالي ٻيٽ به آهي. سائپرس ۾ هڪ شهر جو نالو **لارنَڪ** آهي. لڳ ڀڳ انهيءَ نالي سان ٻيا شهر **ترڪي** ۾ به آهن، اها لاڙڪ قوم عيسوي سنه کان ۲۰۹۵ سال اڳ مٿين ملڪن مان سنڌ ۾ آئي (ص ۵۲) بلوچستان ۾ مڪران جي ويجهو سمنڊ جي ڪناري **لنگر** يا **لنڪر** نالي ذاتيون ملن ٿيون. خود **وراچڊ** لفظ **ورشل** مان نڪتل آهي تنهنڪري سنڌ ۾ جا زبان چالو هئي تنهن کي **وراچڊ اپڀرنش** سڏيو ويو جنهن مان سنڌي نڪتي (ص ۶۵).

ساڳئي سال، يعني ١٩٥٧ع ۾، نئين دهليءَ ۾ آل انڊيا اورينٽل ڪانفرنس ٿي، جنهن جي صدارتي خطبي ۾ **شري جيرامداس دولترام**، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد (The Ancestry of Sindhi) تي پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن. اهو خطبو انگريزيءَ ۾ **پارتيهه وديا** نالي مخزن ۾ ڇپيو آهي. شري جيرامداس جي چوڻ موجب جنهن **وراچنڊ اپڀرنش** ٻوليءَ جو ذڪر مارڪنڊيي ۽ ٻين آڳاٽن پارتي نحوين ڪيو آهي، سا موجوده سنڌ ۾ رائج نه هئي بلڪ ان ڪان سٽي ملتان، ديري اسماعيل خان، ديري غازي خان ۽ پنج ند واري خطي ۾ چالو هئي ۽ اهو ئي خطو سنڌو ديش سڏبو هو (ص ٤٣، ٤٥)، جو ته مارڪنڊيه ١٧-صديءَ عيسوي ۾ ٿي جيڪي وراچنڊ اپڀرنش جون ڏهه خصوصيتون ڄاڻايون آهن تن مان هڪ به هن وقت جي سنڌي ٻوليءَ ۾ نٿي ملي. (ص ٤٩-٥٥) بلڪ سنڌيءَ جون خصوصيتون ڪنهن آڳاٽي پراڪرت گذريو ۽ هن سان ميل ڪائن ٿيون ۽ نه وراچنڊ اپڀرنش سان (ص ٥٦). موجوده سنڌي ڪنهن مقامي پراڪرت مان نڪتل تي ڏسجي جا سنڌو ناٿري جي ڏاکڻي حصي ۾ رائج هجي (ص ٥٧-٥٨). آخر ۾ شري جيرامداس، ڊاڪٽر سنتي ڪمار چٽرجيءَ سان همراه ٿي چوي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جي اصل نسل ڳولڻ لاءِ ضروري آهي ته خود سنڌي ٻوليءَ جي آوازن ۽ گرامر جي سٽا جو پورو پورو جائزو ورتو وڃي (ص ٥٩).

ان ڪان پوءِ **پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي** سن ١٩٦١ع ۾ **پاشا شاستر** لکيو، جنهن جي ڇهين باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڪي ويچار پيش ڪيا اٿس. اول اول انهن شخصن جا رايا پيش ڪيا اٿس، جيڪي چون ٿا ته سنڌي سنسڪرت مان نڪتل ناهي. پوءِ پنهنجي هيئين راءِ پيش ڪئي اٿس ته ”سنڌي سنسڪرت مان نڪتل نه آهي، پر سنڌي ۽ سنسڪرت ٻنهي جو بنياد ساڳيو آهي، ٻنهي جو سرچشمو سنڌو-ماتر جي اصل آرياڻي ٻولي آهي. سنسڪرت، اوائلي مول پاشا جو هڪ روپ آهي ۽ سنڌي ٻيو روپ. هڪ ماءُ جون ڌيئون هئڻ ڪري ٻنهي ۾ سمانتا آهي (ص ٢٦٥)“.

انهيءَ ساڳئي عرصي ڌاري، شري **ليلي رچنداڻي** (احمدآباد)، پنهنجا مقالا **”سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس“** جي سري سان، **نئين دنيا** (مهير- بمبئي) ۾ قسطوار ڏيڻ شروع ڪيا، جن جي بناءَ تي سندس تحقيق جو تت پيش ڪجي ٿو. ان ڪان اڳ هندواسيءَ (٢٢ مئي ١٩٦٠ع) ۾ سنڌيءَ بابت هڪ ليک لکيائين، جنهن جو مطلب هنن مقالن ۾ اچي وڃي ٿو.

سنڌ ئي هندو ڌرم ڪي جنم ڏنو. (قسط-٢ ص ٣٧) ۽ سنڌ واري ايراضي آريه لوڪن جي ڦهلجڻ کان اڳ ئي هڪ سڌريل ۽ سيتا جي لحاظ کان چوٽيءَ تي پهتل ايراضي هئي (ص ٣٧). آريه جي حملي وقت **”ڪول“** جاتي هندستان جي ان وقت جي جاتين جي اڳوان هئي؛ ان جاتيءَ ڪي جيتوڻيڪ ٽوڙي ڦوڙي ڇڏيو، ان هوندي به اها جاتي ايترو ته طاقتور هئي، جو آريه ٻوليءَ جي اچارن ڪي ئي ڦيري ڇڏيائون (ص ٣٨). آريه لوڪن انهن کان **ٽ، ٺ، ٻ، ڀ**، اکر

ورتا ۽ اهڙيءَ طرح سان ڇ، ڄ، ڃ، ۽ جهه اکر به سنسڪرت ۽ پراڪرت واري زماني ۾ هند ۾ ٻاهران آيلن ملائي ڇڏيا (ص ٣٩). سنڌو سڀيتا کي به آريه لوڪن ئي ختم ڪري ڇڏيو (ص-٤٠). اوائلي سنڌو سڀيتا طبقاتي دؤر واري هئي... ان ڪري آريه سولائيءَ سان سنڌو سڀيتا کي آکيڙي ويا (ص ٤١-٤٢). اوائلي آريه چوپائي مال جا شوقين هئا. ان ڪري هنن لاءِ زمين ملڪيت نه، پر هڪ ايراضي هئي... ۽ ڍڳو متاستا لاءِ ڪم ايندو هو (ص ٤١-٤٢). ان دؤر ۾ ئي اوائلي سنڌي ۽ آريه لوڪ هڪٻئي جي ويجهو آيا ۽ هڪٻئي وٽان اکر اڌارا ورتا اٿن (ص ٣٢-٣٣).

عالم هينٽر- ان نتيجي تي پهتا آهن ته رگ ويد واري ٻولي ڪا هڪ ٻولي نه هئي (ص ٣٦). انهيءَ دؤر ۾ ئي آريه ٻوليءَ ڏيهي ٻولين کي ڪجهه ڏنو ۽ ڪجهه انهن کان ورتو (ص ٣٧)، ۽ ودِيا جو ڦهلاءُ صرف برهمڻ طبقي تائين محدود ڪيو ويو (ص ٣٩).

گپتا دور کان پوءِ برهمڻ واد جي زبردست اثر ڪري سنسڪرت عوامي ٻوليءَ کي هٽائي ڇڏيو ۽ خود سرڪاري ٻولي ٿي وئي (ص ٤١ ۽ ٤٢). سنڌ جي ڪن شهرن ۽ ڳوٺن جي نالن مان به ان سنسڪرت جو پورو پورو پتو پنجي سگهي ٿو (ق ٤- ص ٦٨)، پر ڪن شهرن جي نالن مان سامي ٻوليءَ جو پتو پڻ پوي ٿو. مثلا ماتلي شهر جو اصل نالو "مهاٽلا" هو (ص ٦٩). "ٽلا" پچاڙي سنسڪرت يا آريه ٻوليءَ جي نه آهي بلڪ سڌي سنئين سامي گروهه جي ٻئي لڳي، جو ته عربي ۽ عبرانيءَ ۾ "ٽل" جي معنيٰ آهي ٽينڪ. اهڙيءَ طرح سان سيوهڻ جو پراڻو نالو هو "هرمٽلا" ۽ حيدرآباد جو اصل نالو هو "پٽاسلا". اهي لفظ آرين جي اچڻ کان به آڳاٽا آهن (ص-٧٠).

ڪن شهرن جا نالا سامي ٻولين جي ريت موجب ٻيٽل آهن. مثلا **ڳڙهي ياسين، ڳڙهي خيرو، پڊ عيدن** وغيره. هنن شهرن ۾ ڳڙهي ۽ پڊ اڳياڙيون ٿي ڪم آيون آهن ۽ سامي ٻولين موجب اڳياڙيون آهن.

سنڌ جي ڪيترن شهرن جي نالن ۾ ڳوٺ، واهه ۽ ٽنڊو لفظ ڪم آيل آهن، جي سنسڪرت جا نه آهن ۽ غير آريائي بنياد جا ٿا ڏسجن. او- آر- گيرني جي ڄاڻ موجب، هٽائيت ٻوليءَ ۾ "**ٽنڊوڪي**" لفظ هو، جنهن جي معنيٰ آهي انسانذات. انهيءَ لفظ جو ميل ٻئي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ معنيٰ رکندڙ نه آهي، بلڪ هروزنيءَ جي راهه هيءَ آهي ته موهن جي دڙي واري سڀيتا جا اڏيندڙ ۽ پراچين هٽائيت لوڪ ڪنهن هڪ ئي اجهي ۾ ٻهرين رهندا هئا (ص ٧١ ۽ ٧٤). اهڙيءَ طرح سان "واهه" پچاڙي **هٽي** لوڪن جي شهرن ۾ به هوندي هئي، جهڙوڪ **نينواهه**. انهيءَ "**واهه**" جو نشان سنڌ جي ڳوٺن ۾ ملي ٿو. (جهڙوڪ ميرواهه). سنڌ جي ڪيترن شهرن جي نالي پنيان وري پراچين پارسيءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا، جهڙوڪ رتوديرو، بنگل ديرو- اهو "**ديرو**" لفظ ديهه مان نڪتل ڏسڻ ۾ ٿو اچي، جنهن جي معنيٰ آهي "زمين".

سنڌ جي جن شهرن جي نالن ۾ "ڪوٽ" پڇاڙي ڪم آيل آهي، تن مان ساڪ قوم جو اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. چو تہ انهن جي ٻوليءَ ۾ "ڪنٿ" جي معنيٰ آهي "شهر" جنهن مان ڪوٽ لفظ نڪتل ڏسجي ٿو (ص ٧٦).

آرين جي اچڻ ڪان پوءِ ماڻهن جي شخصي نالن تي سنسڪرت جو ايڏو تہ اثر ٿيو جو انهن مان ذاتيون معلوم ٿي سگهنديون هيون. مثلا برهمڻن جا نالا هئا: وشنو پرشاد، دوارڪا پرشاد، مهاديو، شنڪر وغيره. ڪترين جا نالا هوندا هئا: پيم سنگهہ، پرتاب سنگهہ، ويرسين وغيره. وئيشن جا نالا هوندا هئا: چٿومل، ٿترمل، پڳڙومل وغيره. شودرن جا نالا هوندا هئا: ڪارو، پورو، پيٿو، ڪينهوڙو وغيره. آرين جي اثر ڪان اڳ سنڌي ماڻهن جا نالا ان طرح نہ رکيل هئا (ص ٧٧).

ٽاڊ جي راءِ موجب سڪندر جي وقت ۾ سيوستان (سيوهڻ) وٽ جاڙيجا قوم رهندي هئي، جا پاڻ کي "شيام پٽر" سڏائيندي هئي. سنڌ جي موجوده جاڙيجن جو اهو خيال آهي تہ هو سريا (شام) مان لڏي آيا آهن. پٽر ڪڙم جو نالو آهي، ۽ ان ڪري سلوا لوڪ سلواپتر، ڪيهر لوڪ پاڻ کي ڪيهرپتر، چنن لوڪ پاڻ کي چنپٽر سڏائيندا هئا. اهي نشانيون اڄ بہ هندن ۽ مسلمانن جي ڪن آکهين ۾ موجود آهن. جهڙوڪ: آسرپوٽا، ڪيسرپوٽا وغيره (ص ٨١).

ڏيهي عالمن جو اهو بہ رايو ٿي رهيو آهي تہ ڏيهي ٻولين جي سائيڪو سيڪڙو لفظن جو بنياد سنسڪرت ۾ آهي جا ڳالهہ غلط آهي (ق- ٥، ص ٣١). عبراني هبيِاهم يا هبيهم جو مطلب آهي "هئُوهئُو". ان مان ٿي سنڌي لفظ "هو" نڪتو آهي. اگرچ سنسڪرت جي جاڻن، "هو" جو ذاتو سنسڪرت ڀُو ڄاڻايو آهي (ص ٤٤). سنسڪرت سنڌيءَ تي ايترو تہ غالب پنجي وئي، جو اڄ جڻ ائين پيو لڳي تہ سنڌي ٻولي سڄو سنئون سنسڪرت مان نڪتي آهي (ص ٤٧).

يورپي پاشا وگيانن جي اها بہ راءِ آهي، تہ انڊو يورپي پاشائي گروهہ، سامي گروهہ ۽ هيمي گروهہ جي ٻولين جي ڪٿي نہ ڪٿي اهڙي هڪجهڙائي ٿي لڳي، جو ائين پيو سمجهجي تہ اهي ٽيئي گروهہ ڪنهن هڪ ٻئي گروهہ مان نڪتل ٿا ڏسجن (ص ٤٨-٤٩). شيگرپ جو اهو رايو آهي تہ دجلہ نديءَ جي ڪنهن اردگرد واري ايراضيءَ ۾ هڪ ايراضي هوندي هئي، جنهن ۾ ٻولين جو هڪ ٻڪو ڪٽنب پيدا ٿيو هوندو، جنهن مان پوءِ انڊو يورپي، ۽ سامي ٻولين جا گروهہ الڳ ٿي ويا ٿا ڏسجن (ص ٤٩).

سميري سڀيتا ۽ سنڌو سڀيتا جي وچ ۾ گهرو رشتو هو (ق- ٧، ص ٢٩). ۽ انهيءَ وسهڻ لاءِ ڪافي سبب ملن ٿا تہ اوائلي سنڌو ٻولي هڪ الڳ نوعيت واري ٻولي هئي، جنهن تي پوءِ نہ صرف انڊو يورپي گروهہ جو، پر سامي گروهہ جو بہ اثر پيو. جنهنڪري ان جو روپ ايترو تہ بدلجي ويو، جو اڄ سنڌس الڳ نوعيت پوريءَ طرح پروڙڻ مشڪل ڪم ٿي پيو آهي

(ص.٣٠). اتهاسڪ حوالن مان اهو به پتو پوي ٿو ته سنڌي ۽ سامي لوڪ گڏوگڏ رهندا هئا... البته سامي گروهه جو اثر سنڌي ٻوليءَ تي شروعاتي دور ۾ ئي ضرور پيو هوندو (ص ٣٣). موهن جي دڙي واري سڀيتا جي سمي ۾، ڪجهه سامي لوڪ اتر اولهه هند ۾ رهندا هئا (ص ٣٤) ۽ اوائلي سنڌين، سميرين، اڪڙي ۽ بابلي لوڪن جو هڪ ٻئي سان گهرو رستو هو (ص ٣٥). سنڌي ٻوليءَ جي معرفت ئي آريائي ۽ سامي ٻولين جو پاڻ ۾ ميلاپ ٿيل ٿو ڏسجي (ص ٣٦). سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا اهڙا الفاظ آهن جي سڌو سنئون سامي گروهه جي ٻولين سان واسطو رکن ٿا. مثلاً سامي ۽ بابلي فعل "**اسو**" جو مطلب آهي آيرڻ"، ۽ سنڌي لفظ "**اسر**" جي معنيٰ آهي "وڏو صبح" جو سٿين لفظ مان نڪتل ٿو ڏسجي (ص ٤١). عبراني لفظ "**ٻلر**" جو مطلب آهي "**ڪٽڻ**" ۽ سنڌي اکر "ٻٽي ڪرڻ" به ان سان ميل کائي ٿو (ص ٤٢-٤٣). عبراني لفظ "**پلت**" جو مطلب آهي "پڇڻ" ۽ سنڌيءَ ۾ "**پلڙو ڪاڍڻ**" به اهڙي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو، يعني اصلوڪي ڳالهه ڪان پڇڻ (ص ٤٣). ازانسواءِ عبراني لفظ "**ملل**" معنيٰ "سُرجهاڻ" آهي. سنڌي "**ملول**" اکر به ان سان تعلق رکي ٿو. هتائين ٻوليءَ جي صرف ونحوَ جي اکرن جو به سنڌي صرف نحوَ جي اکرن سان ميل ڏسڻ ۾ اچي ٿو (ق ٩- ص، ٧٠). "**پيونڪ**" جاتيءَ وارا ماڻهو موهن جي دڙي کان وٺي يونوچ سمنڊ تائين ڦهليل هئا، انهن ۽ آريه لوڪن جي وچ ۾ ڪيتريون جنگيون لڳيون. انهن "**پڻي**" لوڪن جي هٽن ۾ ئي تمدني شهر چوٽيءَ تي رسيل هئا. "**واڻيو**" لفظ انهن کان ورتل ڏسڻ ۾ ٿو اچي (ص ٧٤). اتهاسڪ طرح اهو به ثابت ٿي چڪو آهي ته سنڌي لوڪن ۽ سميري لوڪن جي وچ ۾ گهرو رشتو هو. ضمير واحد متڪلم "مان" ۽ "**ون**"، ڇهه هزار ورهيه اڳ سميري ٻوليءَ ۾ رائج هئا (ص ٧٧).

انهن سڀني ڳالهين مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته "**سنڌين جو آرين جي اچڻ کان اڳ سامي ماڻهن سان تمام گهرو تعلق هو**، ۽ ان ڪري سامي ٻولين جو پراڻو اثر سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ به نظر اچي ٿو."

شري رچندانيءَ پيو به هڪ ننڍڙو ڪتاب ١١٢ صفحن جو سن ١٩٦٣ع ۾ شايع ڪيو آهي"، جنهن جو نالو آهي **سنڌ جي جهلڪ**، ان ۾ سنڌين جو تعلق **ساڪ، قديم مصرين، سميرين، هٽي**، آرين ۽ ٻين اوائلي قومن سان ڏيکاريو ويو آهي. ازانسواءِ سنڌي ٻوليءَ جو انهن قومن جي ٻولين ۽ ٻين ٻولين جهڙوڪ جرمن، لٽن، يوناني فرانسي سان لاڳاپو ڏيکاريو ويو آهي. آخر ۾ باب ٽئين ۾ سنڌي ٻوليءَ جون مختلف منزلون ڏيکاريون ويون آهن. سندس چوڻ موجب سنڌي ته سنسڪرت کان به پراچين ٻولي آهي (ص ٨٢)؛ ويدن جي هستي ۾ اچڻ کان اڳ ۾ ئي هند جي مختلف ايراضين ۾ ڪي ٻوليون، جي ڪنهن هڪ ٻوليءَ جون شاخون هيون، سي چالو هيون (ص ٨٢). آهي پراڪرت سڏجڻ ۾ آيون ۽ بدلبيون رهيون. هرهڪ ايراضيءَ ڪي پنهنجي پنهنجي پراڪرت ٻولي هئي (ص ٨٣). انهن پراڪرت ٻولين جي

وڪاس سان گڏوگڏ هڪ اَپ ڀاشا جو وڪاس ٿيندو رهيو جنهن کي وياڪرڻ جي ٻنڌڻ ۾ بند ڪري، سنواري ۽ سڌاري "سنسڪرت" نالو ڏنو ويو (ص ٨٣). سمي گذرڻ سان پراڪرت ٻولين جو وڪاس (ڦيرو) ٿيندو رهيو ۽ آهي اپڀرنش جي منزل کي پهتيون، ان بعد موجوده ٻوليون ٿيون. اهڙي طرح سنڌي ٻوليءَ جو جنم ٿيو. پر حقيقت ۾ سنڌي پراڪرت ته ايامن کان وٺي پنهنجي هلندي آئي (ص ٨٣). انڊو-آريائي ٻوليءَ جي گروهه جون ڪيتريون ئي اپ ڀاشائون (ننڍيون ٻوليون) هيون، جن مان اوائلي سنڌي به هڪ اپ ڀاشا هئي (ص ٨٤).

ٻوليءَ کي ٻهرين پراڪرت ۾ سڏيو ٿي ويو. پراڪرت اکر جو ارٿ (مطلب) آهي پراڪ + ڪرت يعني جا سڀ کان ٻهرين ڀاشا، جو روپ وٺي چڪي هجي (ص ٩٣). ان ڪري سنڌي پراڪرت سنسڪرت کان به آڳاٽي آهي. اها سنڌي پراڪرت پوءِ بدلجي اپڀرنش ٿي. آخر ۾ شري رچنداڻيءَ، اٺين، ڏهين، ٻارهين ۽ تيرهين صدي سنڌيءَ ٻوليءَ جا ڪي ٻار پتا آهن جي نهايت ڪارائتا آهن.

مسٽر رچنداڻيءَ، پيو به هڪ مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ يورپ جي جپسي (رولو) قومن جي ٻوليءَ بابت آهي، جا چڻ ته سنڌي ٻوليءَ آهي(١). مون کي ڊاڪٽر نبي بخش قاضيءَ کان معلوم ٿيو آهي ته انهن جپسين کي جرمنيءَ ۾ سنڌي لوڪ ڪري سڏبو آهي. انهن جپسين جي ٻوليءَ تي يورپ ۾ ڪافي کوجنا ڪئي ويئي، جا ڊاڪٽر قاضيءَ جي قول موجب جڻ لاڙي، ٿري، ڪڇي وغيره ننڍين ٻولين وانگر سنڌيءَ جي هڪ ننڍي ٻولي پئي معلوم ٿئي. هجي ڪو نوجوان سنڌي شاگرد، جو هن ڏس ۾ کوجنا ڪري ۽ سنڌين جي وسريل تاريخي باب کي روشني ۾ آڻي.

مسٽر رچنداڻيءَ کي هن ڳالهه جو جس ڏبو ته کوجنا جي ڪم ۾ اورچ آهي. ڪيئن ايون ڳالهيون ڪتابن مان ڳولي ڪڍيون اٿس. افسوس فقط هن ڳالهه جو آهي ته حوالا پوري پتي سان ڪونه ڏنا اٿس. منهنجي لکڻ تي وچن يعني واعدو ڏنو اٿس ته ساري گڏ ڪيل مواد لاءِ پيهر محنت ڪري باقاعدي حوالا پيش ڪندو. جي ائين ڪيائين ته ڪيرون لهندو.

مسٽر رچنداڻي، جديد لسانيات جي اصولن کان بخوبي واقف ڪونهي، ان ڪري سندس کوجنا جي ترتيب ڪجهه قدر علمي نٿي لڳي. ان هوندي به سندس کوجنا کي قدر جي نگاهه سان ڏسي سگهجي ٿو. سندس محنت اسان سنڌين جو داد لهڻي، جنهن جو هو حقدار آهي.

انهيءَ ساڳئي دور، يعني ٦٠-١٩٦٣ع جي وچ ۾، ٻه ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي صوتيات تي امريڪا ۾ لکيا ويا. هڪ مسٽر **بورڊي** سنه ١٩٦٠ع ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگريءَ واسطي لکيو؛ ٻيو مسٽر **لڇمڻ خوبچنداڻي** ايم. اي جي ڊگريءَ واسطي لکيو. مسٽر بورڊي جو تحقيقي ڪتاب اسان کي ملي نه سگهيو آهي، مگر مسٽر خوبچنداڻيءَ وارو نظر مان گذريو آهي.

---

(١) "مهراڻ" ٽماهي، سال ١٩٦٧ع.

مسٽر خوبچندانيءَ، پنهنجي مخصوص لهجي کي نظر ۾ رکي پوءِ سنڌي صوتيات تي ڪم ڪيو آهي، ۽ علمي لحاظ کان بلڪل عمدو ڪم ٿيل آهي، ڇو ته جديد لسانيات جي روشنيءَ ۾ امريڪا جي ماهر استادن جي رهبريءَ هيٺ لکيو اٿس. ان ڪري پنهنجي دائري اندر بلڪل ڪارآمد ڪتاب آهي. افسوس فقط اهو آهي جو اهو ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن مان سنڌي ڄاڻو فائدو وٺي نٿا سگهن.

سن ۱۹۶۲ع ۾، مون هڪ مختصر مقالو "علم لسان ۽ سنڌي زبان" جي نالي سان لکيو، جو سنڌ يونيورسٽيءَ جي "سنڌي صحيفي" ۾ ڇپيو. ان ۾ علم لسان بابت محض ابتدائي معلومات پيش ڪئي وئي هئي. ان جو سبب اهو هو، جو علم لسان تي مون ان وقت گهر ويٺي ڪي ڪتاب پڙهيا هئا، جن جا ڪي حصا ته بلڪل سمجهه ۾ نه آيا. مثلاً آءٌ ان وقت "علم آواز" (Phonetics) ۽ "علم صوتيم" (Phonemics) جي وچ ۾ فرق سمجهي نه سگهيس. جديد لسانيات، فني لحاظ کان بلڪل مشڪل علم آهي، جنهن کي استادن جي رهبريءَ کان سواءِ سمجهي نٿو سگهجي. مٿين مقالي ۾ ڪي غلطيون هيون، جن مان ڪن جي درستي ته بروقت ڪئي وئي، ليڪن ڪي غلطيون اهڙيون به هيون، جن جو پتو ولايت وڃڻ کان پوءِ پيو. مثلاً صفحي ۱۵ تي ترڪي زبان جا جي لفظي نقرا پيش ڪيا هئم، سي انگريزي ڪتاب تان ڏسي لکيا هئم، تنهنڪري انهن جو تلفظ سنڌي زبان ۾ غلط لکي ويس. بعد ۾ انهن جي درستي ڊاڪٽر نبي بخش قلضيءَ کان معلوم ٿي، جا پوءِ هٿ سان لکي وئي. انهيءَ جو پتو هيتي پيو، ليڪن ٻه ٽي غلطيون اهڙيون به سرزد ٿيون هيون، جن جو پتو ولايت ۾ پيو ۽ جن جو پتو اڄ تائين ڪنهن کي نه پيو آهي. انهن مان هڪ غلطي هيءَ هئي، ته انگريزي دَ يا دِي (The) جو بنياد عربي "ال" ٻڌايو هئم (ص ۳۱) جو حقيقت جي خلاف آهي. ٻي غلطي هيءَ هئي ته گاسليٽ جي اصل صورت گئس لائيٽ لکي وئي هئي (ص ۲۴ ۽ ۳۳)، مگر صحيح صورت گئسلين (Gasolene) آهي. مرحوم فتح محمد سيوهاڻي پنهنجي "آفتاب ادب" ۾ ٻي صحيح صورت ڏني آهي ۽ اها آهي گئسلين Gasoline (ص ۸۸). گاسليٽ جي اصل صورت اگرچ گئسلين آهي، مگر سنڌيءَ ۾ اهو لفظ گئس لائيٽ مان بدلجي آيو آهي، جو انگريزيءَ ۾ موجود ناهي. انگريزي ۾ گئس ۽ لائيٽ ٻه ڌار ڌار لفظ آهن جي مرڪب نٿا ٿين. ٽين غلطي اها هئي ته سنڌيءَ ۾ عربيءَ جي شدن ڪم نه اچڻ جو سبب "ڪم ڪوشش" ڏسيو ويو هو. مگر حقيقت هيءَ آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي نظام موجب "شد" کي صوتيتي (Phonemic) اهميت آهي ئي ڪانه. ان ڪري اسين سنڌي عام طرح سان شد ڪم نه آڻيندا آهيون. ازان سواءِ ترجمي ڪندي لسانيات جا ڪي فني اصطلاح سنڌيءَ ۾ پوريءَ طرح ترجمو ٿي نه سگهيا. مثلاً سُر، يا مصوّت (Vowel) کي علامتي صوتيه ۽ وينجن يعني مُصمة (Consonent) کي اکري صوتيه لکيو ويو هو.

مٿين غلطين کي پاسيرو رکي، جيڪڏهين ڪتاب کي ڏنو وڃي ته لسانيات ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تجزيي تي اهو ابتدائي ڪارائتو ڪتاب آهي.

ساڳئي سال ۾ سنڌي الف- ب جي ارتقا تي مسٽر عبدالڪريم لغاري تحقيقي مقالو لکيو، ۽ ايم- اي امتحان لاءِ ان کي پيش ڪيائين. اهو مقالو تحقيق جي لحاظ کان نهايت ڪارائتو آهي. البت ان ۾ ڪي ڪم آندل اصطلاح (Terms)، جديد لسانيات جي لحاظ کان ناموزون آهن، جن جي درستي ضروري آهي.

مٿين مقالي جي لکجڻ کان سال کن پوءِ، يعني ١٩٦٣ع ۾، مسٽر غلام علي الانا، انگريزي زبان ۾ هڪ تحقيقي ڪتاب لنڊن ۾ ايم- اي ڪرڻ لاءِ لکيو، جنهن جو عنوان آهي "عربي عنصر سنڌيءَ ۾". اهو ڪتاب به انگريزيءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ ڪتاب جو هڪ باب سنڌي صورتخطيءَ سان تعلق رکي ٿو، جنهن کي پوءِ وڌائي ويڇهائي، ڪتابڙي جي صورت ۾، سن ١٩٦٤ع ۾ شايع ڪيو ويو. ان جو ٻيو ڇاپو سن ١٩٦٥ع ۾ شايع ٿيو آهي، جو ٻهرين ڇاپي کان سڌريل آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ سنڌي صورتخطيءَ جو تحقيقي انداز ۾ جائزو ورتو ويو آهي ۽ انهيءَ جو تاريخي پس منظر ٻڻ پيش ڪيو ويو آهي. آخر ۾ مسٽر الانا پنهنجي طرفان ڪي سفارشون بہ پيش ڪيون آهن، جن تي ڪنهن به اڄ تائين فني ۽ علمي بحث نہ ڪيو آهي.

مسٽر الانا، هاڻوڪي صورتخطيءَ جون جيڪي عام غلطيون ٻڌايون آهن، تن جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

درسي ڪتابن جهڙوڪ ٻاراڻي ۽ ٻهرين ڪتاب ۾ ڪن لفظن جون ڪم آيل ڦريل گهريل صورتون، جي مسٽر الانا اعتراض طور پيش ڪيون آهن، سي صوتي لحاظ کان بلڪل درست آهن. مگر ان هوندي به اهي ڦريل گهريل صورتون غلط به نہ آهن. البت "آڱون" لاءِ اعتراض درست آهي، ڇو ته ان جي اُچار ۾ ڪتي به تبديلي ڪانہ ٿي ٿئي، جيئن "جڏهن" جي بدران "جڏهين"، "ڪڏهن" جي بدران "ڪڏهين" ۾ ٿئي ٿي. صوتي لحاظ کان "آڱ" جي صورت بدران "آڱون" جي صورت بهتر آهي، پر جڏهين ته "آڱ" جي صورت مقرر ٿي چڪي آهي، تڏهين ان جي بدران "آڱون" لکڻ درست نہ آهي. صفحي ٥٠ تي، هلڪو، ڏرتي، چمڪو جي، جا "درست هجي" پيش ڪئي وئي آهي، سا صحيح نہ آهي ڇو ته انهن جا ٻَڌَ هيٺينءَ ريت آهن:

(١) هَلْ × ڪو

(٢) ڏَرْ × تي

(٣) چَمْ × ڪو

انهيءَ ڪري انهن جي هِجي هيٺينءَ ريت ٿيندي:

(١) هي لام زبر هَلْ، ڪاف واو ڪو- هلڪو

(۲) ڏي (ڏال) ري زبر ڏر، تي ٻي زبر تيي- ڏَرُتيي
(۳) چي ميم زبر چَم، ڪاف واو ڪو- چَمُڪو.

'هجي' جو هيءُ طريقو پراڻو ۽ درست آهي. ليڪن ان تي هيءُ اعتراض ٿي سگهي ٿو ته جڏهن هجي ڪندي هيئن چئجي ٿو ته "هي لام زبر" تڏهن زبر "ل" تي هئڻ گهرجي ۽ نه "هه" تي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ اهڙو اعتراض ڏيکاريو آهي (ص ۵۵).

هن اعتراض جي جواب ۾ ايترو ٻڌائڻ ڪافي آهي، ته پڙهڻ واري حالت ۾ پوئين حرف کي پهرين حرف سان گڏڻ سببان زير ۽ پيش جو اطلاق پهرين حرف تي ٿيندو اگرچ هيجي ۾ ان جو اظهار پوئين حرف کان پوءِ ڪجي ٿو. ٻيءَ صورت ۾ هيجي هن ريت ٿيندي ته "هي زبر هَ، لام غيرمتحرڪ، ڪاف وارو ڪو- هلڪو." انهيءَ حالت ۾ پهرين پد جو اظهار نٿو ٿئي ۽ ابهام ٻارن لاءِ مشڪل معاملو ٿيو پوي. تنهن ڪري ضروري آهي ته "هيجي" جي نظام کي "پڙهڻ" موجب ڪم آندو وڃي جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي.

سنڌي ڪتابن ۾ پريم، ڏيان، ڏياري، پيار، گيان، وغيره لفظن جي پهرين اکر هيٺان زير ڏني وئي آهي، سا غيرمعقول نه آهي. اگرچ انهن جو ساڪن يعني غيرمتحرڪ هجڻ اچڪله گهڻي ڀاڱي عام آهي. سنڌي صوتيات ۾ اها تبديلي تاريخي ۽ تازي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ابتدائي ٻن وينجن يا مصمتن (Cansonents) جو استعمال محال هو، تنهنڪري انهيءَ عادت موجب اڄ به ڪي ماڻهو مٿين لفظن جي پهرين اکر هيٺان زير ڏين ٿا. سنڌي صورتخطيءَ ۾ جزم جو استعمال ۱۸۸۸ع کان اڳ هو، جنهن کي ماهرن جي سفارش موجب ترڪ ڪيو ويو. مگر جڏهين مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو تعليماتي جو ڊائريڪٽر ٿيو، تڏهين هن صاحب وري جزم ۽ شد کي سنڌي صورتخطي ۾ رائج ڪيو. سندس هيءُ خيال صحيح هو ته "ي" ۽ "و" جڏهين ساڪن ٿي ڪم اچن ٿا تڏهين حرف علت ٿي ڪم اچن ٿا. سندس هيءُ خيال به صحيح هو ته "ٻي" ۾ "ي" حرف علت آهي تنهنڪري زير "ب" هيٺان ڏيڻ گهرجي جا اڳي "ي" هيٺان ڏني ويندي هئي. اهڙيءَ طرح سان "ٻو" ۾ پيش، "ب" تي هئڻ گهرجي جو اڳي "و" تي هوندو هو: "ٻي" ۾ زبر "ب" تي هئڻ گهرجي جا اڳي "ي" تي هوندي هئي؛ ۽ "ٻو" ۾ زبر "ب" تي هئڻ گهرجي جا اڳي "و" تي هوندي هئي.

ڊاڪٽر صاحب "ٻا" ۾ به "ب" تي زبر ڏياري هئي جا سنڌي صورتخطيءَ سان نٿي نهي ۽ مشڪلاتون پيش ڪري ٿي، جيئن مسٽر الانا ڏيکاريو آهي (ص ۳۱).

مسٽر الانا، صفحي ۳۰ ۽ ۳۲ تي "ب" جي هجي جا مختلف سُرن (Vowels) سان ڏني آهي، سا بلڪل درست آهي. ان ۾ فقط هيتري ترميم جي ضرورت آهي ته زير، زبر ۽ پيش، "ب" تي ڏيڻ گهرجن ۽ نه "ي" يا "و" تي جي حرف علت طور ڪم آيل آهن.

اهڙيءَ طرح سان جڏهين "ن" حرف علت جي پنيان ساڪن ٿي ڪم اچي ۽ غُني سر جو ڪم ڏئي تڏهين هجي ۾ ان کي پهرين حرف صحيح سان ملائجي. مثلاً "آهين" ۽ "چَرون"

جي عام مروج هجي درست آهي ۽ نہ مسٽر الانا واري ڏنل هجي (ص ۵۵ ۽ ۵۶). انهن ۾ ترميم نقط هيءَ ڪرڻ گهرجي تہ "ھہ" جي هيٺان زير ڏيڻ گهرجي ۽ "ر" جي مٿان پيش ڏيڻ گهرجي.

اسان جي ٻوليءَ "لھہ"، "ڙھہ"، "ڏھہ" ۽ "مھہ" وغيره وارا وسرڳ آواز (Aspifated Sounds) تازا پيدا ٿيا آهن ۽ اڳي اهي ٻن صوتين جي صورتن وارا جوڙ هئا، جن جي وچ ۾ سُر يعني مصوت هو. مثلا ڳاڙهو اڳي ڳاڙ ِهو هو ۽ اجا بہ ڪي ڪي ماڻهو ائين اچارين ٿا. انهيءَ ڪري اسان جي درسي ڪتابن ۾ اها پراڻي صورت ڪم آندي وئي آهي، جا بہ غلط نہ آهي.

مسٽر الانا ضميمي ۾ جيڪي درست صورتون پيش ڪيون آهن، سي لڳ ڀڳ صحيح آهن، سواء هن ترميم جي، جا مون اڳ ئي پيش ڪئي آهي. انهيءَ اصول موجب شَيِ ۽ مَيِ لفظن ۾ زبر ش ۽ م تي هئڻ گهرجي ۽ نہ ي تي. جن لفظن ۾ مسٽر الانا جزم ڏني آهي تن مان اها جزم ڪيڏي وجي ۽ ائين سمجهيو وجي تہ جن اکرن تي زير، زبر يا پيش ڏنل نہ هوندا تن کي ساڪن سمجهبو ۽ هجي ۾ انهن کي ٻهرين متحرڪ حرف سان ملائبو.

متئين ڪتاب کان پوءِ مسٽر الانا جا بہ مقالا، هڪ "سنڌي (Sandhi)" ۽ ٻيو "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد" جي سري سان سماهي مهراڻ (۲-۴/۱۹۶۶ع ۽ ۲/۱۹۶۷ع) ۾ ڇپيا آهن.

سندس ٻهريون مقالو جديد لسانيات جي اصولن موجب درست ناهي، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي. ٻئي مقالي ۾ هن ڳالھ کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس تہ سنڌي ۽ سنسڪرت ٻئي هڪ ئي بنياد مان ڦٽي نڪتيون آهن يا ٻنهي جو بُنياد ڪا هڪ ئي اصلوڪي پراڪرت (natural) ٻولي آهي (ص ۷۳). گويا ٻئي هڪ ئي پراڪرت مان نڪتيون آهن، جا ڳالھ بہ درست ناهي.

انهن مقالن کان پوء، تازو هاڻي "سنڌي صوتيات" نالي هڪ ڪتاب، مسٽر الانا لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي رڳو آوازن جي، جديد لسانيات جي روشني ۾، وضاحت ٿيل آهي ۽ صوتين (Phonemes) جي تشريح کي بلڪل ڇڏي ڏنو ويو آهي. ان ڪري سندس هيءُ ڪتاب "پورو نہ، بلڪ اڌورو آهي." خود لکي ٿو تہ "صوتيات جو علم، 'صوت' (Phone) ۽ 'صوتيہ' (Phoneme) جي بيان، لفظن ۾ انهن جي تقسيم، توڙي سندن جزن (elements) جي تشريح لاءِ مواد مهيا ڪري ٿو (ص ۲)" انهيءَ صحيح راءِ موجب مسٽر الانا هن ڪتاب ۾ رڳو سنڌي صوتن يعني آوازن جي تشريح ڏني آهي ۽ صوتين جي تشريح کي ڇڏي ڏنو آهي جا اميد تہ ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ ڏيندو. خود ڏنل تشريح بہ ڪٿي ڪٿي ترميم جي لائق آهي. هن ڪتاب جي خوبي هيءَ آهي تہ سنڌي آوازن جي تشريح جديد لسانيات جي اصولن موجب ڪئي ويئي ۽ نهايت ڪارآمد آهي.

سنڌي صرف تي تازو ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، دهلي يونيورسٽيءَ واري، هڪ تحقيقي ڪتاب لکيو آهي ۽ سنڌي نحو تي لکي رهيو آهي. اهي ٻئي ڪتاب جديد لسانيات جي اصولن موجب آهن. افسوس جو اهي ٻئي ڪتاب انگريزيءَ ۾ آهن، مگر ڊاڪٽر جيٽلي انهن کي سنڌي زبان ۾ آڻڻ جو پڪو پهه ڏيکاريو آهي.

هڪ ٻئي سنڌي پروفيسر ايس. ڪي. روهڙا به ڪڇي ٻوليءَ تي جا (سنڌي زبان جي شاخ آهي) تحقيقات ڪري لسانيات ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. اهو تحقيقي ڪتاب به انگريزيءَ ۾ لکيل آهي.

تازو هن خاڪسار، جديد لسانيات جي روشنيءَ ۾، سنڌي زبان جي مختلف پهلوئن جي جامع نموني ۾ وضاحت ڪئي آهي، جا ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“ نالي ڪتاب ۾ ڏني ويئي آهي. ان ڪتاب جو علمي مُلهه ڇا آهي، سو اڪابرن تي آن جو فيصلو ڪندا.

سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته جديد لسانيات جي اصولن جي اصطلاحن کان بخوبي واقف هجڻ گهرجي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي ڪم ڪرڻ کان اڳ موجوده سنڌيءَ جو پورو پورو جائزو ورتو وڃي، ان جو تجزيو علمي اصولن تي ڪيو وڃي، جي جديد لسانيات پيش ڪيا آهن. ان بعد اُويهين صديءَ واري سنڌيءَ جو تجزيو ڪيو وڃي، تهان پوءِ ارڙهين صديءَ واري سنڌيءَ جو، ائين هڪ هڪ صدي اڳ واري سنڌيءَ جو جائزو ورتو وڃي، جا انهيءَ صديءَ جي لکيل ڪتابن ۾ قلمبند آهي. ائين کوجنا جي ڪم کي پوئتي کنيو وڃي، جيستائينڪ (ڪتاب) دستاويز يا پيون لکيتون ملي سگهن. ان بعد ئي ابتدائي سنڌيءَ جو پتو لڳي سگهندو. ازانسواءِ سنسڪرت، پراڪرت ٻولين ۽ پراڻن پاڙيوارين زبانن جو به جائزو وٺڻو پوندو. جيڪڏهن ائين نه ڪبو، ته تاريخي تحقيق علمي نه ٿيندي بلڪ ظني ۽ ڏکي واري ٿيندي، جنهن جي ڪا به اهميت نه رهندي.

ڊاڪٽر مُرليڌر جيٽلي

سنڌيءَ ۾ نام (Noun) جي گرداڻي بناوٽ

مهاڳ:

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ-بنياد ۽ اوسر جي کوج ڪرڻ کان اڳ اهو تمام لازمي آهي تہ اسين پنهنجيءَ مادري زبان جي بناوٽ (Structure) جو بہ گهرو اڀياس ڪريون. ٻوليءَ جي بناوٽ ۽ سٽاءَ جي جيستائين نيڪ ڄاڻ نہ آهي، تيستائين انهيءَ جي اوسر ۽ تاريخي ڦيرگهير جو اڀياس پڻ اڌورو رهندو.

ٽرمپ صاحب، سنڌي ٻوليءَ جي بناوٽ جو اونهو اڀياس ڪري، سن ١٨٧٢ع ۾، سنڌي ٻوليءَ جو وڏو وياڪرڻ لکي شايع ڪيو. انهيءَ ڪتاب ۾ هن سنڌي ٻوليءَ جي ٻين ڪجهہ آريہ ٻولين سان ڀيٽ ڪندي، سنڌيءَ جي تاريخ تي پڻ روشني وڌي آهي. ان بعد انگريزي توڙي سنڌيءَ ۾ جيڪي بہ سنڌي ٻوليءَ جا وياڪرڻ شايع ٿيا آهن، تن تي ٽرمپ جي وياڪرڻ جي ڇاپ صاف ظاهر آهي. سنڌي عالمن، سنڌيءَ ۾ پنهنجيءَ مادري زبان جو وياڪرڻ لکندي نہ فقط ٽرمپ جي سنڌي گرامر تان مدد ورتي آهي، پر انهيءَ سان گڏوگڏ ڪيترن هنڌن تي انگريزي، عربي، فارسي ۽ سنسڪرت گرامرن جي طرز پڻ اختيار ڪئي آهي. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي بناوٽ سمجهائڻ تہ ٻري رهي، ماڳهين انهيءَ سرشتي جي ڪيترين حقيقتن تي پردو پنجي ويو آهي. اسٽئڪ، ٽرمپ، بيمس، گريئرسن، سنڌي ٻوليءَ جي سرشتي بابت جيڪي ڪجهہ لکيو آهي، انهيءَ کي بہ جيڪڏهن جديد علم لسانيات جي اصولن مطابق ڏسبو تہ سندن لکيتن ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سڌارا ڪرڻا پوندا. اهو بہ ڌيان رکڻ گهرجي تہ ٽرمپ جنهن وقت جي سنڌي ٻوليءَ جو ڇيد (analysis) پيش ڪيو آهي، انهيءَ کان هاڻوڪي ٻول چال جي سنڌي، ڪي قدر ڦري چڪي آهي. انهيءَ ڪري سندس بيان اڪر بہ اڪر هاڻوڪي سنڌيءَ سان لاڳو ڪرڻ غير واجب ٿيندو.

هن مضمون ۾، جديد علم لسانيات جي اصولن موجب، سنڌيءَ ۾ نام جي گرداڻي بناوٽ (inflectional Structure) سمجهائي ويئي آهي. سنڌيءَ سان منهنجو مطلب فقط ٻول چال واري وچولي سنڌيءَ سان آهي. انهيءَ جي تاريخي اوسر تي روشني وجهڻ ۽ ٻين ٻولين سان ڀيٽ ڪرڻ جي هن مضمون ۾ ڪوشش ڪانہ ڪئي ويئي آهي. ٻين ٻولين جا فقط اهي لفظ هتي بحث هيٺ آيل آهن، جن کي سنڌيءَ، پنهنجي وياڪرڻي سرشتي ۾ آڻي جذب ڪري ڇڏيو آهي. اُچارن جي لحاظ کان، ليڪڪ، مکيہ طرح پنهنجن اُچارن کي ڌيان ۾ رکيو آهي، ۽ ساڳئي وقت هن وچولي سنڌي ڳالهائيندڙن ۾ پڙهيل ڳڙهيل طبقي وارن جا اُچار بہ جاچيا آهن.

(١) سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ:

ڦيري يا گرداڻ (inflection) جي نقطءِ نظر کان، سنڌيءَ ۾ ٻن قسمن جا لفظ آهن: (١) ڦرندڙ (inflected)، مثال طور، ڇوڪرو، ٻنج، مان، سنو، لکيو، لکندو؛ (٢) اڻ ڦرندڙ (Uninflected) مثلاً- نه، ها، يا، اڄ، خوش، صفا، وڌيڪ، اڙي. ڦرندڙ لفظ ٻن ڪلاسن ۾ ورهائجن ٿا— نام (Nouns) ۽ فعل (Verbs). حالت (case) ۾ ڦرندڙ لفظن کي نام سڏجي ٿو ۽ ضمير (person) ۾ ڦرندڙ لفظن کي فعل سڏجي ٿو. مثلاً- ڇوڪرو اچي ٿو، ڇوڪري خط لکيو، ڇوڪرا! هيڏانهن اچ، مان اچان ٿو، مون چيو— انهن ۾ ڇوڪرو ۽ مان لفظ جدا جدا حالتن ۾ ڦريا آهن، انهيءَ ڪري نام آهن؛ پر لکندس، لکندين، لکندو، لکنديس، لکندينءَ، لکندي، لفظ فعل آهن، ڇاڪاڻ جو اهي ڦيري ۾ ضميرمتڪلم، ضميرحاضر ۽ ضمير غائب جو فرق ڏيکارين ٿا.

اڻ ڦرندڙ لفظ ٻڻ جملن ۾ ٻيهڪ جي ڪسوٽيءَ تي جدا جدا ڪلاسن ۾ ورهائي سگهجن ٿا، انهن جو بيان هن مضمون جي دائري کان ٻاهر آهي.

اسان ڏٺو تہ ڦرندڙ لفظ ٻن قسمن جا آهن— نام ۽ فعل. پر فعلن جا ڪي اهڙا روپ بہ آهن، جيڪي ضميري ڦيرو بہ ڏيکارن ٿا تہ حالتن ۾ بہ ڦرن ٿا. فعل جون اهي صورتون، جيڪي جملن جي ٻيهڪ ۾ نام تي ٻڻ استعمال ٿين ٿيون، تن کي ڪردنت (participles) سڏجي ٿو. مثال-

"فعل"	"نام"
هو مصيبتون "سهندا".	ڏٺي شال "سهندا" بار ڏٺي.
هو اڄ "ايندو" ۽ سباڻي "ويندو".	"ايندو" سڪو ڏسي، "ويندو" ڪوبہ نہ ڏسي.
هوءَ مون سان گڏ "هلندي"	هن جي سرڪار ۾ "هلندي" پڄندي آهي.
ڇيلو "ماربو".	مون ڇيلو "ماربو" ڏٺو.
مون سک "ڏٺي".	"ڏٺي" سک ڪير ڳيهندو؟
مون خط "لکيو".	"لکيو" ڪير ميٽي سگهندو؟
هيءَ ٻڪري شباڻي "مرٽي" آهي.	انسان "مرٽي" وٿ آهي.
اسان بہ تہ ڪجهہ "لهٽو".	هنن جو پاڻ ۾ "لهٽو" ڏيٽو ڪيئن آهي؟

(٢) نام جا ڪلاس:

گردان جي نقطءِ نظر کان، نامن کي ٽن ڪلاسن ۾ ورهائجي ٿو.

(١) اسم (Substantires) -اهي لفظ، جيڪي ڦيري ۾ حالت ندا ڏيکارين ٿا، يا حالت عام جي عدد جمع ۾ / - آن/ پڇاڙيءَ ۾ پورا ٿين ٿا، تن کي اسم سڏجي ٿو (ڏسو عهہ ١، ٢).

(٢) ضمير (Pronouns) - اهي لفظ، جيڪي فقط حالت فاعليءَ جي عدد واحد ۾ مذڪر ۽ مونث جو فرق ڏيکارين ٿا ۽ ٻين حالتن ۾ ٻنهي جنسن ۾ سندن ڦيرو ساڳيو آهي، يا حالت فاعلي، عدد جمع ۾ سندن صورت عدد واحد کان نرالي ٿي وڃي ٿي، تن کي ضمير سڏجي ٿو. (ڏسو ٥- ١، ٢).

(٣) ڦرندڙ شماري انگ (Declinable Cardinal Numerals) - اهي لفظ، جيڪي فقط عدد جمع ۾ ڦرن ٿا، يا عدد جمع ۾ جمع مقرر (Definite plural) ۽ جمع مبهم (Indefinite plural) جدا جدا صورتن ذريعي ڏيکارين ٿا، تن کي ڦرندڙ شماري انگ سڏجي ٿو. (ڏسو ٦-١).*

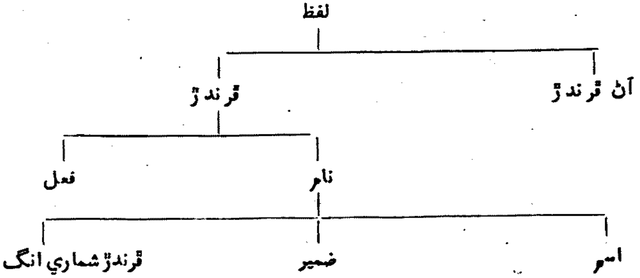

* روايتي (Traditional) وياڪرڻن ۾، لفظن جون وصفون (Definitions)، ڪڏهن اُنهن جي صورت (Form)، ڪڏهن جملي ۾ انهن جي استعمال (Function)، ته ڪڏهن لفظن جي معنيٰ کي خيال ۾ رکي ڏنيون ويون آهن. انهيءَ ڪري ٻوليءَ جي بناوت ۾ چٽي ڪان ٿي ٿئي ۽ اُن مان ڪڏ مونجهارو ۾ پيدا ٿئي ٿو. اسان کي اها مونجهه محسوس ڪان ٿي ٿئي، ڇاڪاڻ جو اسين اهڙين وصفن پڙهڻ ۽ سمجهائڻ تي هري ويا آهيون. پر جيڪڏهن ٿورو به غور ڪري ڏسبو ته انهن وصفن جون اوڻايون ظاهر ٿي پونديون. مثال طور - "جملو هڪ لفظن جو ميڙ آهي، جنهن مان پورو مطلب نڪري ٿو" (سنڌي وياڪرڻ، مرزا قليچ بيگ - ڀاڱو ١، صفحو ١). هتي "لفظن جو ميڙ" چوڻ مان پڌايو ته جملي جي بيهڪ جي ڪهڙي ڄاڻ پوي ٿي؟ هرهڪ جملي جي بيهڪ باقاعدي ۽ ڪنهن سرشتي ۾ ٻڌل هوندي آهي. "ميڙ" لفظ مان ان سرشتي جي خبر پوي ٿي؟ حقيقت ۾ ته ميڙ، جهنڊ، ڍڳ، مجموعي وغيره لفظن مان سرشتي جو مطلب ڪونه ملندو آهي. انهن مان فقط ڪن ماڻهن، شين وغيره جي ڪڏ هڪ جي خبر پوي ٿي. ان بعد معنيٰ جي آڌار تي انهيءَ وصف ۾ چيل آهي ته "جنهن مان پورو مطلب نڪري ٿو." جيڪڏهن ڪنهن جملي جي معنيٰ ڪنهن کي سمجهه ۾ نٿي اچي ته ڇا هو انهيءَ کي جملو نه سڏيندو؟ وڏي ڳالهه ته مطلب پورو مليو يا اڻپورو - انهيءَ جو فيصلو ڪير ڪندو؟ معنيٰ جي ڪسوٽيءَ تي وصف ڏيڻ مان ٻوليءَ جي بيهڪ جي ڄاڻ ڪانه ٿي پوي، هڪ ئي لفظ جدا جدا بيانن ۾ جدا جدا معنائون ڏئي ٿو ڪنهن جملي جي معنيٰ هڪ کي سمجهه ۾ ايندي ته ٻئي کي ڪانه ايندي - اهي مشڪلاتون ڏسي، جديد علم لسانيات جي عالمن، وصف ڏيڻ وقت، معنيٰ جي ڪسوٽيءَ کي ترڪ ڪري، لفظن جي صورت ۽ استعمال کي اهميت ڏني آهي. ڪو لفظ ڪهڙن جزي ٿو ۽ اهو جملي ۾ ڪيئن استعمال ٿئي ٿو. (ڏسو حاشيه صفحو ١٤٣)

(٣) نام جي ڦيري جي بناوت:

سنڌيءَ ۾ گهڻا نام ٻن حالتن ۾ ڦرن ٿا — حالت فاعلي (Nominative case) ۽ حالت عام (Oblique Case) ./-اِ/ ۽/-آ/ ۾ پورا ٿيندڙ مذڪر اسم (سيٺ، راجا وغيره) ڇڏي، باقي ٻيا مذڪر اسم، حالت ندا (Vocative Case) ۾ ڏيکارين ٿا. گهڻو ڪري هرهڪ حالت ۾ عدد واحد ۽ عدد جمع جو فرق رهي ٿو. ڪن اسمن پٺيان ضميري پڇاڙيون (Pronominal Suffixes) ۾ لڳن ٿيون. حالت عام ۾ نام جي پٺيان حرف جر ۽ حرف جري پڇاڙيءَ جو استعمال ٿئي ٿو. نام جي ڦيري جي اها بناوت، هيٺ ڏنل نقشي مان چٽي ٿيندي:

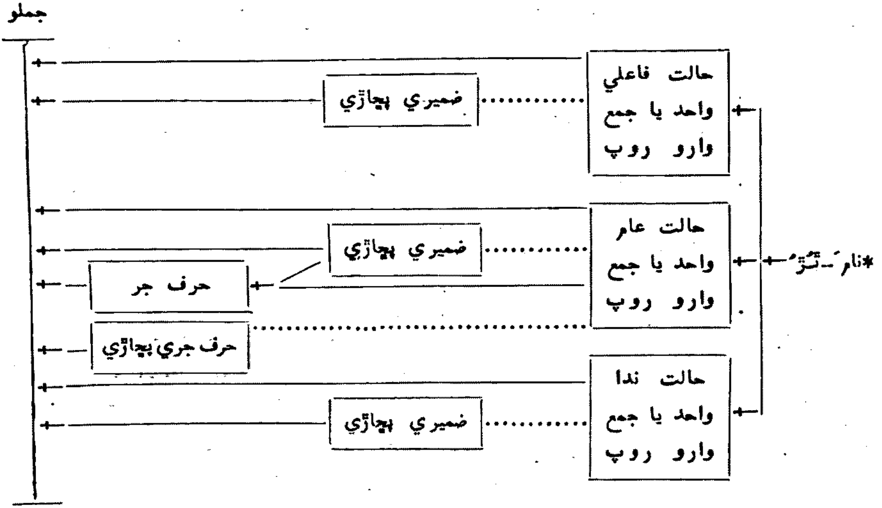

(تير نشان (†) ڏيکارين ٿا ته نامَ-ٿُڙ، جملي ۾ ڪهڙيءَ ريت داخل ٿئي ٿو. ٽِٻڪل ليڪون ڏيکارين ٿيون ته فقط ٿورا نام-ٿڙ انهيءَ بناوت ۾ اچي سگهن ٿا).

...(اڳئين حاشيه، صفحو ١٦٢ تان)

انهن پٺيان ڪسوٽين مان ڪاٻ، ڪسوٽي ڪٿي، وصف جوڙڻ ۾ ٺيڪ آهي. هن مضمون ۾ اهڙي واٽ اختيار ڪئي آهي.

گردان جي لحاظ کان، صفتن کي اسمن کان الڳ ڪري نه سگهبو. ٻنهي جو ڦيرو هڪ جهڙو آهي. ملو ڇوڪرو، سٺا ڇوڪرا، سٺن ڇوڪرن کي، سٺي ڇوڪري، سٺين ڇوڪرين کي. علم نحو ۾، جملي ۾ اسم کان الڳ بيهڪ هئڻ ڪري، صفت کي جدا ڪلاس ۾ رکجي ٿو

* ٿڙ (Stem)، لفظ جو اهو روپ آهي، جنهن ۾ گرداني پڇاڙيون (Inflectional Suffixes) لڳائجن ٿيون. «راجا» ٿڙ آهي، جنهن ۾ /-ئون/ يا /-ئن/ پڇاڙي لڳائي، «راجائون» يا «راجائن» لفظ
(ڏسو حاشيو صفحو ١٦٤)

نام - ٽڙ:

نام - ٽڙ، مفرد، مرڪب ۽ مرتب قسمن جا آهن.

(۱) مفرد (Simple)، جيڪي وڌيڪ ننڍڙن معنيٰ ڀرين جزن ۾ ننا ڀڃي سگهجن.
مثال: دعا، ٻه، پاڻي، هوءَ.

(۲) مرڪب (Compound)، جيڪي ٻن يا وڌيڪ لفظن جي ميل سان جڙيل آهن.
مثال: لڪاٻتي، ٻتيھه، هرڪو.

(۳) مرتب (Complex)، جيڪي اهڙن معنيٰ ڀرين جزن مان جڙيل آهن، جن ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ٻڌل روپ (Bound forms) آهن. مثال: سنائي (سنو + آئي)، هوءَ (هو + آ)، پڙهيل (/پڙهہ-/+/-يـ-/+/-آل/).

سنڌيءَ ۾ نام - ٽڙ گهڻو ڪري سُر (Vowel) پورا ٿين ٿا. ڪو ٻه سُر، نام جي پڇاڙيءَ ۾ اچي سگهي ٿو. مثال: آ (ڪت، هوءَ، ٻہ)، آ (دوا، راجا، آها، سا)، إ (سيٺ، رات)، اِي (هاري، ماني، مڙيوئي)، اَ (پٽُ، مسُ، هيءُ، پنجاه)، او (مانهو، ڳئون، هوءُ) اِي (هجي، تي، ٻي. اي.)، ايءَ (جيءَ، وديالي،ءَ، وشيءَ)، او (ڇوڪرو، آهو، جو، سنو)، اؤ (ڇؤ، ٻؤ، سؤ).

ٻين ٻولين مان سنڌيءَ ۾ آيل ڪجهه لفظ، وينجن (Consonant) ۾ به پورا ٿين ٿا، جي گهڻو ڪري جنس مونث ۾ آهن. مثال: بس (Bus)، نرس، بارش.

نام - ٽڙ جي جنس:

سنڌيءَ ۾ ٻہ جنسون آهن - مذڪر ۽ مونث. اهڙن نام - ٽڙن جو انداز بلڪل ٿورو آهي، جن ۾ اشتقاقي پڇاڙيءَ (Derivational Suffix) ذريعي جنس ظاهر ڪيل هوندي آهي. مثال: ماسڙ، پڦڙ ۾ /- آڙ/ مذڪر ڏيکاريندڙ پڇاڙي آهي. ساڳيءَ ريت، /-اي/،/-آ/،/-آ/، /-إ/ پڇاڙيون، جنس مونث ڏيکارين ٿيون. مثال طور، ڇوڪري، هوءَ، آها، ڇوڪر. ٻيا نام - ٽڙ، جن ۾ جنس ڏيکاريندڙ اشتقاقي پڇاڙي لڳل ڪانہ آهي، تن جي جنس، ٻوليءَ جي وهنوار سوجب مقرر ٿي ويئي آهي. اهڙا لفظ، پنهنجي جنس، جملي ۾ فعل، صفت وغيره جي لاڳاپي ذريعي ظاهر ڪن ٿا. مثال: ڪتا جو 'رسُ' (مذڪر)، ڪمند جي 'رس' (مونث)؛

...(آندل حاشيہ صفحو ۱۶۳)

جوڙجي ٿو. /ليڪ-/فعل-ٽڙ آهي، جنهن ۾ /-آن/، /-اون/گرداني پڇاڙيون لڳائي، 'ليڪان'، 'لڪون' فعل جوڙجن ٿا. /ليڪند-/ فعل-ٽڙ آهي، جنهن ۾ /-آس/، /-اين/ ۽ /-او/گرداني پڇاڙيون لڳائي، 'لڪندس، لڪندين، لڪندو' فعل جوڙجن ٿا. ٽڙ، سادو، مرڪب يا مرتب روپ هوندو آهي، پر جڙ (Root) هميشہ سادو روپ هوندي آهي، جنهن کي وڌيڪ ننڍڙن معنيٰ ڀرين روپن ۾ ڀڃي سگهبو آهي. /ليڪ-/ جڙ آهي. 'بيهوشيءَ ۾'- بيهوشي ٽڙ آهي، جنهن ۾ /-آ/ حالت عام، عدد واحد جي پڇاڙي لڳل آهي. انهيءَ لفظ ۾ 'هوش' جڙ آهي، جنهن ۾ /بي-/ اڳپاڙي لڳائي 'بيهوش' جڙيو آهي، ۽ جنهن ۾ وري /-اي/ پڇاڙي لڳائي 'بيهوشي' جوڙيو آئيون.

'ماڻ' (مذڪر) لڪان ٿو، 'ماڻ' (مونث) لڪان ٿي؛ مون 'ڀائي' (مذڪر) پيتو، مون 'ماني' (مونث) ڪاڍي.

حالتن ۾ نام-ٽڙ جي ڦيري جي بناوت:

حالت فاعلي، عدد واحد ۾ نام جو جيڪو روپ آهي، تنهن ۾ گردان ڏيکاريندڙ ڪابه پڇاڙي لڳل نه هوندي آهي؛ انهيءَ ڪري نام-ٽڙ جو اصل روپ ۽ حالت فاعليءَ وارو روپ، ساڳيو هوندو آهي. باقي حالت فاعليءَ جي عدد جمع ۾، تورڙي حالت عام (واحد، جمع) ۾ ۽ حالت ندا (واحد، جمع) ۾ نام-ٽڙ جو گردان، پڇاڙيءَ لڳائڻ سان جڙندو آهي. مثال:

نام-ٽڙ + حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙي = نام.

دوا + /-اون/ = دوائون

اهو + /-اِي/ = اهي

ني + /-اِنِ/ = نن

ضميري پڇاڙيون (Pronominal Suffixes)

گهڻين ئي ٻولين ۾ ڏٺو ويو آهي ته ٽڙ ۾ گرداني پڇاڙيءَ کان پوءِ ٻي ڪابه پڇاڙي ڪانه لڳندي آهي، پر سنڌيءَ ۾ ائين ڪونهي. سنڌيءَ ۾ ڪجهه لفظن ۾ گرداني پڇاڙيءَ کان پوءِ ضميري پڇاڙي پڻ لڳي سگهي ٿي، پُٽَسِ خط لکيو-هتي 'پُٽَ' لفظ ۾ /-اَ/ حالت عام، عدد واحد جي پڇاڙي آهي، جنهن جي پٺيان ضميري پڇاڙي /-سِ/ لڳل آهي.

انهيءَ مان ظاهر آهي ته ڪجهه نام-ٽڙن جو ڪنهن به حالت (Case) وارو روپ، سڌو يا ضميري پڇاڙي ڪٺي جملي ۾ ڪم اچي ٿو.

حالت فاعلي: هن جو پٽُ بيٺو آهي-پُٽُسِ بيٺو آهي.

حالت عام: هن جي پُٽَ خط لکيو-پٽَسِ خط لکيو.

حالت ندا: سنهنجا ڏيرا هيڏانهن ته آچ-ڏيرَمِ! هيڏانهن ته آچ.

حرف جر (Postpositions):

نام-ٽڙ جو حالت عام وارو روپ، پنجن نمونن سان جملي ۾ داخل ٿي سگهي ٿو.

(١) ٻي ڪابه پڇاڙي يا حرف جر ڪٺڻ کان سواءِ:

'ڇوڪري' خط لکيو. 'ڇوڪرن' خط لکيا. مان 'ڪراچيءَ' ويندس.

(٢) حالت عام وارو روپ + ضميري پڇاڙي.

پٽَسِ (پُٽَ + سِ) خط لکيو.

(٣) حالت عام وارو روپ + ضميري پڇاڙي + حرف جر.

پٽس کي (پُٽَ + سِ + کي) خط لکيو.

(٤) حالت عام وارو روپ + حرف جر.

'ڇوڪري ڪي' ڪتاب ڏي. 'ڇوڪرن ڪي' ڪتاب ڏي.

(٥) حالت عام وارو روپ + حرف جري پڇاڙي.

ڳوٺان (ڳوٺ + آن)، ڳوٺِ (ڳوٺ + اِ).

حرف جر گھڻو ڪري آڻ ڦرندڙ لفظ آهن - مثال - 'مِ، تي'. ۾ ڪي ڪي حرف جر، حالت ۽ عدد ۾ ڦرن ٿا. مثال - ڇوڪري جو ڪتاب، ڇوڪري جا ڪتاب، ڇوڪري جي ڪتاب مان. ڪجھ حرف جر، سنڌيءَ ۾ فقط حالت عام جي نام پنيان استعمال ٿيندا آهن. مثال - ڇوڪري ڪي، نهر ۾. اهڙن حرف جرن کي فقري ۾ ٻڌل (Phrase bound) حرف جر سڏجي ٿو. ٻيا حرف جر اهڙا آهن، جن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال وسيع آهي. اهي حالت عام جي نام پنيان استعمال ٿيڻ کان سواءِ جملي جي ٻيهڪ ۾ ٻين هنڌن تي پڻ استعمال ٿين ٿا. اهڙن حرف جرن کي آزاد (Free) حرف جر سڏجي ٿو. مثال طور - ڳوٺ 'پاسي'؛ 'پاسي' ٿيءُ؛ 'پاسي' ۾ ويھ. ڪجھ حرف جر سادي يا مفرد روپ وارا آهن ته ڪجھ مرتب روپ وارا. مثال - ۾، تي، وٽ، مفرد حرف جر آهن. کان (کي+/-آن/)، منجهان (منجھ+/-آن/) مرتب حرف جر آهن. نام ۽ حرف جر جي وچ ۾ ميلاپ پڪو نه آهي، جنهنڪري انهن جي وچ ۾ زور ڏيکاريندڙ حرف به اچي سگهن ٿا. مثال - آنهني کي (آنهن+/اي/+ کي)، ٻنهي کي (ٻن+/-هيِ/+ کي). حالت عام جي نام پنيان هڪ يا هڪ کان وڌيڪ حرف جر اچي سگهن ٿا.

(١) حالت عام ۾ نام+ هڪ فقري ۾ ٻڌل حرف جر. هو گھر ۾ ويٺو آهي.

(٢) حالت عام ۾ نام+ ٻه فقري ۾ ٻڌل حرف جر. مان توکان سواءِ گھمڻ نه ويندس.

(٣) حالت عام ۾ نام+ هڪ آزاد حرف جر. هو اوپر پاسي ويو آهي.

(٤) حالت عام ۾ نام+ هڪ فقري ۾ ٻڌل حرف جر + هڪ آزاد حرف جر. انهيءَ کان پوءِ ڇا ٿيندو؟

هاڻي ڏسبو ته نام - ٽڙ جي حالت عام ۾، حرف جر تائين، وڌي ۾ وڌي بناوت هن ريت ٿيندي.

نام - ٽڙ + حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙي + ضميري پڇاڙي + حرف جر + حرف جر.

مثال - پٽس کان سواءِ (پٽ+/-آ/+/-سِ/+ کان+ سواءِ).

حرف جري پڇاڙيون (Postpositional suffixes)

حرف جري پڇاڙين جا مثال هن ريت آهن :-

/- آن/ڳوٺان/- آئون/ڳوٺئون/- اؤن/هٿون، ڳوٺون/- اِ/هٿِ، گھر/- اِين/ٻارين ٻچين، هٿين ٻچين/- اِين/چئين (رهئين).

حرف جري پڇاڙيون، حرف جر کان هيٺين ڳالهين ۾ ڦريل آهن :-

(١) حرف جر، حالت عام ۾ بيٺل ڪنهن بہ نام پٺيان اچي سگهي ٿو، ۽ حرف جري پڇاڙين جو استعمال فقط ٿورن نامن سان ٿئي ٿو. (٢) حرف جري پڇاڙين جي اڳيان حالت عام جي پڇاڙي غائب ٿئي ٿي. ڳوٺ ماں-ڳوٺان (ڳوٺ + /-آن/). (٣) نام سان حرف جري پڇاڙيءَ جو ميلاپ اهڙو تہ پڪو آهي، جو انهن جي وچ ۾ ٻيو ڪوبہ حرف ڪونہ ٿو اچي سگهي. (٤) سيئي حرف جري پڇاڙيون، مفرد ۽ اڻ ڦرندڙ روپ آهن. انهن مان ڪيتريون پڇاڙيون، مرتب حرف جر جوڙين ٿيون. منجهہ + /-آن/- منجهان. (٥) نام جي پٺيان، هڪ کان وڌيڪ حرف جري پڇاڙيون ڪڏهن بہ اينديون آهن.

حرف جري پڇاڙيءَ اڳيان، حالت عام واري پڇاڙي غائب ٿيڻ ڪري، عدد واحد ۽ جمع ۾، هم-آواز (Homophonous) لفظ جڙي پون ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ فقط بيان مان ئي ڄاڻ پوي ٿي تہ حرف جري پڇاڙي، عدد واحد جي نام پٺيان لڳل آهي يا عدد جمع واري نام پٺيان. مثال-

هن هٿان-هن هٿ تان
سيني هٿان-سيني هٿن تان
هن هٿ-هن هٿ تي
سيني هٿ-سيني هٿن تي.

جهوني سنڌيءَ ۾ توڙي ڀاڪن ۽ چوڻين ۾ ڪيترائي اهڙا مثال ملن ٿا، جن ۾ حالت عام واري پڇاڙي، حرف جري پڇاڙيءَ اڳيان غائب ڪانہ ٿي آهي.

ڪلهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي؛ مونهان ٿي اڳي؛
تنيئان وڏيو هيڪڙو؛ توهان ڏار (توکان ڌار)؛
ساجن سيئينئان سهڻو؛ هيئان پوء (هن کان پوء).

/-آن/، /-آئون/، /-اون/، /-ا ين/ پڇاڙيون، اِ، اي، ايءَ، اؤ ۽ وينجن ۾ پورن ٿيندڙن نامن پٺيان ڪونہ ٿيون لڳن؛ باقي ٻين سيني سُرن ۾ پورن ٿيندڙن نامن سان سندن واهپو نظر اچي ٿو. مثال-

آ-هڙ-هڙان، هڙئون، هڙون؛ زال-زالين؛ سَت-ستين.
آ-دنيا-دنيئون، دنيان، دنيون (ڏسو-اصطلاح-دنيون ٻاڻيون نڪتل).
اِ-دل-دليؤن، دليون، دليان؛ اک-اکئين.
اي-پاڻي-پاڻيئون، پاڻيون، پاڻيان.
اَ-هٿ-هٿئون، هٿون، هٿان، هٿين.
اؤ-ميرؤن-ميرئان.
او-خيسو-خيسئون، خيسون، خيسان.

/-ا/ پڇاڙيءَ جو استعمال گهڻو ڪري '۴' ۾ پورن ٿيندڙ مذڪر اسمن سان ٿئي ٿو. 'آ' پڇاڙيءَ وارا ڪي اسم پڻ /-ا/ ڪٽن ٿا. مثال- گهرُ- گهرِ؛ ڪنڌُ- ڪنڌِ.

/-اين/ پڇاڙي فقط 'ٻه'، 'ٽي' ۽ 'چار' سان استعمال ٿيل نظر اچي ٿي. ٻين (ٻنهين)، ٽين (ٽنهين)، چئين (چئني).

/-اين/ کان سواءِ ٻيون سڀ حرفجري پڇاڙيون، بيان موجب، جدا جدا حرف جرن جي معنيٰ ڏين ٿيون. مثال-

پيرين پوڻ = پيرن تي پوڻ.

آپ اکئين پيو ڏسجي = آپ اکين سان پيو ڏسجي.

گهڻين زالين (گهڻين زالن سان) گهر نه هاي، گهڻين مردين (گهڻن مردن سان) هَٽَ نه هلي.

غريبان مار = غريبن تي مار.

آه غريبان (غريبن جي) ٿهر خدائي.

پرائي بودنون (بودن تي) ڪاٺ ڪپه ڪونئرو.

پرائي دهلين (دهلن تي) احمق نچي.

جهڙو حال حبيبان (حبيبن جو) تهڙو پيش پريان (پرينءَ لاءِ، پرينءَ وٽ).

ڳوٺان (ڳوٺ کان) پيو اچان.

هيءَ شيءِ وڃي گهرِ (گهرَ ۾) رک.

هو وڃي پٽِ (پٽ تي) پيو.

جهوني سنڌيءَ ۾، ڪن حرفجري پڇاڙين جو استعمال، ضميرن سان به نظر اچي ٿو. مثلاً- توهان، مونهان، سيئان، تنئان، هينان.

حالتن (Cases) بابت سمجهاڻي:

سنڌيءَ ۾ حالتن کي سمجهائيندي، عالمن، ڪجهه مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو آهي. ٽرمپ ۽ بيمس (۱)، سنسڪرت سان سنڌيءَ جي ڀيٽ ڪندي، سنڌي نامن جي حالتن جو بيان ڪيو آهي ۽ ڏيکاريو اٿن ته ڪيئن سنسڪرت جون اٺ حالتون هاڻوڪين آريه ڀاشائن ۾ نظر اچن ٿيون. سندن راءِ موجب، گردان جي خيال کان نام پنهنجيءَ پڇاڙيءَ ۾ ڪجهه ڦيرگهير

(1) John Beames: A Comparative Grammar of the Modern Indo-Aryan languages: "The modern noun in all the seven languages has the same number of cases as in Sanskrit, nominative, accusative, instrumental, dative, ablative, genitive, locative and vocative... strictly speaking a noun has in none of the seven languages more than four forms: the nominative singular and plural, and the modified stem or oblique, or crude, or formative for both numbers". (Volume II., P. 181, 183).

ڪري فقط ٻه حالتون ڏيکارين ٿا ــــ حالت فاعلي ۽ حالت عام. سنڌيءَ ۾ ڪجهه نامَ حالت ندا به ڏيکارين ٿا. سنسڪرت جون ٻيون حالتون، حالت عام جي نام پٺيان حرف جر لڳائي ظاهر ڪيون وڃن ٿيون. سنڌيءَ ۾ ڪي نام، حالت آپادن (Ablative) ۽ حالت مڪاني (Locative) پڇاڙين لڳائڻ سان به ظاهر ڪن ٿا. مثلاً ــ گهران، ڳوٺان؛ گهر، ڳوٺَ.

جهمٽمل نارومل وسڻائي، سنڌيءَ ۾ ويڪتي يا حالت سمجهائيندي لکي ٿو ــــ "ويڪتي شبد جي اکري معنيٰ آهي ڀڃڻ، يعني شبد جي پڇاڙيءَ جو اهڙيءَ طرح ڀڃڻ يا انهيءَ ۾ اهڙي مٽ-سٽ ڪرڻ، جنهنڪري جملي ۾ ٻين شبدن سان ملي وڃي. اهڙو پڇاڙيءَ جو متجڻ يا ويڪتي، سچ ته سنڌيءَ ۾ آهي ئي هڪ، يعني شبدن جون پڇاڙيون جدا جدا حالتون ڏيکارڻ لاءِ هڪ ڦيرو ٿيون ڪائن. اهڙي ڦريل پڇاڙيءَ کي 'سامان روپ' يا 'عام صورت' چوندا آهن. اهو شبد جو اهڙو روپ آهي، جو پاڻ ساڳيو ئي ٿو رهي، پر جدا جدا ناميوگي (حرف جر) ملائڻ سان منجهانئس جدا جدا ويڪتيون ٿيون نهن(۱)". وري انهيءَ صفحي تي، سنسڪرت جي اثر هيٺ اچي، هو صاحب لکي ٿو، "سنڌيءَ ۾ آٺ ويڪتيون آهن." ان بعد سنسڪرت جي طرز تي، آنهن آئن ئي ويڪتين جي سمجهاڻي ڏنل آهي.

ڪشنچند گلاب سنگهه گدوائي ۽ ڏيارام وسڻمل ميرچندائيءَ جي راءِ موجب، "اسم يا ضمير جو جملي ۾ ٻين لفظن سان جيڪو لاڳاپو آهي، يا انهيءَ لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ جا ڦيرڦار اُن اسم يا ضمير جي صورت ۾ ٿئي ٿي، تنهن کي اسم يا ضمير جي حالت چون ٿا." (۲) هنن صاحبن، اسم ۽ ضمير جون پنج حالتون ٻڌايون آهن ــــ حالت فاعلي، حالت مفعولي، حالت جري، حالت اضافت (حالت جريءَ جو هڪ خاص قسم) ۽ حالت ندا.

مرزا قليچ بيگ، گدوائيءَ ۽ ميرچندائيءَ واري حالت جي وصف ڪئي آهي. (۳) هن صاحب، پنهنجي سنڌي وياڪرڻ جي پهرئين ڀاڱي ۾ ٽي حالتون ڄاڻايون آهن ۽ حالت ندا کي حالت فاعليءَ جو هڪ قسم ۽ حالت اضافت کي حالت جريءَ جو هڪ قسم ڪري ليکيو آهي. پر پوءِ وري سنڌي وياڪرڻ جو ٻيون ڀاڱو لکندي ويچار ڦيرايو اٿس. اتي حالت اضافت ۽ حالت ندا کي جدا ڳڻي، ڪل پنج حالتون ڄاڻايون اٿائين.

پيرومل مهرچند آڏواڻي ٻه گدوائيءَ ۽ ميرچندائيءَ جي ڏنل حالت جي وصف کي قبول ڪري(۴)، حالتن جا مکيه ٽي قسم ڄاڻايا آهن ــــ حالت فاعلي، حالت مفعولي ۽ حالت جري. هن صاحب، حالت ندا کي حالت فاعليءَ جوئي هڪ نرالو قسم ڪري ليکيو آهي ۽ حالت اضافت کي حالت جريءَ کان جدا سمجهندي پڻ رواج موجب انهيءَ کي حالت جريءَ جو هڪ قسم ڪري ڪٿڻ لاءِ مجبور ٿيو آهي.

---

(۱) جهمٽمل نارومل وسڻائي ــ سنڌي ٻوليءَ جو نئون وياڪرڻ، ڪراچي، ۱۸۹۲ع، ص ۵۰. (۲) ڪشنچند گلابسنگ گدوائي ۽ ڏيارام وسڻمل ميرچندائي ــ سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو ۲، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۱۷ع ص ــ ۴۳.
(۳) مرزا قليچ بيگ ــ سنڌي وياڪرڻ (ڀاڱو ۱)، نئون ڇاپو، ۱۹۶۰ع، ص ۲۶ (۴) پيرومل مهرچند آڏواڻي وڏو سنڌي وياڪرڻ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۲۶ع، ص ۴۳.

ڪنهن ٻـ ٻوليءَ جي جڏهين اسين ٻيهڪ جاچڻ چاهيون ٿا، تڏهن اسان کي ٻين ٻولين جي اثر کان آجو ٿي انهيءَ ٻولي جو اڀياس ڪرڻ گهرجي. اهڙي اڀياس بعد اسان جي سامهون ٻوليءَ جي جيڪا صورت اچي بيهي، تنهن جي ٻوءِ پلي ٻين ٻولين سان ڀيٽ ڪري ڏسون ۽ انهيءَ جي بڻ-بنياد ۽ تاريخي ڦير گهير تي ويچار ڪريون. انهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ سنسڪرت ۾ اسم، اٺ حالتون ظاهر ڪن ٿا، يعني هرهڪ حالت ۾ اسم جدا جدا روپ ڏيکاري ٿو. مثال طور، 'رام' لفظ جا سنسڪرت ۾ عدد واحد ۾ جدا جدا اٺ روپ آهن: راسَہ (رام)، رامَم (رام کي)، رامِيڻ (رام سان)، رامايَہ (رام لاءِ)، رامات (رام کان)، رامَسيَہ (رام جو)، رامي (رام ۾)، رام (اڙي رام). پر هاڻوڪين آريہ ٻولين ۾ ڪوبہ اسم، سنسڪرت اسم وانگر جدا جدا اٺ روپ ڪونہ ٿو ڏيکاري. انهيءَ ڪري، سنڌيءَ توڙي ٻين جديد آريہ ٻولين ۾ اسم جون اٺ حالتون مڃڻ غيرواجب آهي.

سنڌيءَ ۾ گهڻا نام گردان ۾ فقط ٻـ حالتون ڏيکارين ٿا، ۽ هرهڪ حالت ۾ واحد ۽ جمع جو فرق پڻ ڏيکارين ٿا. مثال:

	واحد	جمع	واحد	جمع
حالت فاعلي-	ڇوڪري	ڇوڪريون	اِهو	اِهي
حالت عام-	ڇوڪريءَ	ڇوڪرين	اِنهيءَ	اِنهن

اِ ۽ اَ کان سواءِ، ٻين سُرن ۾ پورا ٿيندڙ مذڪر اسم، گردان ۾ ٽي حالتون ڏيکارين ٿا، جن مان هرهڪ حالت ۾ آهي واحد ۽ جمع جو فرق بہ ظاهر ڪن ٿا. مثال:

	واحد	جمع	واحد	جمع
حالت فاعلي-	ڇوڪرو	ڇوڪرا	ٻارُ	ٻارَ
حالت عام-	ڇوڪري	ڇوڪرن	ٻارَ	ٻارنِ
حالت ندا-	ڇوڪرا	ڇوڪرؤ	ٻارَ	ٻارو

هيءَ حقيقت سيني عالمن محسوس ڪئي آهي، پر حالتون سمجهائيندي، انهيءَ گردان جي ڪسوٽيءَ تي حالتن جي سمجهاڻي ڪانہ ڏني اٿن. حالت عام لاءِ سنڌيءَ ۾ وياڪرڻ لکندڙن، 'عام صورت' لفظ ڪتب آندو آهي. هتي اهو ڌيان رکڻ گهرجي تہ گردان ۾ جيڪي روپ بلڪل ساڳيا آهن، تن کي هم-آواز (Homophonous) روپ سڏبو آهي. مثلاً- ٻار (حالت فاعلي، جمع)، ٻارَ (حالت عام، واحد)، ٻارَ (حالت ندا، واحد)، هم-آواز هوندي پڻ اهي لفظ نحوي ٻيهڪ ۾ الڳ الڳ طرح استعمال ٿين ٿا، انهيءَ ڪري اِهي جدا جدا لفظ ليکجن ٿا.

روايتي (Traditionel) وياڪرڻ ۾ لفظن جي گرداني ڦيرقار کي، توڙي جملي ۾ ٻين لفظن سان سندن لاڳاپن کي 'حالتون' سڏيو ويو آهي. گردان ۾ تہ لفظ فقط ٻہ يا ٽي حالتون ڏيکارين ٿا، پر جملن ۾ ٻين لفظن سان سندن لاڳاپا تہ گهڻا آهن. انهيءَ ڪري ئي روايتي

وياڪرڻ ۾ حالت جي سمجهاڻيءَ ۾ مونجهه پيدا ٿي آهي. حقيقت ۾ نام، گردان ۾ جيتريون حالتون ظاهر ڪري ٿو، اوتريون اُن جون حالتون ليکڻ ئي صحيح آهي.

جيڪي عام حالت مفعولي ۽ حالت اضافت جدا ڄاڻائين ٿا، سي اِتي گرداني ڪسوٽي (Inflectional criterion) ڇڏي، جملي ۾ لفظ جي استعمال جي ڪسوٽي يعني نحوي ڪسوٽي (Syntactic Criterion) ٿا ڪتڻ. مثال طور، هيءُ ’صوف‘ سنو آهي، احمد ’صوف‘ ڪائي ٿو. — اِنهن ٻن جملن ۾ ’صوف‘ لفظ جي صورت ساڳي آهي، پر جملي ۾ جدا جدا لاڳاپن ڪري، پهرئين جملي ۾ اهو لفظ فاعل آهي ته ٻئي جملي ۾ مفعول آهي. ساڳيءَ طرح — عليءَ کي ڪتاب ڏي، عليءَ کان ڪتاب وٺ، عليءَ وٽان ڪتاب ڪٺي اچ، هيءُ عليءَ جو ڪتاب آهي، هي عليءَ جا ڪتاب آهن، عليءَ جي ڪتاب جو جلد سنو آهي، - اِنهن جملن ۾ ’عليءَ‘ لفظ پٺيان جدا جدا حرف جر ڪتب آيا آهن، جن مان ’جو، جا، جي‘ حرف جر وارن جملن جي بناوت ٻين جملن کان ڦريل آهي، ڇاڪاڻ جو اهي حرف جر، لاڳو اسم جي عدد، جنس ۽ حالت موجب پنهنجي ضرورت ڦيرائين ٿا. انهيءَ ڪري حالت اضافت کي ٻين حالتن کان جدا ڪري ليکڻ ۾ نحوي ڪسوٽيءَ جو سهارو ورتل آهي. جيڪڏهن نحوي ڪسوٽي ڪٺي، لفظ جو گردان سمجهائڻو آهي ته پوءِ نام جي گردان ۾ فقط حالت مفعولي، حالت اضافت ۽ سنڪرت وارين. اُن حالتن تائين لفظ جي ڦيري کي محدود ڇو رکجي؟ پوءِ ته ڪو لفظ جملي ۾ ٻين لفظن سان جيترا لاڳاپا ڏيکاري ٿو، اوتريون حالتون انهي لفظ جي گردان ۾ ڪٺيون پونديون، جو بالڪل غلط آهي.

ڪشنچند گدوانيءَ ۽ ڏيارام ميرچندانيءَ، حالت جي جيڪا وصف ڏني آهي، تنهن کي ميرزا قليچ بيگ ۽ پيرومل مهرچند ٻن قبول ڪيو آهي. انهن مڙني صاحبن، حالت جي وصف، گرداني توڙي نحوي ڪسوٽيءَ جي آڌار تي جوڙي آهي، جا انگريزيءَ جي روايتي گرامرن تان ورتل ٿي ڏسجي(۱). سنڌيءَ ۾ انگ ۸ ٻن حالتن ۾ ڦرن ٿا، جن جو انهيءَ وصف ۾ ذڪر ڪيل ڪونهي. حالت جي وصف، گرداني ڪسوٽيءَ موجب هن ريت ٿيندي — جملي ۾ ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکارڻ لاءِ نام جي صورت ۾ جيڪا گرداني (inflectional) ڦيرڦار ٿئي ٿي، تنهن کي انهيءَ نام جي حالت چئجي ٿو. مثال طور، ڇوڪرو خط لکي ٿو، ڇوڪرا خط لکن ٿا، ڇوڪري کي ڪتاب ڏي. - جملن ۾ ڇوڪرو، ڇوڪرا، ڇوڪري، ڇوڪرن لفظ، جملي جي بناوت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ جيڪو روپ اختيار ڪن ٿا، تنهن کي سندن حالت سڏجي ٿو. هتي اهو ڌيان رکڻ گهرجي ته گرداني ڦيرڦار، اشتقاقي (Derivational) ڦيرڦار کان علحدي

(1) پيشيو — J. C. Nesfield

"The *relation* in which a noun stands to some other word, or the *Change of form* by which this relation is indicated, is called its case."—"English Grammar Series", Book IV, 1953, PP. 21. (First Edition in 1895).

آهي. 'ڇوڪرو' لفظ مان 'ڇوڪري، ڇوڪرات، ڇوڪراڻي، ڇوڪراٺو' لفظ به جڙن ٿا. اها اشتقاقي ڦيرڦار يا اشتقاقي بناوت چئبي.

حالت فاعلي، حالت عام ۽ حالت ندا جي وصف هن ريت سمجهڻ گهرجي:

(١) حالت عام، نامَ جو اهو روپ آهي، جنهن جي پٺيان حرف جر استعمال ٿي سگهي ٿو.

(٢) حالت ندا، نامَ جو اهو روپ آهي، جيڪو هيٺ ڏنل طرز تي جڙي ٿو.

جمع	واحد
ڇوڪرؤ	١- ڇوڪرا
ٻارو	٢- ٻار
پاڻرو	٣- پاڻر
رهاڪُنو	٤- رهاڪو

(٣) حالت عام ۽ حالت ندا کان سواءِ ٻيا جيڪيٍ گرداني روپ نام اختيار ڪري ٿو، تن کي حالت فاعلي سڏجي ٿو.

ڪنهن حالت وارو لفظ جملي ۾ ڪهڙو ڪهڙو ڪم (Function) ڪري ٿو، يعني ٻين لفظن سان ڪهڙا ڪهڙا لاڳاپا ڏيکاري ٿو، تنهن جي سمجهاڻي علم نحو جي ڀاڱي ۾ الڳ ڏيڻ گهرجي. مثال طور، حالت فاعلي واري نام جا جملي ۾ ڪجهه استعمال آهن:

(١) فاعل - 'ٻکي' آڏاڻو.

(٢) مفعول - هن 'ٻکي' ماريو.

(٣) فعل جو پورائو ڪندڙ- گهوڙو 'جانور' آهي.

<u>حرف جري پڄاڙيون ۽ حالت ڏيکاريندڙ پڄاڙيون:</u>

سنڌيءَ ۾ نام جو گردان سمجهائيندي، ڪن عالمن، 'گهوڙان، گهوڙئون، گهوڙنون' جهڙن لفظن کي حالت آپادان (Ablative Case) ۾ ڄاڻايو آهي، جن ۾ /- آن/، /- آنون/، /- اؤن/ پڄاڙيون، حالت آپادان ڏيکارين ٿيون. ساڳيءَ طرح گهوٽِ، گهرِ لفظن ۾ /- اِ/ پڄاڙي، حالت مڪاني (Locative Case) ڏيکاريندڙ ٻڌائي وئي آهي. ٻارين ٻچين، هٿين- ٻجين جهڙن لفظن ۾ /- اين/ پڄاڙي، حالت عام (Oblique Case) جي پڄاڙي ٻڌائي وئي آهي(١). انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته اهي پڄاڙيون، سنسڪرت، پراڪرت جي حالتن ڏيکاريندڙ پڄاڙين مان نڪتل آهن. پر هن وقت سنڌي ٻوليءَ جي بيهڪ ۾ اهي پڄاڙيون حرف جر جو ڪم ڪن ٿيون. انهيءَ ڪري ڪين حرف جري پڄاڙيون سڏڻ ئي

(1) Cf Grierson- "In addition to the nominative and the oblique case, which are common to all Indo-Aryan vernaculars, Sindhi has also an organic ablative. an organic locative, and a vocative The sign of the ablative is- a ...... The organic locative ends in -e." "Linguistic Survey of India", Vol. 8, Part 1; P. 24.

درست آهي. سنڌيءَ ۾ حالتون ڏيکاريندڙ پڇاڙيون اهي آهن، جيڪي نام جي صورت ۾ گرداني ڦيرڦار ڏيکارين ٿيون. مثال طور، چوڪري خط لکيو، ـــ هن جملي ۾ /-اي/ پڇاڙي، 'چوڪرو' نام-ٽڙ جي حالت عام، عدد واحد ڏيکاريندڙ پڇاڙي آهي. (ڏسو ۴-۱، ۵-۱، ٦-۱).

پراڻي سنڌيءَ ۾ ڪيترائي اهڙا مثال ملن ٿا، جن ۾ نام جي حالت عام ڏيکاريندڙ پڇاڙي، حرف جري پڇاڙيءَ اڳيان غائب ڪانه ٿي ٿي. مثلاً-ڪلهنئون، ٽنئان، سينئان، ڳوڻنئون. اهڙن مثالن مان صاف ظاهر آهي ته نام-ٽڙ ۾ حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيءَ پٺيان حرف جري پڇاڙي لڳل آهي، نه ته هڪ ئي نام-ٽڙ پٺيان حالت ڏيکاريندڙ ٻه پڇاڙيون ميڙيون هونديون، جا ڳالهه بلڪل بي-معنيٰ آهي. عام حالت واري نام پٺيان جيئن حرف جر استعمال ٿئي ٿو، تيئن هنن مثالن ۾ حرف جري پڇاڙي لڳل آهي. ٻنهيءَ جي بيهڪ ساڳي آهي،-نام-ٽڙ+حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙي+حرف جر يا حرف جري پڇاڙي.

(۴) اسم جي گرداني بناوت:

اسم-ٽڙ سان جيڪي حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون (Case-suffixes) لڳن ٿيون، تن سيني کي ڏهن سٽن ۾ ورهايو ويو آهي. هرهڪ سٽ، اسم-ٽڙ جي جنس ۽ پڇاڙيءَ واري سُر سان ٻڌل آهي. انهن سٽن جي آڌار تي اسم-ٽڙ ٻه ڏهن ڪلاسن ۾ ورهايل آهن. فقط-ڀيءُ، ڀاءُ، ڌيءَ، ماءُ، جوءِ، ڀيڻ ۽ نونهن-نرالا (Exceptional) اسم-ٽڙ آهن، جن کي جدا ڪلاسن ۾ رکيو ويو آهي. اِي ۾ پورا ٿيندڙ اسم-ٽڙ سنڌيءَ ۾ تمام گهٽ آهن. مثلاً-هيجي، ٻي. اي.، ايم. اي. انهن مان فقط هيجي جو عدد جمع ۾ روپ هيجيئون ملي ٿو. باقي ٻين 'اي' وارن اسم-ٽڙن جي صورت سيني حالتن ۾ ساڳي رهي ٿي. انهيءَ ڪري اهي اسم-ٽڙ ڪلاسن جي بيان ۾ نه ڄاڻايا ويا آهن. حالت ندا فقط اِ، آ، کان سواءِ ٻين سُرن ۾ پورا ٿيندڙ مذڪر اسم-ٽڙ ڏيکارين ٿا. حالت فاعلي، عدد واحد اسم-ٽڙ جي صورت ذريعي ئي ظاهر ٿئي ٿو. منجهس ڪا به حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙي لڳل نه آهي.

جيڪي اسم-ٽڙ، حالت ندا علحدي صورت ذريعي گردان ۾ نٿا ڏيکارين، تن جا حالت فاعليءَ وارا روپ ئي جملي ۾ ڪنهن کي سڏڻ وغيره لاءِ استعمال ٿين ٿا.

حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون.

ڪلاس اسم-ٽڙ جي پڇاڙي	سٽ نمبر	عدد واحد: حالت عام	عدد واحد: حالت ندا	عدد جمع: حالت فاعلي	عدد جمع: حالت عام	عدد جمع: حالت ندا
مذڪر:						
۱- او	۱	-اي	-آ	-آ	-آنِ	-اؤ (-آ)
۲- آ، اؤ	۲	-آ	-آ	-آ	-آنِ	-او (-آ)

٣- اِي، اوُ	٣	ـ آ	ـ0	*ـ0	ـ آنِ	ـاو
٤- ايءِ	٤	ـ0	ـ0	ـ آ	ـ آنِ	ـاو
٥- اِ، اِ	٥	ـ0		ـاون(ـ0)ـآنِ		

مونث:

١- (الف) آ، آ، اوُ (ب) آ، اِ، ايءِ، وينجن	٦	ـ0	ـاون	ـآنِ	
٢- اوُ	٧	ـ آ	ـ0	ـآنِ	
٣- اِي	٨	ـ آ	ـآوُن	ـآنِ	

نرالا اسم-ٽڙ:

١- ا (ياءُ، ڀيءُ)	٩	ـ0	ـ0	ـرُ، ـرَ ـرَن، ـآنِ	ـرَ، ـرو
٢- آ، اِ، ا (ڌيءَ، نونهن ڀيڻ، ماءُ، جوءِ)	١٠	ـ0		ـرُـرون، ـرُنِـــآنِ ـاون	

• اسمن جي گرداني روپاولي (Inflectional Paradigm)

اسم-ٽڙ	عدد واحد			عدد جمع		
	حالت فاعلي	حالت عام	حالت ندا	حالت فاعلي	حالت عام	حالت ندا
مذڪر						
١- ڇوڪرو	ڇوڪرو	ڇوڪري	ڇوڪرا	ڇوڪرا	ڇوڪرَن	ڇوڪرُو (ڇوڪرا)
٢- ٻارُ	ٻارُ	ٻارَ	ٻارَ	ٻارَ	ٻارَنِ	ٻارو (ٻارَ)
جوُ	جوُ	جَوَ	جَوَ	جَوَ	جَونِ	جَوو (جَوَ)

* /ـ0/ ٻڙي (Zero) پڇاڙيءَ جو تصور فقط سرشتي کي چٽيءَ طرح سمجهائڻ لاءِ ڪيو ويو آهي. مثال طور، حالت فاعليءَ ۽ جمع ڏاهڻ جو عام نمونو اهو آهي تہ اسم-ٽڙ ۾ حالت فاعلي جمع ڏيکاريندڙ پڇاڙي لڳائجي. ڪجهڙي اسم-ٽڙ سان ڪهڙي پڇاڙي لڳائجي، انهيءَ جو مدارُ اسم-ٽڙ جي جنس ۽ آخري سُر تي آهي. جيئن تہ اِهو سُر ۾ پورا ٿيندڙ اسم-ٽڙ /ـآ/ پڇاڙي ڪٺي جمع ڏاهين ٿا. ڇوڪرو-ڇوڪرا آ ۾ پورا ٿيندڙ مونث اسم-ٽڙ جمع لاءِ /ـاون/ پڇاڙي ڪٺن ٿا. دوا-دوائون. اهڙي سرشتي ۾ اسين ڏسون ٿا تہ ڪجهہ اسم-ٽڙ اهڙا آهن، جن جي واحد توڙي جمع ۾ هوبهو ساڳي صورت آهي. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ جمع ڏاهڻ لاءِ منجهن ڪا، پڇاڙي ڪاڻ ٿي لڳي. سرشتي ۾ اهو خال چٽيءَ طرح ڏيکارڻ لاءِ /ـ0/ جي ايجاد ڪئي ويئي آهي. ٻڙ ٻڙيءَ جو استعمال جيترو گهٽ ڪجي اوترو بهتر، ڇو تہ ڇڪائيءَ بدران اُلٽو مونجهارو پيدا ٿيندي. مثلا، حالت فاعلي واحد ڏيکارڻ لاءِ ڪوبہ اسم-ٽڙ ڪا، پڇاڙي ڪاڻ ٿو ڪٺي. اهڙيءَ حالت ۾ اِئين چئون تہ حالت فاعلي واحد جي پڇاڙي ٻڙي آهي تہ اِهو بنياد غلط ٿيندو.

٣- ساٿي	ساٿي	ساٿيءَ	ساٿي	ساٿي	ساٿين	ساٿيو (ساٿيئو)
رهاڪو	رهاڪو	رهاڪوءَ	رهاڪو	رهاڪو	رهاڪن	رهاڪئو
٤- وديالئي	وديالئي	وديالئي	وديالئي	وديالئيءَ	وديالئين	وديالئيو
٥- راجا	راجا	راجا		راجائون (راجا)	راجائن	
سيٺ	سيٺ	سيٺ		سيٺيون (سيٺ)	سيٺين	

مونث

١- (الف)

زال	زالَ	زالَ	زالون	زالن
سَسُ	سَسُ	سَسُ	سَسُون	سَسُن
ڇڙ	ڇڙ	ڇڙ	ڇڙون	ڇڙن

(ب)

دوا	دوا	دوا	دوائون	دوائن
رات	رات	رات	راتيون	راتين
شيءِ	شيءِ	شيءِ	شيون	شين
بَسِ	بس	بس	بسون	بسن
٢- ڳئون	ڳئون	ڳئونءَ	ڳئون	ڳئن
٣- اي	ندي	نديءَ	نديون	ندين

نرالا اسم

١- مذڪر

پاءُ	پاءُ	پاءُ	پاءُ	پائرَ،	پائرن،	پائرَ، پائرو

٢- مونث

ڌيءُ (ڌيءَ)	ڌيءَ	ڌيءَ	ڌيئرُ، ڌيئرون، ڌيئون	ڌيئرن، ڌيئن

حالت ڏيکاريندڙ ۽ حرف جري پڇاڙين اڳيان اسم - ٽڙن جي صورت ۾ ڦيرگهير.

هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ سڀئي اسم - ٽڙ، حرف جري پڇاڙين اڳيان حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون کڻائين ٿا. اسم - ٽڙن ۾ حالت ڏيکاريندڙ ۽ حرف جري پڇاڙين اڳيان جيڪا تبديلي ٿئي ٿي، تنهن جو هتي بيان ڪجي ٿو.

(۱) سُر سان شروع ٿيندڙ ٻهاڙين اکرن، هيٺ ذنل اسم ـ ٽڙ، پنهنجو ٻهاڙيءَ وارو سُر غائب ڪن ٿا.

(الف) آ ۾ پورا ٿيندڙ اسم ـ ٽڙ.

زال ـ زالون (/زالُ ـ/+/ـ اون/)

(ب) آ ۾ پورا ٿيندڙ اسم ـ ٽڙ، فقط حرف جري ٻهاڙين اکيان:

دنيا ـ دنيائن ـ دنيئون (/دنيءُ /+/ـ آئوز/) (پيتيو ـ دُنيون پائيون نڪتل).

(ٻ) او ۾ پورا ٿيندڙ اسم ـ ٽڙ، جن ۾ او جي اکيان هڪدم ڪو ٻيو سُر ٻـ آهي، سي فقط اِي اکيان پنهنجو آخري سُر ڪيرائين ٿا.

ٻائو ـ ٻائيي (حالت عامِ عدد واحد)

(پ) آ يا او ۾ پورا ٿيندڙ اسم ـ ٽڙ، جن ۾ آخري سُر اکيان ڪو وينجن آهي، ءِ آ ٻهاڙيءَ وارا لرالا اسم ـ ٽڙ:

بارَ ـ بارَ (/بارُ ـ/+/ـ آ/)، ڇوڪرو ـ ڇوڪرا (ڇوڪرُ ـ/+/ـ آ/)، پاءُ ـ پائُن (/پا ـ/+/ـ آن/)

(ڀ) ٻهو ـ پدا (Non-monosyllablic) اوَ ۾ پورا ٿيندڙ اسم ـ ٽڙ /ـ آن/ٻهاڙيءَ اکيان:

رهاڪو ـ رهاڪُن (/رهاڪُ ـ/+/ـ آن/)

پر هڪ ـ پدي اسم ـ ٽڙ ۾ آخري سُر غائب نٿو ٿئي:

جون (Louse) ـ جونئُن.

(۲) آ ءِ او ۾ پورا ٿيندڙ آهي اسم ـ ٽڙ، جن جي آخري سُر اکيان هڪدم ٻيو ڪو سُر آهي، سي /ـ آ/،/ـ آ/،/ـ او/يا/ـ اؤ/ اکيان پنهنجي آخري سُر ڪي /ـ وَ ـ/ ۾ بدلين ٿا.

ڏيئُ ـ ڏيوَ؛ ڏيوو (حالت ندا جمع)

ٻائو ـ ٻاوا، ٻاوَن، ٻاوَوُ (حالت ندا جمع)

پر جڏهن اسم ـ ٽڙ جي آخري آ اکيان آ اچي ٿو، جنهن جي اکيان ڳڏيل وينجن آهن يا آخري سر ڪان اڳ هڪ ڪان وڌيڪ پد آهن، تڏهن آخري سر جي /ـ وَ ـ/ ۾ تبديل، پنهنجي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي.

آڏُياءُ (باب) ـ آڏُياءَ يا آڏُياوَ

ڏسو آخري آ اکيان هڪ پد وارو اسم ـ ٽڙ، جنهن ۾ /ـ وَ/ لازمي آهي.

پاءُ ـ پاوَ.

(۳) /ـ اون/يا/ـ آن/ اکيان، اسم ـ ٽڙ جو آخري اِ يا اِي سُر /ـ ي ـ/ ۾ بدلجي ٿو.

اک ـ اکيون (/اکيُ ـ/+/ـ اون/)

ڇوڪري ـ ڇوڪرين (/ڇوڪريُ ـ/+/ـ آن/)

۾ /-ي-/ جي هڪڙم اکيان، جيڪڏهن ڪو تارونءَ وارو سٽپرش (Stop) وينجن آهي يا /-ش-/ آهي ته پوءِ /-ي-/ مرضيءَ مطابق غائب ٿئي ٿي.

منجي-منجيون يا منجوُن

ڪلاباشي-ڪلاباشيون يا ڪلاباشوُن

(٤) /-او/ جي اڳيان آخري اِي مرضيءَ موجب /-يٓ-/ ۾ بدلجي ٿي.

ساٿي-ساٿيئو يا ساٿيو (/ساٿيٓ-/+/-او/)

(٥) /-اونِ/ ۽ /-آنِ/ اڳيان ٽن پدن وارو آهو اسم-ٽڙ، جنهن ۾ ٽي دفعا آ هن نموني آهي-وينجن آ، وينجن آ، وينجن آ-آنهيءَ جو وچون آ بدلجي ٿو اِ ۾.

ڪَنجَرَ-ڪنجِرونَ

(٦) آخري آ جي اڳيان جيڪڏهن اسم-ٽڙ ۾ هڪڙم /-وَ-/ آچي ٿو، ته آهو /-اون/، يا /-آن/ اڳيان غائب ٿئي ٿو.

ڇَوَ-ڇئون

(٧) آخري او جي هڪڙم اڳيان جيڪڏهن /-ي-/ آهي، ته آهو /-اِي/ جي اڳيان غائب ٿئي ٿو.

رهيو-رهئي.

(٨) /-او/ جي اڳيان آخري اؤ بدلجي ٿو آ ۾.

رهاڪو-رهاڪئو.

(٩) نونهن ۽ پيڻ، وينجن سان شروع ٿيندڙ عدد جمع جي پڇاڙيءَ اڳيان هن ريت بدلجن ٿا-نونهن-نَهَرُ يا نَهَرون؛ پيڻ-پينَرُ يا پينرون.

(١٠) سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان، آخري اِيءَ بدلجي ٿو /-آيٓ-/ ۾.

شئي-شيون؛ وديائي-وديائيہ.

(١١) سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان، مذڪر اسم-ٽڙ جو آخري اؤ بدلجي ٿو /-آوٓ-/ ۾، ۽ مونث اسم-ٽڙ جو آخري اؤ بدلجي ٿو /-آ/ ۾.

جؤ-جوَ، جوَنِ. (/جوٓ-/+/-آنِ/)، ڇؤ-ڇئوُن (/ڄَ-/+/-ئون/)

ضميري پڇاڙين سان گڏ اسم-ٽڙ:

سنڌيءَ ۾ ضميري پڇاڙين جو گهڻو واهپو فعلن سان ٿئي ٿو. مٿي مانٽي ڏيکاريندڙ ڪجهه اسم ۽ حرف جر پڻ اِهي پڇاڙيون ڪڻن ٿا. مثلاً ـــ ماريم، ماريائينس، وٽس، ڪانئس، پٽس، وغيره. اِهي پڇاڙيون هميشه حالت عام واري ضمير خالص جو اظهار ڪن ٿيون. ماريم (’مون‘ ماريو)، ماريائينس (’هن کي‘ ماريائين)، وٽس (’هن‘ وٽ)، پٽس (’هن جو‘ پٽ).

اسم سان لڳندڙ ضميري پڇاڙيون هن ريت آهن:

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	ـ مِ	ـ
ضمير حاضر	ـ هين؟ [ـ اِن؟]، ـ هِين؟ [ـ اِين؟]	ـ
ضمير غائب	ـ سِ	ـ نِ

اِهي ضميري پڇاڙيون، جڏهن اسم سان لڳن ٿيون، تڏهن فقط ’جو‘ حرف جر سان گڏ عام حالت واري ضمير خالص جو اظهار ڪن ٿيون. مثلا — جوٽس ـ هن جي جوءِ، پٽس ـ هن جو پيءُ. عدد جمع ۾، ضمير متڪلم ۽ ضمير حاضر جون پڇاڙيون فقط جهوني سنڌيءَ ۾ ملن ٿيون. بول چال جي سنڌيءَ مان سندن واهپو غائب ٿي ويو آهي. آ، اوُ، اي، ايءَ، اؤ ۽ وينجن ۾ پورن ٿيندڙن اسمن سان ضميري پڇاڙين جو استعمال نظر ڪونہ آيو آهي. ضميري پڇاڙيون گهڻو ڪري هاڻي حالت فاعلي عدد واحد، ۽ حالت عام عدد واحد وارن اسمن سان لڳن ٿيون. حالت ندا، عدد واحد وارن اسمن سان هنن پڇاڙين جا مثال ٿورا آهن. جيئن تہ —

’مسٿر‘ ٿالهي تہ ڏجانءِ = ’منهنجي سس‘! ٿالهي تہ ڏجانءِ.
’ڏيرَمِ‘ هيڏانهن تہ آچجانءِ = ’منهنجا ڏير‘! هيڏانهن تہ اچجانءِ.

عدد جمع وارن اسمن سان بہ ضميري پڇاڙين جو استعمال وڃي ٿو گهٽبو. هنن پڇاڙين اڳيان ڪڏهن ڪڏهن اسمن جون هم-آواز صورتون ملن ٿيون. آهڙيءَ حالت ۾ فقط جملي جي بيهڪ مان ئي اسم جي حالت ۽ عدد جي ڄاڻ پوي ٿي.

پُٽَنَس (هن جا پٽَ) چا وينا ڪن؟
پُٽَنَس (هن جي پُٽَ) خط لکيو.

ضميري پڇاڙين اڳيان اسم جي صورت ۾ ڦيرڦار:

(١) پيئُ يا پيئَ اِهي ٻئي روپ مروج آهن، پر ضميري پڇاڙيون فقط ’پيئَ‘ صورت ۾ لڳن ٿيون. جيئن تہ — پيئَس، پيئَمِ. پيئَ لفظ جي مشابهت (analogy) تي نرالي ڪلاس وارا سيئي اسم، ضميري پڇاڙين اڳيان پنهنجي صورت جي پڇاڙيءَ ۾ /ـ ٺَ/ ڪٽن ٿا. مثلا — پيءُ ـ پِٺَس، ياءُ ـ ياٺَس، جوءِ ـ جوٺَس، ڌيءُ ـ ڌيٺَس، ماءُ ـ ماٺَس، سَسَ ـ سسٺس، نونهن ـ نُنهٺَس.

(٢) پيئَ ۽ اُنهيءَ جي مشابهت تي /ـ ٺَ/ ڪٽندڙ ٻيا اسم، ضمير حاضر عدد واحد جي ضميري پڇاڙيءَ اڳيان /ـ ٺَ/ جي آ سُر ڪي غائب ڪن ٿا. مثلا — پيئَ ـ پيٺين، پيءُ ـ پٺهين.

(٣) اي يا ايءَ ۾ پورا ٿيندڙ اسم، ضميري پڇاڙيءَ اڳيان پنهنجن اِنهن سُرن کي /ـ يَہ ـ/ ۾ بدلين ٿا. ڌئي، ڌئيءَ ـ ڌئيَس.

(۴) او ۾ پورا ٿيندڙ اسم، ضميري پڇاڙيءَ اڳيان او ڪي آ ۾ بدلين ٿا. سهرو-سَهرَ مس، چاچو-چاچِس.

ضميري پڇاڙين اڳيان حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين ۾ ڦيرڦار:

(۱) /-اون/ بدلجي ٿو /-آن -/ ۾. نرالو-نرالَنهِن.

(۲) /-آن/ ۽ /-آن/ جو آخري سُر غائب ٿئي ٿو. مثلا — ڏٽيِن-ڏٽيِنس؛ پاٽرَن-پاٽرَنس.

(۳) /-اي/ ۽ /-آ/ بدلجن ٿا /-آ-/ ۾.

چاچو-چاچي (عام حالت، واحد)-چاچَس.

چاچو-چاچا (حالت فاعلي، جمع)-چاچَس.

ضمير حاضر ڏيکاريندڙ ضميري پڇاڙيون:

(۱) جڏهن /-ڻ/ ۾ پوري ٿيندڙ بنيادي صورت ۾ /ھ/ يا وسرگي سپرش وينجن (Aspirated Stop) ڪونهي، تڏهن /-هين/ ضميري پڇاڙي لڳي ٿي، نه ته /-اين/ پڇاڙي لڳي ٿي. مثال:

پيءُ-پڻهين (/پڻ-/+/-هين/)، ماءُ-ماڻهين (/ماڻ-/+/-هين/)
پاءُ-پاڻين (/پاڻ-/+/-اين/)، ڏيءُ-ڏيڻين (/ڏيڻ-/+/-اين/)

(۲) جڏهن بنيادي صورت ۾ /ھ/ يا وسرگي سپرش وينجن ڪونهي ۽ آها صورت /-ڻ/ ۾ پوري نٿي ٿئي، تڏهن مرضيءَ مطابق /-هين/ يا /-اِن/ پڇاڙي لڳي ٿي. پٽ-پٽهين يا پٽئين. پر جڏهن بنيادي صورت /-ڻ/ ۾ پوري نٿي ٿئي ۽ منجهس /ھ/ يا وسرگي سپرش وينجن آهي، تڏهن /-اِن/ پڇاڙي لڳائڻ لازمي آهي. مثال:

ڏٿي-ڏٿيئن (/ڏٿيَ-/+/-اِن/)
سهرو-سهرئن (/سهرَ-/+/-اِن/)

۵. ضمير جي گرداني بناوت:

'مان، تون، پاڻ' کان سواءِ ٻيا سڀئي ضمير-ٽُڙَ حالت فاعلي عدد واحد ۾ اشتقاقي پڇاڙيءَ ذريعي جنس سونث ظاهر ڪن ٿا، پر 'مان، تون، پاڻ' جي جنس فقط جملي ۾ ٻين لفظن ذريعي ظاهر ٿئي ٿي. جيئن ته مان لکان ٿو، مان لکان ٿي، انهيءَ آڌار تي ضمير-ٽڙن کي مکيه ٻن ڪلاسن ۾ ورهايو ويو آهي. پوءِ هرهڪ مکيه ڪلاس ۾ حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين جي آڌار تي ضمير-ٽڙ ننڍن ڪلاسن ۾ ورهائجن ٿا.

ضمير سان لڳندڙ حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين جا ستَ:

ستَ نمبر	عدد واحد	عدد جمع	
	حالت عام	حالت فاعلي	حالت عام
١	ـ اوَن، ـ آ ـ آنھن	ـ اين	ـ آن
٢	ـ او، ـ آنھن	ـ اين	ـ آن
٣	ـ 0، ـ آنھن	—	—
٤	ـ آ	ـ 0	ـ آن
٥	ـ آنھن	ـ اِي	ـ اِن
٦	ـ اِيءَ (ـ اي)	ـ اِي	ـ آن
٧	—	ـ اِي	ـ اِن
٨	—	ـ اِي	—
٩	ـ آنھن	ـ اِ	ـ اِن
١٠	ـ آ	ـ اِ	ـ اِن
١١	ـ آ	ـ آ	ـ آ (ـ آن)

ضميرن جي گرداني روپاولي.

ضمير ـ ٽڙ	ستَ نمبر	عدد واحد		عدد جمع	
		حالت فاعلي	حالت عام	حالت فاعلي	حالت عام

ڪلاس ١

ضمير ـ ٽڙ	ستَ نمبر	حالت فاعلي	حالت عام	حالت فاعلي	حالت عام
(١) مان، (آءٌ)	١	مان (آءٌ)	مون، مُ ـ (ڪي) منھن ـ (جو)	آسين	آسان
(٢) تون	٢	تون	تو، تنھن ـ (جو)	توھين (اوھين)	توھان (اوھان)
(٣) پاڻ	٣	پاڻ	پاڻ، پنھن ـ (جو)		

ڪلاس ٢

ضمير ـ ٽڙ	ستَ نمبر	حالت فاعلي	حالت عام	حالت فاعلي	حالت عام
(١) ھيءُ، ھيءَ ھوُ، ھوءَ	٤	ھيءُ، ھيءَ ھوُ، ھوءَ	ھِنَ ھُنَ	ھي ھو	ھِنَنِ ھُنَنِ

(٢) جو، جا	٥	جو، جا	جَنْهِنَ	جي	جِنِ
سو، سا		سو، سا	تَنْهِنَ	سي	تِنِ
ڪو، ڪا		ڪو، ڪا	ڪَنْهِنَ	ڪي	ڪِنِ
جيڪو، جيڪا		جيڪو، جيڪا	جنهن ڪنهن	جي ڪي	جِنِ ڪِن
هرڪو، هرڪا		هرڪو، هرڪا	هرڪنهن		
سَيُڪو، سَيِڪا		سيڪو، سيڪا	سيَ ڪَنهِن		
(٣) اِهو، اِها	٦	اِهو، اِها	انهيءَ اِنهي	اِهي	اِنْهَنِ
آهو، آها		آهو، آها	آنهيءَ آنهي	آهي	آنْهَنِ
(٤) مڙيوئي، مڙيائي	٧	مڙيوئي مڙيائي			مڙليي (مڙنِ)
سيوئي، سيائيِ		سيوئي سيائيِ		سيئي	سيئي (سيِنِ)
(٥) اِجهو، اجها	٨	اِجهو، اِجها		اِجهي	
آجهو، آجها		آجهو، آجها		آجهي	
(٦) ڪيرُ، ڪيرَ	٩	ڪيرُ، ڪيرَ	ڪِنْهِن	ڪيرِ	ڪِنِ
(٧) سيُ، سيِ	١٠	سَيُ، سَيِ، سَيَ		سيِ	سِيِنِ
(٨) ٻڙهيلُ (مذڪر)	١١	ٻڙهيلُ	ٻڙهيل	ٻڙهيلَ	ٻڙهيلَ
ٻڙهيل (مؤنث)		ٻڙهيلَ			(ٻڙهيلَنِ)
ٻڙهندڙُ (مذڪر)		ٻڙهندڙُ	ٻڙهندڙَ	ٻڙهندڙَ	ٻڙهندڙُ
ٻڙهندڙَ (مونث)		ٻڙهندڙُ			(ٻڙهندڙنِ)

ضميرن جي باري ۾ هيٺيون ڳالهيون ڌيان ۾ رکڻ گهرجن.

(١) روايتي وياڪرڻن ۾ 'چو، چا، ڪجهه، ڪُجِ، خود' ضميرن اندر ڄاڻايل آهن. ۾ هتي آلهن جو بيان ڪيل نه آهي ڇاڪاڻ جو اِهي لفظ گرداني قيرقار نٿا ڏيکارين. اهي حقيقت ۾ اڻ ڦرندڙ (Uninfleckeb) لفظ آهن، انهيءَ ڪري سندن بيان نحوي بناوت ۾ ئي ڪرڻ درست آهي.

(٢) ٻاڻ، هرڪو، هرڪا، سيڪو، سيڪا، مڙيوئي، مڙيائي، سيوئي، سيائي، اِجهو، اِجها، آجهو، آجها، اِهي ضمير، پورو قيرو ڪونه ٿا ڏيکارين؛ انهيءَ ڪري ڪين اوڻائيءَ وارا ضمير (Defective pronouns) سڏجي ٿو.

(۳) 'مان، تون، پاڻ' حالت عام، عدد واحد ۾ جدا جدا روپ ڏيکارين ٿا، جي حرف جر سان بدل آهن. /منهن -/، /تنهن -/، /پنهن -/ فقط 'جو' حرف جر اڳيان اچن ٿا. 'کي' حرف جر اڳيان 'مان' ضمير جو روپ لکڻيءَ ۾ 'مونکي' آهي، پر جيڪڏهن اُچار تي ڌيان ڏبو ته اهو روپ /مِ-/ + کي 'مُکهي' پڌرو ٿيندو. 'مون، تو، پاڻ' روپ بين حرف جرن اڳيان يا حرف جر کان سواءِ استعمال ٿين ٿا. مثال:

مون چيو، مون وٽ اچ، تو چيو، توکي ڇا کپي، پاڻ ايندو، پاڻ کي نه پڌاءِ.

(ع) مان چيو (صحيح استعمال - مون چيو).

اسان اچون ٿا (صحيح استعمال - اسين اچون ٿا).

توهان اچو ٿا (صحيح استعمال - توهين اچو ٿا).

اهڙا استعمال سنڌيءَ ۾ عام جام پڌجن پيا، جي شڪارپوري سنڌيءَ جو اثر ٿا ڏسجن. پر اهي اجا وچولي سنڌيءَ ۾ توڙي ادبي لکڻين ۾ مقبول نه ٿيا آهن.

(۵) سِين، مڙنِ ۾ زور ڏيکاريندڙ /-اي/ لڳائي، 'سيني، مڙنيي'، چوڻ وڌيڪ مروج آهي.

(٦) پڙهيلُ (مذڪر)، پڙهيلَ (مونث)، پڙهندڙُ (مذڪر)، پڙهندڙ (مونث)، اهڙن لفظن جو گردان ضميرن جي گردان وانگر آهي. انهيءَ ڪري اهي ضميرن جي ڪلاس اندر رکيا ويا آهن. ڪلاس ۲ جي ضميرن وانگر هي لفظ بہ فقط حالت فاعلي، عدد واحد ۾ اشتقاقي پڇاڙيءَ ذريعي جنس ظاهر ڪن ٿا. بين حالتن ۾ سندن ڦيرو مذڪر ۽ مونث ۾ ساڳيو آهي. جملي ۾ جڏهن هي لفظ ڪنهن مذڪر اسم جي حالت عام، عدد جمع ۾ صفت طور استعمال ٿين ٿا، تڏهن سندن ٻہ ۾ صورتون ٿين ٿيون. مثال:

(۱) پڙهيل ڇوڪرن کي يا (۲) پڙهيلن ڇوڪرن کي.

(۱) پڙهندڙ ڇوڪرن کي يا (۲) پڙهندڙن ڇوڪرن کي.

انهن مان پهريون استعمال وڌيڪ مروج آهي.

<u>حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين اڳيان ضمير-ٿڙ جي صورت ۾ تبديل:</u>

(۱) هيٺ ڏنل ضمير-ٿڙ، سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان پنهنجو آخري سُر غائب ڪن ٿا.

(الف) مان ۽ تون عدد واحد جي پڇاڙين اڳيان:

مون (/مُ-/ + /-اون/)، تو (/تُ-/ + /-اوَ/)

(ب) جو، جا، ڪو، ڪا، سڀُ، سڀِ-سيني پڇاڙين اڳيان:

جي (/جُ-/ + /-اي/)، سِين (/سڀُ-/ + /-اِن/)

(پ) سو، سا، ڪيرُ، ڪيرَ ۽ ڪلاس ٢ ۾ گروپ ٣ ۽ ٥ وارا ضمير-ٽڙ، حالت فاعلي، عدد جمع جي پڇاڙيءَ اڳيان.

سي (/ سُ -/ + /- اي /)، اِجهي (/ اِجهہ -/ + /- اي /)

(پ) پڙهيلُ، پڙهيلَ، پڙهندڙُ، پڙهندڙَ سيني پڇاڙين اڳيان.

پڙهيلَ (/ پڙهيلُ -/ + /- آ /)

(٢) 'ياڻ' جو /- آنهِن/ پڇاڙيءَ اڳيان /پ -/ روپ ٿئي ٿو.

پنهنجو (/ پہ -/ + /- آنهن -/ + / جو /)

(٣) هيءُ، هوءَ ۽ هيءَ، حالت عام، عدد جمع جي ٻڙي پڇاڙيءَ /- ٥/ اڳيان پنهنجو آخري سُر ڪيرائن ٿا.

هيءُ ڇوڪرو- هي ڇوڪرا.

هيءَ ڇوڪري- هي ڇوڪريون.

(٤) ڪيرُ، ڪيرَ جي حالت عام جي پڇاڙين اڳيان /ڪُ -/ صورت ٿئي ٿي.

ڪيرُ- ڪنهن (/ ڪُ -/ + /- آنهن /)، ڪِنِ (/ ڪُ -/ + /- اِن /)

(٥) عدد جمع جي پڇاڙين اڳيان، مڙيوئي، مڙيائي ضميرن مان /- يو -/، /- يا -/ روپ غائب ٿين ٿا، سيوئي، سيائي ضميرن مان /- او -/، /- آ -/ غائب ٿين ٿا. زور ڏيڪاريندڙ /- اي / پڇاڙي حالت ڏيڪاريندڙ پڇاڙيءَ پنيان لڳائجي ٿي.

سيني (/ سيُ -/ + /- اِي / + /- اي /)

مڙني (/ مڙُ -/ + /- اِنِ / + /- اي /) (/ اِنِ / + /- اي / جي سَنڌي /- اِني /)

(٦) جمع جي پڇاڙين اڳيان، 'مان' جو روپ / آسُ -/ ٿئي ٿو، ۽ حالت عام جي پڇاڙين اڳيان، 'سو، سا' جي صورت / تُ -/ ٿئي ٿي.

مان- آسان (/ آسُ -/ + /- آن /)، تِنِ (/ تُ -/ + /- اِنِ /)

(٧) جمع جي پڇاڙين اڳيان، 'تون' جي صورت / تَوهہ -/ يا / آوهہُ -/ ٿئي ٿي.

تون- توهين (/ تَوهہ -/ + /- اِين / يا / آوهہ -/ + / اِين /)

(٨) هيءُ، هيءَ، حالت عام جي پڇاڙين اڳيان / هِنُ -/ صورت وٺن ٿا.

هيءُ- هِنَنِ (/ هِنُ -/ + /- آنِ /)

(٩) هوُ، هوءَ، حالت عام جي پڇاڙين اڳيان / هُنُ -/ صورت وٺن ٿا.

هوُ- هُنَ (/ هُنُ -/ + /- آ /)

(١٠) اِهو، اِها، حالت عام جي پڇاڙين اڳيان / اِنهہ -/ صورت اختيار ڪن ٿا.

اِهو- اِنهن (/ اِنهہ -/ + /- آنِ /)

(۱۱) 'آهو، آها' حالت عام جي پڇاڙين اڳيان /آنھ-/ صورت وٺن ٿا.

آهو-آنھيءَ، آنھي (/آنھ-/+/-ايءَ/يا/-اِي/)

(٦) ڦرندڙ شماري انگن جي گرداني بناوت:

• نامن جي هن ڪلاس ۾ 'ٻـ' شماري انگ کان وٺي 'انيتاليھ' شماري انگ تائين سڀ انگ اچن ٿا. اِنھيءَ کان سواءِ سؤ، هزار، لک، ڪروڙ، آرب، ڪرب، نيل، پدم ٻئ هن ڪلاس ۾ شامل آهن.

'هڪ' گرداني نقطهء نظر کان 'ٻڙهيل'، ٻڙهيل' وانگر ڦري ٿو، اِنھيءَ ڪري آن ڪلاس جو ميمبر ليکبو. 'هڪڙو' جو ڦيرو 'ڇوڪرو' جيان ۽ 'هڪڙي' جو ڦيرو 'ڇوڪري' وانگر هلي ٿو. اِنھيءَ ڪري اهي گرداني بناوت جي لحاظ کان آنھن ڪلاسن جا ميمبر آهن. 'اوڻونجاھ' کان وٺي 'نوانوي' تائين سڀ شماري انگ اڻ ڦرندڙ آهن. انھيءَ ڪري سندن ذڪر هن باب ۾ نہ ڪبو. 'سؤ' کان مٿي شماري انگ جيڪي 'هزار'، 'لک' وغيره جي وچ ۾ اچن ٿا، سي حقيقت ۾ نحوي فقرا (Syntactic phrases) آهن، انھيءَ ڪري گردان ۾ سندن بناوت جو ذڪر ڪرڻ جي ضرورت ڪانھي. مثلاً: چارسؤ پنج، ٽي سؤ ويھن ۾، وغيره.

قطاري انگ ٻيو، ٽيون، چوٿون وغيره اسمن وانگر ڦرن ٿا، جيتوڻيڪ اِهي پورو ڦيرو ڪونہ ٿا ڏيکارين. انھيءَ ڪري ڪين اسمن جي ڪلاسن ۾ اوٺائيءَ وارا اسم سڏي سگھجي ٿو. نحوي بيھڪ ۾ شماري توڙي قطاري انگ (ڦرندڙ ۽ اڻ ڦرندڙ) اسمن توڙي صفتن وانگر استعمال ڪجن ٿا. مثال:

ٻن ۾-ڇوڪرن ۾؛ پنجن سان-ڇوڪرن سان.

پنجن ڇوڪرن کي—سٺن ڇوڪرن کي.

آنون ڇوڪرو، اٺين ڇوڪري کي-سٺو ڇوڪرو، سٺي ڇوڪري کي.

سٺا ڇوڪرا-سٺا ڇوڪرا.

ڦرندڙ شماري انگن جي ورهاست:

گرداني بناوت جي آڌار تي ڦرندڙ شماري انگن کي هن ريت ٻن ڪلاسن ۾ ورهائجي ٿو: (۱) فقط عدد جمع ۾ ڦرندڙ؛ (۲) واحد، جمع مقرر ۽ جمع مبھم ۾ ڦرندڙ. انھن ٻن ڪلاسن ۾ حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين جي جدا جدا سٽَن موجب، ڦرندڙ شماري انگ جدا جدا پاڳن ۾ رکيا ويا آهن.

ڪلاس ا (عدد جمع ۾ ڦرندڙ شماري انگ).

(۱) ٻہ، ٽي، چار.

حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون: حالت فاعلي جمع /-0/ (ٻڙي پڇاڙي) حالت عام جمع /-ان/.
مثال: ٻہ - ٻن، ٽي - ٽن، چار- چئن.

(٢) 'پنج' کان 'اُڻيتاليهہ' تائين انگ.

حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون: حالت فاعلي جمع /-0/، حالت عام جمع /-ان/. مثال: پنج - پنجن، پنجهہ - پنجهن، چاليهہ - چاليهن.

ڪلاس ٣ (واحد، جمع مقرر، جمع مبهم ۾ ڦرندڙ انگ).

(١) -سؤ.

حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون:

	عدد واحد	عدد جمع مقرر	عدد جمع مبهم
حالت فاعلي		-0	-اَ ين
حالت عام	-0	-آنِ	-اَ ين، -آنِ
حالت فاعلي	سؤ	(ٻہ) سؤ	سَوَ ين
حالت عام	سؤ	(ٻن) سَوَنِ	سَوَ ين، سَوَنِ

(٢) هزار، لک، ڪروڙ، آرب، کرب، نيل، پدم.

حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙيون:

	عدد واحد	عدد جمع مقرر	عدد جمع مبهم
حالت فاعلي		-آ	-اَ ين
حالت عام	-0	-آنِ	-اَ ين، -آنِ
حالت فاعلي	هزارُ	(ٻہ) هزار	هزارين
حانت عام	هزارُ	(ٻہ) هزارن	هزارين، هزارَن

مثال: هڪ سؤ، سؤ؛ ماڻهو، ٻہ سؤ ماڻهو؛ ٻن سَوَنِ ماڻهن ۾؛ آتي سوين ماڻهو اچي گڏ ٿيا؛ سَوَنِ ۾ ڪو هڪڙو سچارُ ملندو؛ هزارين ماڻهن ڪي ڪتاب ڏنا ويا؛ هزارن ۾ ڪو هڪڙو سچو سخي تو پيدا ٿئي.

<u>ڦرندڙ شماري انگن جي صورت ۾ حالت ڏيکاريندڙ پڇاڙين اڳيان ٿيندڙ تبديل:</u>

(١) سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان، سؤ کان سواءِ، ٻيا ڦرندڙ شماري انگ، پنهنجو آخري سُر ڪيرائين ٿا.

ٽي - ٽِنِ (/ٽ-/+/-اِنِ/)

(۲) ـڤ جو آخري ـسُرُ /ـ اڤ/ سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان /آوَ-/ ۾ بدلجي ٿو.
ـڤ- ـسوَن (/ـسوَ-/+/- آن/)

(۳) سُر سان شروع ٿيندڙ پڇاڙين اڳيان، 'چار' جي صورت /چَ-/ ٿئي ٿي. مثال- چار- چئين (/چَ-/+/ان/).

(۷) حالتون ڏيکاريندڙ صرفيه ۽ هم-صرف:

حالتون ڏيکاريندڙ صرفيه ۽ هم-صرفن جو مطالعو ڪرڻ ڪان اڳ هتي اِهو سمجهائڻ غير واجب نه ٿيندو ته صرفيه ۽ هم-صرف ڇاکي ٿو سڏجي.

روايتي ويا ڪرڻ ۾ لفظ (Word) کي ننڍي ۾ ننڍو ايڪو ليکيو ويو آهي، جا ڳالهه درست نه آهي. لفظن جي بناوت جو اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته لفظ ٽن قسمن جا آهن، مفرد (Simple)، مرڪب (Cmpound) ۽ مرتب (Complex). مرتب لفظ جڙ (Root) ۾ اڳياڙين، پڇاڙين وغيره گڏڻ سان جڙن ٿا. مثال طور، 'آٻٽ' لفظ ۾ /ٻَٽ-/ جڙ آهي، جنهن ۾ /-آت/ پڇاڙي گڏي 'ٻٽ' لفظ جوڙيو ويو آهي. 'ٻٽ' ۾ وري /آڻ-/ اڳياڙي گڏي 'آٻٽ' لفظ جوڙيو آٿئون. هاڻي ثابت ٿيو ته اِنهيءَ لفظ ۾ ٽي ننڍا جزا آهن /آڻ-/، /ٻَٽ/ ۽/-آت/ ۽ اهو هر هڪ جزو معنيٰ ڀريو آهي. اِنهن کي صرف سڏجي ٿو. صرف (Morph) ڪنهن ٻوليءَ جي بناوت ۾ ننڍي ۾ ننڍو معنيٰ ڀريو جزو آهي. انهيءَ جزي کي جيڪڏهن وڌيڪ ڀڃبو ته انهيءَ جزي جي گهربل معنيٰ غائب ٿي ويندي. اها ٻوليءَ جي خوبي آهي ته با-معني صرف جي روپ جو اظهار، بي-معنيٰ صوتين (Phnimes) ذريعي ٿئي ٿو. /ٻَٽ-/ ۾ ٽي صوتيه آهن /ب-آ-ٽ/. /آڻ-/ صرف ۾ به ٽي صوتيه آهن /آ-ڻ-آ/. 'آنات' لفظ ۾ /آ-/ صرف آهي ڇاڪاڻ ته اِهو ننڍي ۾ ننڍو معنيٰ ڀريو جزو آهي ۽ ناڪاري معنيٰ ڏيکاري ٿو. /آ-/ صرف جو روپ فقط هڪ صوتيه سان ئي ظاهر ٿئي ٿو. مانو (مثانيءَ جو هڪ قسم) هڪ صرف آهي جنهن جو جمع آهي ماوا. عدد جمع جي پڇاڙيءَ /-آ/ اڳيان مانو جو روپ بدلجي /ماو-/ ٿئي ٿو. آهڙيءَ حالت ۾ /مانو/ ۽ ماو-/ ٻه جدا صرف ليکبا، جن جي صورت علحدين حالتن تي منحصر آهي. /- آ/ پڇاڙيءَ اڳيان /مانو/ صرف ڪونه ايندو ۽ جتي ڪا نه پڇاڙي ڪانه ٿي لڳي اتي /ماو/ صرف ڪونه ملندو. جڏهن ڪي ٻه روپ اهڙيءَ طرح ورهجي ويهن ته جو جتي هڪ روپ آچي ٿو اتي ٻيو روپ استعمال نٿو ٿئي، تڏهن اهڙيءَ ورڇ کي 'پورڪ ورڇ' (Complementary Distributiron) سڏجي ٿو. پورڪ ورڇ ۾ ايندڙ روپ جدا جدا حالتن ۾ ورهجي ڪنهن هڪ ايڪي کي پورو روپ ٿا ڏين. پورڪ ورڇ وارن ۽ ساڳي معنيٰ ڏيکاريندڙ صرفن کي گڏي هڪ ايڪي (Unit) اندر ليکجي ٿو، ۽ انهيءَ ايڪي کي صرفيه (Morpheme) سڏبو آهي. هڪ صرفيه جي اندر جيترا صرف اچن ٿا، انهن مڙني کي

گڏي هم-صرف (Allomorphs) سڏبو آهي. هاڻي چئبو تہ [ماڻو] صرفيہ کي ٻہ هم-صرف آهن /ماؤ-/ ۽ /ماڻو/. سُر سان شروع ٿيندڙ /آ، -آن، - اوَ/ پڇاڙين اڳيان /ماؤ-/ اچي ٿو ۽ ٻين هنڌ جتي ٻئي پڇاڙي ڪانهي اتي /ماڻو/ استعمال ٿئي ٿو. هم-صرف معنيٰ هڪ جهڙا صرف، يعني آهي صرف جن ٻہ هڪ ئي صرفيہ جي اندر هڻڻ جي هڪ-جهڙائي آهي ۽ ساڳي معنيٰ آڻن. هم-صرف هميشه صورت ۾ هڪ ٻئي کان علحدا هوندا آهن. اِهي حقيقت ۾ هڪ ئي صرفيہ جون جدا جدا حالتن جي آڌر ڪري ڦريل صورتون آهن.

وياڪرڻ جا ٻہ ڀاڱا آهن - علم صرف ۽ علم نحو. علم صرف ۾ ننڍي ۾ ننڍو ايڪو صرفيہ ڪٿجي ٿو ۽ علم نحو ۾ ننڍي ۾ ننڍو ايڪو لفظ آهي. صرفيہ گهٽ قسمن جا آهن، صرفين مان لفظ ڪيئن ٺـا جڙن، لفظن ۾ ڦيرگهير ڪيئن ٿـي ٿئي، انهيءَ جو ذڪر علم صرف ۾ ڪجي ٿو. لفظن مان جملا ڪيئن ٺا جڙن، جملا گهٽ قسمن جا آهن، اِهو علم نحو ۾ سمجهائجي ٿو. هاڻي چئبو تہ ٻوليءَ جي وياڪرڻي سرشتي کي سمجهائڻ لاءِ ننڍي ۾ ننڍو ايڪو صرفيہ ڪٿڻ گهرجي ۽ نہ لفظ. نام-ٽڙن جي صورت ۾ جيڪا تبديل حالتون ڏيکاريندڙ پڇاڙين اڳيان ٿئي ٿو تنهن جو ذڪر اڳي ئي ڪيو ويو آهي. آتي گردان سمجهائيندي حالتون ڏيکاريندڙ پڇاڙين کي جدا جدا سٽَن ۾ ورهايو ويو آهي. اهي سڀئي پڇاڙيون جدا جدا صرف آهن، جن کي ڪل پنجن صرفين (Morphemes) جي اندر ئي آڻي سگهجي ٿو.

حالت فاعلي، عدد واحد ڏيکارڻ لاءِ نام-ٽڙ ۾ ڪوبہ صرفيہ ڪونہ ٿـو لڳائجي. آتـي نام-ٽڙ خود حالت فاعلي ۽ عدد واحد ڏيکاري ٿـو. حالت فاعلي، عدد جمع ۽ ٻيون حالتون ڏيکارڻ لاءِ نام-ٽڙ ۾ صرفيہ لڳائجي ٿو. هرهڪ صرف حالت توڙي عدد ڏيکاري ٿو. حالتون ڏيکاريندڙ ڪل پنج صرفيہ آهن جن جو ذڪر هتي ڪجي ٿو.

حالت فاعلي، عدد جمع

حالت فاعلي، عدد جمع ڏيکارڻ لاءِ نام-ٽڙ پٺيان جيڪو صرفيہ لڳي ٿـو، تنهن کـي (فاعلي جمع) سڏجي ٿو.* انهيءَ جا جدا جدا نام-ٽڙن پٺيان لڳندڙ هم-صرف هيٺينءَ ريت آهن:

/-آ/او پڇاڙيءَ وارن اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو، جڏهن پٺيان ضميري پڇاڙي ڪانہ اٿس. ڇوڪرو - ڇوڪرا.

/-آ/ ۲ ۽ ۴ ڪلاس جا مذڪر اسم-ٽڙ، او پڇاڙيءَ وارا اسم-ٽڙ جڏهن ضميري پڇاڙيءَ سان گڏ آهن، ۽ ڪلاس ۲-(۸) جا ضمير-ٽڙ، انهن مڙني سان هيءُ صرف لڳي ٿو.

---

* صرفيہ کي ڏيکارڻ لاءِ هيءَ برئڪيٽ [ ] ڪم آڻڻ جو رواج آهي ۽ صوتيہ (Phoneme) توڙي صرف کي ٻن آڏين ليڪن / / جي وچ ۾ لکبو آهي.

بارُ-بارَ، چاچو - چاچا - چاچَس (هن جا چاچا) پڙهندڙُ- پڙهندڙَ.

/-ο يا-اون/آ يا را پڇاڙيءَ وارن مذکر اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو. راجا-راجائون يا راجا.

/-اؤن/١ ۽ ٣ ڪلاس جي مونث اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو، جڏهن پنيان ضميري پڇاڙي ڪانه اٿس. زال-زالون.

/-آنُ/١ ۽ ٣ ڪلاس جي مونث اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو، جڏهن پنيان ضميري پڇاڙي آٿس-نراڻ-نراڻون-نراڻهين (تنهنجون نراڻون).

/-رُ يا رَ/ ڀيءُ يا پاءُ سان لڳي ٿو. پاءُ-پائُرُ يا پائُرَ.

/-رُ -رون يا-اون/ نرالي ڪلاس جي مونث اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو.

ڏيءُ-ڏيئرُ، ڏيئرون، ڏيئون.

/-0/ هيٺ ڏنل ٽڙن پنيان اچي ٿو.

(١) اي يا اؤ ۾ پورا ٿيندڙ مذکر اسم-ٽڙ. ساٿي-ساٿي.

(٢) اؤ ۾ پورا ٿيندڙ مونث اسم-ٽڙ. وَهوُ-وهوُ.

(٣) ڪلاس ٢ (١) جا ضمير-ٽڙ. هوُ-هوُ.

(٤) ڪلاس ١ جا شماري انگ. ٽي، پنج.

(٥) مقرر عدد جمع ڏيکارڻ لاءِ ڪلاس ٢- (١) جا شماري انگ هزارُ-(٢) هزار.

/-اين/ مان ۽ تون پنيان لڳي ٿو. مان-آسين (/آس-/+/-اين/).

/-اي/ ڪلاس ٢ ۾ ٢، ٣، ٤ ۽ ٥ گروپ جي ضمير-ٽڙن سان لڳي ٿو.

سو-سي، آهو-آهي.

/-اِ/ ڪلاس ٢ جي ٦ ۽ ٧ گروپ جي ضمير-ٽڙن سان لڳي ٿو. ڪيرُ-ڪيرِ.

/-اين/ مبهم جمع ڏيکارڻ لاءِ ڪلاس ٻي جي شماري انگن سان لڳي ٿو. هزارُ-هزارين، سؤ-سوين.

حالت عام، عدد واحد:

حالت عام، عدد واحد ڏيکارڻ لاءِ نام-ٽڙ پنيان جيڪو صرفيو لڳي ٿو، تنهن کي [-عام واحد] چئجي ٿو. انهيءَ جا جدا جدا نام-ٽڙن پنيان لڳندڙ هم-صرف هيٺينءَ ريت آهن.

/-اي/ او پڇاڙيءَ وارن اسم-ٽڙن سان لڳي ٿو، جڏهن پنيان ضميري پڇاڙي ڪانه آٿس. ڇوڪرو-ڇوڪري.

/-آ/ هيٺ ڏنل ٽڙن پنيان لڳي ٿو.

(۱) مذکر ۽ مونث ۾ ڪلاس ۲ ۽ ۳ جا اسم-ٽڙ. ماڻھو-ماڻھوءَ، ندي-نديءَ.

(۲) او ۾ پورا ٿيندڙ مذکر اسم-ٽڙ، جڏھن پنيان ضميري پچاڙي اٿن. چاچو-چاچي-چاچس.

(۳) ڪلاس ۲ ۾ ۱، ۷ ۽ ۸ گروپ وارا ضمير-ٽڙ. سڀُ-سڀِ.

/-اَ/ 'مان' سان لڳي ٿو، جڏھن پنيان 'کي' حرف جر اٿس. مان-مُکي (مون کي)

/-اَنھِن/ 'مان' ۽ 'تون' سان لڳي ٿو جڏھن پنيان 'جو' حرف جر اٿس. مان-منھنجو، تون-تنھنجو.

/-اوُن/ 'مان' سان لڳي ٿو جڏھن پنيان 'کي' ۽ 'جو' حرف جر نہ آھي. مان-مون، مون سان.

/-او/ 'تون' سان لڳي ٿو، جڏھن پنيان 'کي' يا 'جو' حرف جر نہ آھي. توڙ-تو، توکي.

/اَنھِن/ ڪلاس ۲ ۾ گروپ ۲، ٦ جي ضمير ٽڙن-سان، ۽ 'پاڻ' سان 'جو' حرف جر اڳيان لڳي ٿو. جو-جنھن، پاڻ-پنھنجو.

/-ايءَ يا-اِي/ ڪلاس ۲ ۾ ۳ گروپ جي ضمير-ٽڙن سان لڳي ٿو. اِھو-اِنھيءَ يا اِنھي.

/-0/ ھيٺ ڏنل نام-ٽڙن سان لڳي ٿو.

(۱) ڪلاس ۴ جا مذکر اسم-ٽڙ، وڏيالي-وڏياليءَ (۾).

(۲) ڪلاس ۱ جا مونث اسم-ٽڙ، زال-زال (کي).

(۳) لڙالي ڪلاس وارا اسم-ٽڙ، ايءُ-ھيءُ (کي).

(۴) 'پاڻ'، جڏھن پنيان 'جو' حرف جر نہ آھي، پاڻ (کي).

(۵) ڪلاس ۲ جا شماري انگ. ٻؤ-ٻؤ (ماڻھن کي).

نوٽ: حالت عام، عدد واحد ڏيکاريندڙ صرف حرف جري پچاڙيءَ اڳيان ڳنڍي ٿو.

حالت عام، عدد جمع:

حالت عام، عدد جمع ڏيکارڻ لاءِ، نام-ٽڙ پنيان جيڪو صرفيہ لڳي ٿو، تنھن کي [-عام جمع] چئجي ٿو. اِنھيءَ جا جدا جدا نام-ٽڙن پنيان لڳندڙ ھر-صرف ھيٺينءَ ريت آھن.

/-آنِ/ ھيٺ ڏنل نام-ٽڙن سان لڳي ٿو.

(۱) ڪلاس ۱، ۲ ۽ ۴ جمع مذکر اسم-ٽڙ. ڇوڪرو-ڇوڪرَنِ.

(۲) ڪلاس ۲ ۾ گروپ ۱، ۳، ۸ جا ضمير-ٽڙ. اِھو-اِنھَنِ.

(٣) ڪلاس ١ ۾ گروپ ٢ جا شماري انگ ۽ ڪلاس ٢ جا شماري انگ. پنجن، هزارُ - هزارَنِ.

/- آنِ / ڪلاس ٣ ۽ ٥ جي مذڪر اسمن جي نرالي ڪلاس ڪان سواءِ ٻين سڀني ڪلاس جي مونث اسم - ٽڙن سان لڳي ٿو.

راجا - راجائنِ، زال - زالُنِ.

/- رَنِ يا - آنِ / 'ٻيءُ' ۽ 'پاءُ' سان لڳي ٿو.

پاءُ - پائرن يا پائُنِ.

/- رُنِ يا - آنِ / نرالي ڪلاس جي مونث اسم - ٽڙن سان لڳي ٿو.

ڌيءَ - ڌيئرُنِ، ڌيئُنِ.

/- آن / 'مان' ۽ 'تون' سان لڳي ٿو. مان - آسان (/ آس -/ + /- آن /).

/- اِن / ڪلاس ٢ جي گروپ ٢، ٤، ٦ ۽ ٧ وارن ضمير - ٽڙن سان ۽ ڪلاس ١ جي گروپ (١) وارن شماري انگن سان لڳي ٿو.

ڪو - ڪِنِ، ٻ - ٻنِ.

/- آ / ڪلاس ٢ جي گروپ ٨ وارن ضمير - ٽڙن سان لڳي ٿو.

پڙهيلُ - پڙهيلَ ڇوڪرن ڪي.

/- اِين / مبهم جمع ڏيکارڻ لاءِ ڪلاس ٢ جي شماري انگن سان لڳي ٿو.

هزارُ - هزارين.

نوٽ: حالت عامِ عدد جمع ڏيکاريندڙ هر - صرف حرف جري پڄاڙين اڳيان غائب ٿين ٿا.

<u>حالت ندا، عدد واحد:</u>

حالت ندا، عدد واحد ڏيکارڻ لاءِ نام - ٽڙ پنيان جيڪو صرفيه لڳي ٿو، اُنهيءَ جا جدا جدا نام - ٽڙن پنيان لڳندڙ هر - صرف هيٺينءَ ريت آهن:

/- آ / او پڄاڙيءَ وارن اسم - ٽڙن سان لڳي ٿو.

ڇوڪرو - (اڙي) ڇوڪرا!

/- آ / آ ۽ اوُ پڄاڙيءَ وارن مذڪر اسم - ٽڙن سان لڳي ٿو.

پارُ - اڙي) پارَا

/- ٥ / نرالي ڪلاس ۽ ڪلاس ٣، ٤ جي مذڪر اسم - ٽڙن سان لڳي ٿو.

ساٿي - (او) ساٿي!

حالت ندا، عدد جمع:

حالت ندا، عدد جمع ڏيکارڻ لاءِ نامر-ٽڙ پنيان جيڪو صرفيه لڳي ٿو، تنهن کي [-ندا جمع] چئجي ٿو. اِنهيءَ جا جدا جدا نامر-ٽڙن پنيان لڳندڙ هر-صرف هيٺينءَ ريت آهن:

/-آيا-اؤ/او پڇاڙيءَ وارن اسر-ٽڙن سان لڳي ٿو.

چوکرو-چوکرؤ يا چوکرا!

/-آ يا-او/آ ۽ اؤ پڇاڙيءَ وارن مذکر اسمن سان لڳي ٿو.

ٻارُ-ٻارو يا ٻارَا!

/-او/ ڪلاس ٣، ۴ جي مذکر اسر-ٽڙن سان لڳي ٿو

رهاڪو-رهاڪئو!

/-ز يا-رو/ ٻرالي ڪلاس جي مذکر اسر-ٽڙن سان لڳي ٿو.

ياءُ-يائرَ يا يائرو!

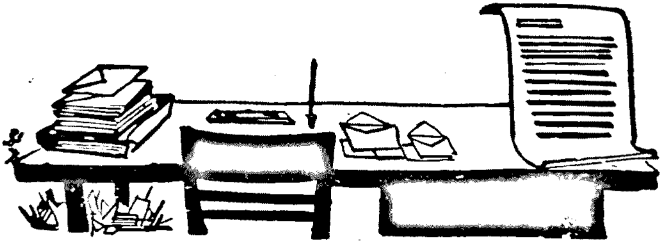

ادب لطيف

فضل الاهي انصاري

گل

گل ٺاريءَ ۾ هجي يا عٽ ۾، گلدان ۾ هجي يا محبوب جي زلفن ۾ جڙيل، هرحال ۾ حسين آهي. سندس سونهن ڪيس سينگار جو سامان ٺاهيو آهي. سندس سڳنڌ کهڙيءَ نه پياري پنهنجي توڙي پرائي ڪي بهار ڪريو ڇڏي. افسوس حسن بي بقا آهي، سندس زندگي نهايت مختصر لمحن جي جهلڪ، ته به ڪيڏيون نه جانيون برباد ڪريو ڇڏي. ڪشش ڪنڊن جا ٿلها ٻار ڪرايو وڃيو منزل مقصود تي رسائي؛ پر مقصد حاصل ٿيڻ سان ئي طلب جو دم ٽٽيو پوي. ها اڪير جنهن من ماندو ٿي ڪيو، ميلاپ سان مرجهائجيو وڃي. انسان جي هوس گل کي ٺاريءَ جي گود سان بي دردي‌ءَ سان ڇني پنهنجي دامن ڀُرُ ڪئي. ان ريت جو وصال معرفت جو ويڇو پيدا ڪرائي ٿو، ۽ بددعا جي زبان بنجيو پوي. اها ڏاڍي پراثر ٿي ٿئي. نفس ته مڪڙين ڪي ئي مارابو مات ڪيو ڇڏي. ٻوٽي جي آهه جا سندس زيب جي لٽ ڪان ٿي نڪري، گل کي گهائل ڪيو ڇڏي، ڪيس سڪهوئي سڪايو وڃي. پنجڻ سان ئي ڪومائجڻ شروع ٿو ڪري، پاڻيءَ جا ڇنڊا بيڪار بنجيو پون. نتيجي ۾ اهو رونق پريو روح وڃيو لاش بنجي. سندس ساري سڳنڌ چوسي ڪيس ڪوکلو ڪريو ڇڏين. ڇا بيقدري! انسان خود غرض آهي. لالچ ڪيترو نه ڪيرائي ٿي، جو گل تازگيءَ ۾ لبن تي لاتو ٿي ويو، اهو ساڳيو ئي گل خشڪ صورت ۾ کهڙيءَ نه بيدرديءَ سان اڇليو وڃي ٿو. اتي ويچارو خاموش آهه ٿو ڪڍي:

ڪسي ڪو رنگ سے مطلب ڪسي ڪو خوشبو سے،
گلون ڪے چاڪ گريبان ڪي بات ڪون ڪرے!

نفس انسان کي پنهنجو پاڻ وسارايو ڇڏي. کهڙيءَ نه جفاڪشيءَ، نفاست ۽ نزاڪت سان گل چنو ويو هو. اهائي نعمت ڪيئن نه ڪرن قل جي معرفت باهه جو نذر ڪئي ٿي وڃي. مٽي به مارينڊڙ ڪي رس رسائيندو رهي. انهيءَ لعنت ڪسان بچڻ لاءِ لطيف پڪاريو: ”ڏوريان ڏوريان مَ لهان شال مَ ملان هوت.“ آدم جو اولاد اصل کان ئي ائين آهي. ڏوهه پنهنجو، پر اڇلي غريب بي زبان غيرموجود شيطان تي! مخلوق ۾ اشرف جو آهي، ته هرادا سندس حق رهي. ويچاري ابليس کي پرٽ پيو پيڙي!

سرگواسي جهامنداس پاڻيا

مسڪين .

مسڪين ويچارو ڪيئن نہ غريبيءَ جو گذر ڪڪائين ڪوٺڙيءَ ۾ ڪندو هوندو، محل ۽ ماڙيون ڪين مزو نٿيون ڏين، چورسان ۽ چاشنيون ڪين مسرت نٿيون بخشي سگهن، تڏهين جهنّ ۽ جهڳي، جهنگل ۽ برپٽ غريب کي ڪيئن لطف ۽ تراوت ڏئي سگهندا؟

رات ڪي گهڙي پئي آهي جو صبح جي تاتِ رکي؟ هوءَ تہ پنهنجيءَ ۾ پوري آهي. اوندهہ جي آجيان ڪندي هوءَ سرانجامي ڪندي ٿي رهي، ميزبانيءَ جي فرض جي.

باک ڦٽندي، اکين اگيان بک ۽ ڏک، محنت ۽ مزوري.

ڏڏ جيڪڏهين غريب کي ٿئي بہ ٿو تہ بُکَ جو.

اڄ ڪي آسات نہ آهي تہ سڀان ڇا آئيندو؟ هاڻ ڪي تاڻ نہ آهي تہ پوءِ ڇا ٿيندو؟

غريب ويچارو، ويچارُ ڪري ڪري وڪڙن ۾ وڪوڙجي ٿو وڃي، مگر چارو چڙهڻ جو نہ پسي چپ چپات ۾ گونگا گوڙها ڳاڙي پاڻ پڪهاري پيو گنديءَ ۾ گذر ڪري.

محلن جو موهہ ڪيس ڊوهي نٿو ۽ مڏيءَ جي ممتا ڪيس موهي نٿي.

اکهڙ ۽ اگهائيءَ ۾ گهرتڙ سندس ڌرتي ماتا جي گود. ليڙ نہ هجيس لڱن تي، تہ بہ سدا توڪل جو ترهو ڪري پيو ينڊ پئي.

هوند وارا مٿس کلون ڪن، حقارت جون اکيون مٿس اڇلائين تہ بہ هي مسڪين ڪري ڇا ٿو سگهي؟

گرهہ نصيب ٿيس، ڏُکَ ڀائي ٻي پيٽ پري چڏيندو، نہ تہ پيٽ کي پٽيون ٻڌي پيو وقت سان نباهيندو ۽ ماٺ ئي ماٺ ۾ پيو ڳائيندو گيت الهوند جا.

ستارن جو سوجهرو پسي اوندهہ کي الوداع ڪري گهڙي پَل لاءِ مستيءَ ۾ موج ڪندو، مگر ويراني ۽ حيراني هن جو پيڇو ڇڏن ئي ڪين.

پنهنجي ڪمزوري ڏسي وَس ۾ واڪا ڪندو تہ من وٺڪار سندس سات ڏئي، مگر ڪو همراهہ نہ پائي وري بہ چُپ ڪري ڪروندڙو ٿي پئجي رهندو.

صبوح ٿيندي ڪوڏر ڪاهي ڪري گهڙي پوندو سهٽيءَ جيان دنيا جي درياهہ ۾. ٿاڦوڙا هڻندي درياهہ پار پهچي يا نہ، سو تہ آهي سندس قسمت تي.

هو آس ۽ نااميديءَ جي وچ ۾ غوطا کائيندو اچي جهڳيءَ ويجهو ٿيندو شام ٽائي.

ڪلاڪار ڪامل هي آهي تنهنجي تصوير جنهن ۾ تون آمر خوشي ٿو حاصل ڪرين!

هن کي گهڙي ڪَل تہ صبح ٿيندي سندس نصيب ۾ ڪيس ماني ڪيو ايندو يا نہ.

جهڻ جا سندس آڄ آتت جي آثاريل اجهائيندي هني سا بہ ڪيس هنڪيي نظر نہ آئي.

رات جي وسڪاري سندس ڪڪائينءَ جهوپڙيءَ جو جهڳو جهڻ ڪري ڇڏيو هو.

پارڙا بک ۾ بک ٿي ٿيا. پورهيو پگهر جو سارو ڏينهن چڪر ڪاٽيندي به ملي نہ مليس. آخر مايوس ٿي وٿاڻ پيڙو اچي ٿيو.

اجان ٿوري آهٽ ڪن ٿي پيس تہ اميد سندس سيني ۾ سجاڳ ٿي، مگر ٻيءَ گهڙيءَ اها سمهي ٿي پئي.

نااميدي، تڏهين وسائل ڏيو ٽالهيءَ ۾ جهلي اچي اڳيانس ٿي. هن تڏهين ان کي چيو "ڙي امڙ ديپڪ ڪٿي جڳاءِ تہ من سجهندي ۾ ساهہ پئي."

هن تڏهين کيس ورندي ڏني "آءٌ ائين مورٌ ڪين ڪنديس. ائين ڪرڻ سان منهنجي منهن جي مٺيا غائب ٿي ويندي."

هن تڏهين کيس چيو "جيجل ڪيڏي نہ زوراور آهين، جو پنهنجي حسن کي حياتي بخشڻ لاءِ سوجهري کي آسرڻ جي واٽ بہ نہ ٿي ڏين! ايتري ۾ ابهم ۽ وڏڙا پار بک بک ڪندا، دانهون رڙيون ڪندا، اچي سندس اوڏا ٿيا، بک ٿا مرون.

اهي ڪچڙيون دانهون ٻڌي ٻسڪين جو منهن ٻهڪڻ لڳو ۽ کين چوڻ لڳو، هاڻو ابا ڍير.

گهڙي ٻي نہ گذري تہ پارڙي تپ ۾ پرندي هنڌ مان آٽي آئي ۽ سندس اڳيان اچي بيهوش ٿي ڪري پئي.

ٿڪندي زمين جي گود ۾ ساهہ ڏنائين.

موت ۽ زندگيءَ جي هيءَ ويڙهہ ڏسي، هن چيو "واهہ انصاف ۽ عدل هي آهي! ڪلاڪار هيءَ راند ڏسي تون ڇا ٿو چئي سگهين؟

"مهراڻ" تي تبصرو

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد طرفان نڪرندڙ ٽماهي رسالو 'مهراڻ'، سال ١٩٦٨ع جو ٻهريون پرچو، پنهنجي هٿن ۾ آيو ۽ سندس سرورق، لطيف سائينءَ جي بيت سان مزين آهي. سنڌي ادبي بورڊ طرفان نڪرندڙ هي رسالو، هن ٽماهيءَ ۾ به پنهنجي حسب روايات، سنڌي ٻوليءَ جو اهو ٻهريون ئي رسالو آهي، جنهن ۾ ادب جي هرپاڱي کي نہ فقط شايع ڪيو ويو آهي، بلڪ ان تي فراخدليءَ سان تبصرو پڻ ڪيو ويو آهي. هن پرچي جا ٽي حصا آهن، پهرئين حصي ۾ شعر آهن، ٻئي ۾ افسانا ۽ ٽئين ۾ مضمون.

پهريون حصو، مرحوم 'دلگير' ٽکڙائيءَ جي هڪ يادگار ڪلام 'رات جي بات' سان شروع ڪيو ويو آهي، جو نهايت بهترين ۽ بيمثال آهي.

نظم جي حصي ۾ بيت، دوها، ڪافيون، وايون، گيت، لوڪ گيت، نظم، آزاد نظم، نيون طرزون، غزل، قطعا، رباعيون ۽ مختلف زبانن جي شاعري شايع ڪيا ويا آهن.

ڪافين ۾ جناب طالب المولیٰ جي هيءَ مصرع پسند آئي.

کهڙو وقت مخدومي سائي ڏيسون،
۽ پيري بہ قبضي ۾ آئي ڏيسون،
پسند پيئي من کي، رکو متِ ملنگي.

ذوالفقار راشديءَ جو هي بيت نهايت بامعني آهي:

ٻر ٻانئي مان پياس جا، آڏان ٿي آڪاس!

دوهن ۾ نياز همايونيءَ جي هن دوهي تي غور ڪري سگهجي ٿو:

آءُ تہ دنيا بدلايون، جنهن دل دل کي تاراج ڪيو،
ماڻهوءَ کي مجبور بنائي، سُڏڪن جو محتاج ڪيو.

ان کان سواءِ، حافظ 'احسن'، استاد بخاري ۽ خادم سروري بہ پاڻ موکيو آهي. واين ۾ عبدالڪريم پلي ۽ قمر شهباز جون وايون شاهڪار آهن. پريو ناشاد جي اها مصرع:

پرهہ ڦٽيءَ جو پري پلڪ کان، ڪڏهن نہ ڏيندا ويڻ
او پُوليا، سپنا منهنجا سيڻ!

پسند آئي. گيتن جي ڀاڱي ۾ پروانو ڀٽي، حافظ احسن، قيوم طراز جا گيت سٺا لکيل نظر اچن ٿا.

لوڪ گيتن ۾ نياز همايوني ۽ احمد خان آصف جا موزا لکيل آهن. نظم جي حصي ۾ عبدالڪريم گدائيءَ جو نظم، 'دنيا ۾ داد نه ڪو فرياد'، هري دلگير جو "هر سنڌ جي ٻولي تو چاهيان مان"، پرواني ڀٽيءَ جو 'سوري به سيج'، 'بردي سنڌيءَ' جو "جوئي آهيان سوئي آهيان"، 'اثر' نائتن‌شاهيءَ جو 'هه قلم'، استاد بخاريءَ جو "خوشبو تنهنجي، نظرون منهنجون"، نشتر نائتن شاهي جو، "ڪلمهٔ حق" مثالي نظم آهن.

آزاد نظم ۾ هري دلگير ۽ سيف پنهوءَ جا نظم، آزاد نظم جي صحيح فارم ۾ آهن. غزليات ۾ شيخ اياز، نارائڻ شيام، ذوالفقار راشدي، حافظ احسن، عارف‌المولا، خواب حيدرآبادي، انور هالائي، علي محمد خالدي، احمد خان آصف، جليل سروري ۽ پريو ناشاد جا بهترين آهن.

قطعات ۾ ڊاڪٽر حسيني 'بيخود' جو هي قطعو واهه جو آهي!

دشمنن جون ٿئي ڇڏيو ڀاڙون،
دوستن ساڻ دل کي هيرايو،
پاڻ ۾ ٿي جهڪي جهڪي ميلبو،
غير جو سر ڪجي ته ڪيرايو.

ان کان سواءِ خواب حيدرآبادي، استاد بخاري ۽ انور هالائيءَ جا قطعا پسند آيا. ٻين ٻولين جي شاعريءَ ۾ "پهريدار ڪتو" نظم، سيني کان اتم ٿو نظر اچي.

ٻئي حصي ۾ افسانا ۽ ناٽڪ شايع ٿيل آهن،...... ممتاز مرزا جو ناٽڪ "پنرو بدام" نهايت سٺو ۽ لاجواب آهي.

حصي ٽئين ۾، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، پروفيسر محبوب علي چنا، مير حاجي محمد بخش ٽالپور، لطف الله بدوي، خواجا غلام علي الانا، قريشي حامد علي خانائي جا مضمون شامل آهن، جن ۾ سيبويه بن اسماعيل، شاهه شجاع الملڪ، ڪوٽڙي ڪبير، مير شيرمحمد ماڻڪاڻي تاريخي ۽ تحقيقي آهن، جن کي ان مبارڪ پيشڪش تي دلي مبارڪ پيش ڪجي ٿي.

غلام علي الانا جو شاهڪار مضمون 'سنڌي گرامر جا مسئلا'، واقعي سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي اهميت سمجهڻ لاءِ رهبر آهن.

ان کان سواءِ ادب لطيف، مهراڻ جا موتي، سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا، مهراڻ تي تبصرا ۽ پڙهندڙن جا پيغام شايع ٿيل آهن.

هر نقطهٔ نگاهه کان، ١٩٦٨ع جو پهريون پرچو، سنڌي ادب ۾ هڪ سٺو ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ ۽ ادب جي هر ڀاڱي جو ادب سهيڙي سمهوريو ويو آهي. سنڌي ادب ۾ هن ڪتاب کي شاهڪار سڏي سگهجي ٿو.

("نواءِ سنڌ"، روزانه حيدرآباد — ٢-جون ١٩٦٨ع، از: نورمحمد ابڙو)

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

هن جهان ۾ اسان جا پنج دشمن، جن جهڙا پلوان دشمن پيا ڪي ڪينهن. سندن نالا مشهور آهن؛ پر سندن نشان ڪن ٿورن کي معلوم آهن. ڪو آدمي ڪونهي جو انهن کي ظاهرا ڦٽ لعنت نه ٿو ڪري؛ پر ڪو ورلي آهي جو انهن مان هڪڙي نه ٻئي کي اندر ۾ نٿو سانڍي. انهن دشمنن سان اڪثر جيترو اسان جو پيار آهي، ايترو ٻنهنجن پارن ٻچن سان ڪونهي... جنهن وقت اهي پنج پوت اسان جا سچا ويري نڪري نروار ٿين ٿا، تڏهن الله جو نالو اسان جي زبان تي اچي ٿو ۽ سچي مرشد جي محتاجي ٿئي ٿي. اهو روڳ ٿئي ڀلو، جنهن ۾ اسان جو سچو سڄو حبيب، قريب ٿئي. اها تندرستي گهوري، جنهن ۾ هو دور رهي. اهڙو روڳ درحقيقت صحت آهي ۽ اهڙي تندرستي درحقيقت مرض آهي. انهيءَ مرض جي دوا درويش جي چوڻ موجب، ساڌ سنگت آهي، ۽ ساڌ سنگت جي معنيٰ آهي، نه انهن جي سنگت، جي ٻاهر کي ساڌ سڏائن يا پنج پيسا وٺن؛ پر انهن جي جن ۾ ديا ۽ ڌرم آهي. ساڌو ۽ درويش اهي آهن جي پاڻي ۾ پنا رهن، جي جڳت کي جوٺ سمجهي، ڪايا ۽ مايا جي موهه ۾ غلطان نه رهن ۽ جي ڪپت ۽ ڪلفت کي ڪٽي سنگسار ڪري ڇڏين. درويش اهو آهي جنهن جي من ۾ ڏٺي پيو وسي، جنهن کي نوش ۽ نيش، نشيب ۽ فراز، رنج ۽ راحت سڀ سمان آهن. ساڌو اهو آهي، جنهن جو ڌن اتم ڌن ۽ جنهن جو گيان اتم گيان آهي. ڪوبه انڪار نه ڪندا ته اهوئي ڌن، اتم ڌن آهي ۽ اهوئي گيان، اتم گيان آهي. پر دشمن کي ناس ڪرڻ هڪڙي ڳالهه آهي، دوست هٿ ڪرڻ ٻي. ساڌ سنگت ڪرڻ ۽ درويش سان رهڻ هڪڙي ڳالهه آهي، ساڌو ۽ درويش ٿيڻ ٻي. ساڌ سنگت جي ڪري مٿن جا پوت ڪيڏي سکهجن ٿا پر ساڌو ۽ درويش ٿيڻ ڏاران، سائين نه ٿو ملي!

سڀڪنهن جي آتما تي ڳرو قرض آهي، ۽ اهو قرض لاهڻ مٿس فرض آهي. وجهن ٻنيان وجهه، اشارن پنيان اشارا اسان کي ملن ٿا: پر قرض ۽ فرض جي اسان کي ڪا يادگيري نه ٿي اچي. شاهوڪار نه ٿو سمجهي ته قرضي آهيان، عالم نه ٿو سمجهي ته قرضي آهيان، ٻئي بيقرض، بيغرض ۽ بيفرض آهن ـ نه ٿا سمجهون ته جي ڪافر نعمت ٿينداسون ته آخر اسان جو ڪهڙو حال ٿيندو؟ ماڻهن انساني حسن تي اکين ڇڪن ٿي، سوين ڪهرا ساهه ڇڏيو آهي، پر جنهن ڏٺيءَ اهڙو انساني حسن ناهيو، تنهنجي حسن جو اسان کي ڪو خيال نه ٿو اچي! جيڪڏهن

’سائينءَ جي سونهن‘ جو ٿوروئي تصور ڪريون تہ هوند پيائيءَ جا پنڌن ڇڄي پون ۽ سون، آئون ۽ منهنجو جيڪر اسان جي مڪئون ڪڏهن بہ نہ نڪري. شاهہ لطيف چيو آهي:

سوري جنين سيج، مرڻ تن مشاهدو

ان ودِيا موجب سوري سيج آهي، زهر شربت آهي، مرض صحت آهي، ڏک سک آهي، ۽ موت حياتي آهي.“

[”سامي ءَ جا سلوڪ“ ڀاڱو ٣، تـات ٻرج لـکندڙ ڏيارام گدومل؛ آڪٽوبر ١٨٨٥ع، ڇپيل ١٩٢١ع، گڏ ڪندڙ ديوان ڪوڙومل ڪاشائي حيدرآباد سنڌ؛ ڇونڊ يندڙ: امتياز قاضي، حيدرآباد (سنڌ)]

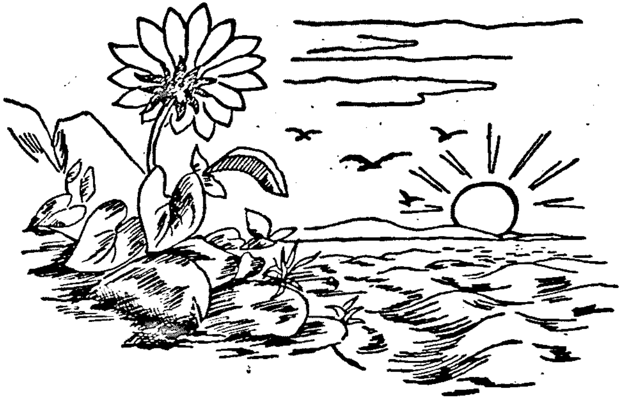

"مهراڻ" جا موتي

● بداخلاقي، انسان جي اخلاق ۽ سيرت کي ائين تي خراب ڪري، جيئن سرڪو، ماکيءَ کي. —رسول ڪريم

● جنهن پنهنجي دشمن کي سڃاتو، ان چڻ اڌ فتح حاصل ڪئي. —حضرت عمر

● ظالم جي اصلاح ڪرڻ تہ بجاءِ خود، ظلم جيءَ دور ۾ زنده رهڻ بہ پنهنجي جاءِ تي وڏو جرم آهي. —امام حسين

● ڪوشش ڪريو، جيئن اوهان کي دانشمند ۽ اهل بصيرت ماڻهوءَ جي هم نشيني نصيب ٿئي. —مولانا رومي

● بري ڳالهہ ڪرڻ جو بدترين طريقو اهو آهي، جو ٻهريائين ئي، ان لاءِ ڪو سبب ۽ ڪا توجيهہ گهڙي ڇڏجن. —حضرت علي

● سڀئي ڳالهہ، جنهن بہ چئي هجي، اها غور سان ٻڌڻ گهرجي. اگر ڪو غواص گهٽ درجي جو آهي تہ پوءِ بہ موتيءَ جي مُلهہ ۾ ڪو فرق نہ ٿو اچي! —حضرت عثمان

● مون کي ان ماڻهوءَ تي حيرت ٿي ٿئي، جو علم تہ حاصل نہ ٿو ڪري، پر شرف ۽ بزرگيءَ لاءِ بيقرار ٿو رهي. —ابن مبارڪ

● اوهان مان هر انسان، ٻئي جي مقصد ۽ ارادي جو حصيدار بنجڻ گهرجي. ڇو تہ هرهڪ ماڻهوءَ جي مقصد جي تڪميل، ٻئي جي تعاون سان ئي سگهي ٿي. —خليل جبران

● جڏهن محبوب چوي ٿو تہ مان پيڪر صداقت آهيان، تڏهن مان يقين ٿو ڪريان تہ هائو برابر! حالانڪ سمجهان ٿو تہ هو سؤ سيڪڙو غلط چئي رهيو آهي! —شيڪسپيئر

● انسان جا خيال سندس طبع جي ميلان سان موافق، تقرير ۽ ڪلام سندس عظمت جي موافق، عمل ۽ ڪردار سندس عادت جي موافق ٿين ٿا. —بيڪن

● بيشڪ هر حال ۾ سوچڻ گهرجي، ڪافي دير تائين سوچڻ گهرجي، پر سوچ ويچار کان پوءِ جو فيصلو ڪجي، ان تي اٽل رهڻ گهرجي. —فرينڪلن

● ٻهريائين اوهان ٻارن کي ڳالهائڻ سيکاريو ٿا، پر پوءِ جڏهن هو ڳالهائڻ سکي ٿا وڃن، تڏهن اوهان ماٺ ڪين خاموش رهڻ جي تلقين ڪريو ٿا! —جيوبرٽ

● عقل اهو امام آهي، جو ڪڏهن غلطي بہ ڪري ٿو، پر دل جي بصيرت اهو امام آهي، جنهن کان ڪا غلطي ٿي نہ ٿي سگهي. —المعري

● فطرت جي مطالع ڪان بينياز ٿي رهڻ، اهو جرم آهي، جنهن لاءِ ڪابه معافي ناهي. چو ته اها انسان ۽ حيات ۽ ڪائنات سان بغاوت ڪرڻ جي برابر آهي. —هٽلر

● زندگيءَ پنهنجو هڪ اٽل اصول ناهي ڇڏيو آهي. هوءَ، بزدل ڪي بزدلي، ڪوڙي ڪي ڪوڙ ۽ سچي ڪي سچ ئي ڏئي ٿي. —امام غزالي

● ٻئي جي ڪمال ڪان انڪار ڪرڻ، خود پنهنجي ڪمال ڪان انڪار ڪرڻ جي برابر آهي. —ابوالڪلام آزاد

● قومن جو زوال، فڪر جي صلاحيت جي خاتمي ڪان پوءِ شروع ٿئي ٿو.
—علامہ اقبال

● آدميت، آدميءَ جي احترام ڪرڻ سان پيدا ٿئي ٿو. —علامہ اقبال

● جهل، هڪ اهو جنازو آهي، جنهن کي سماج ڪلهن تي ڪنيون ٿي گهمي! ان کي دفن ڪرڻ سان ئي، سماج جي جان ڇٽندي. —هربرٽ اسپنسر

● زندگيءَ جي صحيح اصول تي عمل ڪرڻ جي نيت ڪجي، پوءِ ان جي لاءِ سيڪجهه قربان ڪرڻ ئي زندگيءَ جو درست استعمال چئي سگهجي ٿو. —مولانا عبيدالله سنڌي

● گهڻو ڳالهائڻ، خود نفاق ۽ دروغ گوئيءَ جو دليل آهي. —امام غزالي

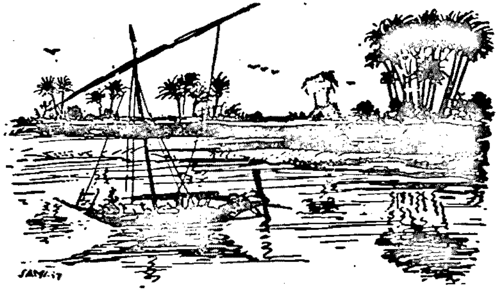

تبصرا

علم لسان ۽ سنڌي زبان: اسان جي سامهون پهريون ڪتاب "علم لسان ۽ سنڌي زبان" آهي، جنهن جو مصنف محترم علينواز حاجن خان جتوئي، صدر سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي آهي. ڪتاب ڊيمي سائيز ۾ ٻن سون صفحن تي مشتمل آهي ۽ آزاد بڪ ڊيپو حيدرآباد مان ڇپيو آهي. ڪتاب جي قيمت لئبرري ايڊيشن لاءِ ٧-٠٠ رپيا ۽ اسٽوڊنٽ ايڊيشن لاءِ ٤-٠٠ رپيا آهي.

"علم لسان ۽ سنڌي زبان" تي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مختصر پيش لفظ لکيو آهي. اهڙيءَ طرح جتوئي صاحب ٻه هڪ مختصر مهاڳ لکيو آهي. هي ڪتاب ستن بابن ۾ ورهايل آهي ۽ هر باب ڪيترن فصلن ۾ تقسيم ٿيل آهي. بابن جا عنوان هيٺينءَ ريت آهن:

باب پهريون: زبان ۽ علم زبان جي تعريف ۽ وضاحت. باب ٻيو: صوتيات. باب ٽيون: صرفيات. باب چوٿون: نحويات. باب پنجون: معنيات. باب ڇهون: لساني جاگرافي ۽ باب ستون: تاريخي ۽ ڀيٽا ڀيٽي لسانيات. هر باب جي پڇاڙيءَ ۾ ماخذن جا حوالا ڏنا ويا آهن.

لسانيات ۽ صوتيات جو علم يورپ، آمريڪا وغيره جي ملڪن ۾ نهايت تيزيءَ سان ترقي ڪري رهيو آهي. تقريباً اتي جي هر درسگاهه ۾ انهيءَ فن جا عالم، دنيا جي مختلف ٻولين جي سٽاءَ، جوڙجڪ لساني ۽ صوتي خصوصيتن ۽ حقيقتن تي ريسرچ ڪري رهيا آهن. اسان جي ملڪ ۾، خاص ڪري سنڌ ۾ هي فن بلڪل نئون آهي ۽ نه وري ڪي ايترا محقق ئي موجود آهن، جو ويهي مٿاڪٽ ڪري ۽ نور نچوئي ڪو صحيح ۽ بنيادي مواد پيش ڪن. سنڌ مان فقط ٻه ڄڻا لنڊن ۾، انهيءَ فن ۾ تربيت حاصل ڪري چڪا آهن. هڪ محترم غلام علي الانا، جيڪو ايم. اي جي ڊگري وٺي آيو ۽ ٻيو محترم علينواز جتوئي. (هن ڪتاب جو مصنف)، جو صاحب ٻه تقريباً هڪ سال جي تربيت وٺڻ کان پوءِ واپس وطن وريو. انهن ٻنهي صاحبن، پنهنجي ڄاتي موجب جديد لسانيات ۽ صوتيات جي فن مطابق سنڌي زبان جي لساني ۽ صوتي اڀٽار ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪامياب ڪوششون ڪيون آهن. ٻه جيستائين ڪي ٻيا محقق پيدا نه ٿين، تيستائين اهي ڪوششون انهيءَ ڏس ۾ فقط هڪ بنيادي حيثيت رکن ٿيون ۽ آئنده جي محققن لاءِ هڪ تربيت جو ذريعو بنجي سگهن ٿيون.

محترم جتوئي صاحب جي هن ڪتاب جو تقريباً سمورو فني مواد، يورپ جي لسانيات جي چند ماهرن جي ڪتابن تان اخذ ڪيل آهي ۽ انهن مان اخذ ڪيل نتيجن جي بنياد تي

ڪتاب ۾ هرهنڌ سنڌي زبان سان مثال ڏنا ويا آهن، جن ڪتاب جي افاديت کي وڌيڪ اجاگر ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ تمام گهٽيون اهڙيون ڳالهيون آهن، جي پڙهندڙن لاءِ بلڪل نيون آهن ۽ دلچسپيءَ جو باعث بہ آهن. شاگرد طبقي لاءِ خاص طور تي ڪتاب نهايت ڪارآمد ٿيندو. ڪتاب جي هڪ بي خصوصيت هيءَ بہ آهي تہ هرهنڌ انگريزي فني لفظن جا سنڌي مترادفات ڏنا ويا آهن، جن مان گهڻا مصنف جا پنهنجا تاهيل آهن ۽ اڪثر انگريزي لفظن جي معنيٰ سان پوريءَ طرح ٺهڪي ٿا اچن. يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ هي ڪتاب سنڌي لسانيات جي دائري ۾ هڪ بيش بها اضافو آهي ۽ ان جي مصنف کيرون لهڻيون. اها بہ اميد ٿي ڪجي تہ جتوئي صاحب پنهنجي تحقيق جاري رکندو ۽ اڳتي هلي سنڌي زبان جي گرامر لاءِ جديد فني تقاضائن موجب ڪو ڪارآمد ڪم ڪندو.

هن ڪتاب ۾ بهرحال ڪي ڳالهيون نظر آيون جي يا تہ صحيح طور تي سمجهايون نہ ويون آهن يا وري مصنف کان اشتباهہ ٿيو آهي. اسان چند مثال پيش ڪريون ٿا، اميد تہ جتوئي صاحب جن هڪ فراخدل محقق جي حيثيت ۾ هن ڪي لفظ هڪ فني انتقاد سمجهي آئينده ايڊيشن ۾ سڌارا آڻيندو.

(١) صفحي ٣٥ تي ٻن انگريزي لفظ "Phonetics" جي لاءِ "علم آواز" ۽ "Phonemics" لاءِ "علم صوتيہ" ڪم آندا ويا آهن. انگريزي لفظ تہ ٻہ معنائون رکن ٿا. "صوت" (عربي) ۽ "آواز" (فارسي) ساڳي معنيٰ رکن ٿا، اهو مناسب ڪونہ ٿو لڳي. "صوت" سان گڏ ڪو ٻيو لفظ آڻ ڪپي ها. صفحي ٧٤ تي "علم آواز" ۽ "علم صوتيہ" جي فرق سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. مگر اها سمجهاڻي ٻنهي انگريزي لفظن جي آهي ۽ نہ "صوت" ۽ "آواز" جي.

(٢) صفحي ٣٨ تي ٻڌايو ويو آهي تہ هيٺيون چپ مٿين ڏندن سان ملي "ف" ۽ "و" جا آواز پيدا ڪن ٿا. اهو صحيح نظر نٿو اچي. اهڙي قسم جو اچار انگريزن کي ڪندي ڏٺو ويو آهي. سنڌيءَ ۾ "ف ۽ و" اچارڻ وقت هيٺيون چپ ڏندن سان ڪونہ ٿو لڳي.

(٣) صفحي ٥٣ تي لکيل آهي تہ "آي" ۽ "آئي" جي آوازن ۾ فرق آهي. ٻوئين آواز ۾ منهن کلي نٿو ۽ زبان "آ" کي ادا ڪرڻ واري حالت ۾ اڳيئي هوندي آهي، مگر "آي" کي اچارڻ لاءِ منهن کولڻو پوي ٿو. منهنجي خيال موجب هي جملو نهايت منجهائيندڙ آهي. ٻنهي سرن جي اچارڻ وقت منهن کولڻو پوي ٿو. البتہ ائين ٿي سگهي ٿو تہ هڪ کي اچارڻ وقت منهن گهٽ کولڻو پوي ۽ ٻئي جي لاءِ وڌيڪ. بهرحال اهو بہ تحقيق طلب مسئلو آهي.

(٤) صفحي ٧٦ تي ٻڌايو ويو آهي تہ انگريز "Kit Till Pull" کي "ٿل-"ٺل" ۽ "کيٽ" ڪري اچاريندا آهن. اهو برابر آهي تہ صوتيات جي سمجهاڻ وارا انهن حرفن کي "Th Ph" ۽ "Kh" ڪري لکندا آهن. مگر انهن جو اچار "پ ۽ ڪ، ت ۽ ٿ، ڪ ۽ ک" جي وچ ۾ ٿيندو آهي، جو نڪي هوبهو "ڦ، ٿ ۽ ک" جهڙو آهي ۽ نہ وري "پ، ت ۽ ڪ" جهڙو آهي.

(۵) صفحي ۹۴ ۾ ”ادغام“ کي سمجهائيندي، جتوئي صاحب، ٻڌايو آهي ”ست+تار“ لفظ ڦري ”ستار“ ٿيو آهي ۽ ”ديد+دار“ ڦري ”ديدار“ ٿيو آهي. جيتري قدر ديدار جو تعلق آهي، قطعاً غلط آهي.. ديد دارِ آهي ئي ڪونه – ديدار اسم آهي، جو فارسي زبان جي اصول موجب ضمير غائب، واحد ماضي (يا Past Stem) مان قانون موجب ’ار‘ ملائڻ سان ٺاهيو ويو آهي. ”ڪُشت + ار“ ڪُشتار=لڙائي، ”گُفت + ار“= گُفتار=ڳالهه ٻولهه.

(۶) صفحي ۱۲۹ تي نحوي بناوت جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو ويو آهي تہ ”سنڌي، اردو، هندي، پارسي وغيره زبانن ۾ فاعل اڳ ۾ ۽ فعل پوءِ ايندو آهي، فاعل جون صفتون ان ڪان اڳ اينديون. جيتريقدر فارسيءَ جو تعلق آهي، ان ۾ فاعل فعل ڪان اڳي برابر ايندو آهي، مگر فاعل جون صفتون فاعل ڪان پوءِ ايندِيون ۽ نہ اڳ ۾. جيئن ’ڪتابِ نو‘ ’مردِ خوب‘ يا ’ڪتابِ نو و بزرگ‘، ’مردِ خوب و پارسا و مومن‘.

(۷) صفحي ۱۵۷ تي ٻڌايو ويو آهي تہ ”وري ڪلهوڙا عباسي عربن جو اولاد هئا. تنهنڪري سندن زبان اگرچ سنڌي ٿي چڪي هئي، پر تڏهن بہ سندن سنڌيءَ تي عربيءَ جو وڏو اثر هو“. هي هڪ مفروضو آهي. اهو مسئلو تہ ڪلهوڙا عباسي عربن جو اولاد آهن، خود اجا تحقيق طلب آهي. سندن ڏاڏو اوڏائو سنڌي هو ۽ نالو بہ سنڌي اٿس، ان تي ۽ سندس اولاد تي عربي زبان جو اثر اٿين آهي، جو چنجي تہ ڇاڪاڻ تہ سادات حضرت عليءَ جو اولاد آهن، انهيءَ ڪري سندن زبان تي عربيءَ جو وڏو اثر آهي!

– ڊاڪٽر سيّد اسد الله شاهہ الحسيني

[ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد، جي شڪريي سان]

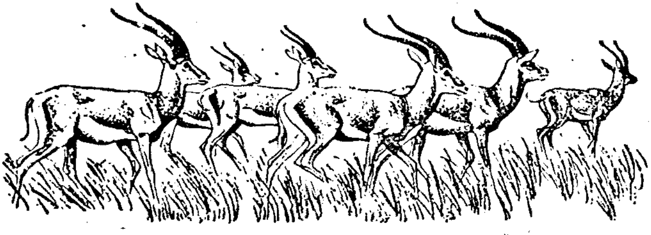

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال، امين منزل، گاڏي کاتو، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروش ۽ ايجنٽن کي ۲۵ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱	حيات النبي	۳-۵۰
۲	آفتاب ادب	۲-۲۵
۳	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	۴-۰۰
۴	قديم سنڌ	۵-۵۰
۵	غازي صلاح الدين	۲-۲۵
۶	گلشڪر	۴-۰۰
۷	گل	۱-۲۵
۸	هدايت الانشاء	۵-۰۰
۹	ديوان قليچ	۷-۰۰
۱۰	چندن هار	۹-۰۰
۱۱	موتين جي ڍلي	۵-۰۰
۱۲	دلارام	۱-۰۰
۱۳	زينت	۲-۵۰
۱۴	گلن جي ٽوڪري	۲-۲۵
۱۵	ٽي گهر	۳-۵۰
۱۶	سچي محبت	۲-۵۰
۱۷	نيڪي ۽ بدي	۱-۵۰
۱۸	شاهه ايليا	۲-۰۰
۱۹	فيروز دل افروز	۱-۵۰
۲۰	گليور جو سير ۽ سفر	۱-۵۰
۲۱	تحفة النسوان	۲-۰۰
۲۲	مقالات الحڪمت	۲-۵۰
۲۳	قديم سنڌ (ان جا شهر ۽ ماڻهو)	۵-۵۰
۲۴	خودياوري	۳-۵۰
۲۵	دلپسند قصا	۴-۰۰
۲۶	باغ ۽ باغباني	۵-۰۰
۲۷	شيطان جي ناني	۰-۵۰
۲۸	ٽي ديو يا راڪاس	۰-۳۷
۲۹	وامق عذرا	۰-۳۷
۳۰	سائو پن يا ڪارو پنو	۵-۰۰
۳۱	انڪواري آفيسر	۱-۰۰
۳۲	حسنا دلدار	۱-۵۰
۳۳	سنڌي گرامر (ڀاڱو ۱)	۱-۲۵
۳۴	سنڌي گرامر (ڀاڱو ۲)	۱-۷۵
۳۵	سنڌي گرامر (ڀاڱو ۳)	۲-۲۵
۳۶	سنڌي گرامر (ڀاڱو ۴)	۲-۰۰
۳۷	غلاميءَ مان مٿي چاڙهو	۴-۰۰
۳۸	شهزادو بهرام	۲-۵۰
۳۹	عجيب ڳالهيون	۲-۲۵
۴۰	ايرڪ	۴-۵۰
۴۱	جولئن هوم	۴-۰۰
۴۲	سائين منواريا مصيبت ماريا	۲-۰۰
۴۳	حاجي بابا اصفهاني	۴-۲۵
۴۴	عجيب طلسم	۰-۳۷
۴۵	نيلو پکي	۰-۵۰
۴۶	لبا خان درزي ۽ خليفو کهنگ	۰-۵۰
۴۷	ٻه جاڙا ڀائر	۰-۴۴
۴۸	شهزادي محبوب جي آکاڻي	۰-۶۲
۴۹	رستم	۰-۷۵
۵۰	پٽيل ۽ پوريل اڪيون	۰-۳۷
۵۱	قدم برگ شهزادي	۰-۵۰
۵۲	ڀائي وائي ۽ ڀائي وزو	۰-۶۲
۵۳	لغات لطيفي	۵-۰۰
۵۴	لطائف الطوائف	۳-۰۰
۵۵	اخلاق حميده	۱-۰۰
۵۶	ڪليات امين	۵-۰۰
۵۷	رسالو سچل سرمست (سنڌي)	۶-۰۰
۵۸	رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	۶-۵۰
۵۹	سيف الملوڪ	۲-۵۰
۶۰	ميين شاهه عنات جو ڪلام	۱۲-۵۰
۶۱	ڪليات حمل	۸-۰۰
۶۲	سنڌي لغت (ڀاڱو ۱)	۱۰-۰۰
۶۳	ڪيچ	۱۰-۰۰
۶۴	پروليون، ڏنون ۽ معما	۴-۵۰

٦٥- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٣)	۴-۵۰
٦٦- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۴)	۴-۰۰
٦٧- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۵)	۵-۵۰
٦٨- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٦)	۴-۵۰
٦٩- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۷)	۴-۰۰
۷۰- مداحون ۽ مناجاتون	٦-۵۰
۷۱- معجزا	۲-۵۰
۷۲- مناقبا	۲-۵۰
۷۳- ٽيهہ اکريون (۲ ڀاڱا)	۱۲-۰۰
۷۴- مناظرا	۷-۵۰
۷۵- مولود	۵-۵۰
۷٦- هفتا، ڏينهن ۽ راتيون	۵-۰۰
۷۷- واقعاتي بيت	٦-۵۰
۷۸- سنڌ جا عشقيه داستان-۳	۵-۰۰
۷۹- سنڌي ٻاهريان قصا (ڀاڱو ۷)	۱۰-۰۰
۸۰- لوڪ گيت	۵-۵۰
۸۱- خليفي نبي بخش جو رسالو	۱۲-۵۰
۸۲- ديوان بيدل	۴-۰۰
۸۳- ديوان بيڪس	۲-۵۰
۸۴- ڪنڊڙي وارن جو ڪلام	۳-۰۰
۸۵- ڪليات خادم	۳-۵۰
۸٦- ڪليات دلگير	۴-۰۰
۸۷- چار درويش	۲-۵۰
۸۸- ڪلام حسن بخش	۱-۰۰
۸۹- سنڌ جو سينگار	۲-۵۰
۹۰- ايسپ جون آکاڻيون	۲-۵۰
۹۱- سيا جو سينگار	۲-۰۰
۹۲- بلو کوکر	۳-۰۰
۹۳- رهاڻ	۴-۰۰
۹۴- ڪشمير جو مسئلو	۳-۵۰
۹۵- پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي	۲-۵۰
۹٦- سون ورنيون ڏليون	۲-۵۰
۹۷- وٿيتي ڪوش	۱-۵۰
۹۸- راسيلاس	۲-۷۵
۹۹- تاريخ ريگستان	۵-۰۰
۱۰۰- گل قل (۲ حصا گڏ)	۴-۰۰
۱۰۱- خوش خصلت خاتون	۱-۵۰
۱۰۲- ڪيمياي سعادت	۲-۰۰
۱۰۳- ڪاميابي	۲-۰۰
۱۰۴- چونڪارو	۱-۲۵
۱۰۵- ٻڪين جي پارليامنٽ	۲-۵۰
۱۰٦- سلامان ۽ ابسال	۱-۵۰
۱۰۷- تذڪره اميرخاني	۱۰-۰۰
۱۰۸- چچنامو	۸-۰۰
۱۰۹- تحفة الڪرام	۹-۰۰
۱۱۰- تاريخ معصومي	۵-۰۰
۱۱۱- جنة السنڌ	۱۰-۰۰
۱۱۲- سنڌ جي دربار	۳-۰۰
۱۱۳- آهي ڏينهن، آهي شينهن	۸-۰۰
۱۱۴- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ٦ (حصو پهريون) سنڌي	۱۰-۰۰
۱۱۵- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ٦ (حصو ٻيو) سنڌي	۸-۰۰
۱۱٦- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۴-۰۰
۱۱۷- پراڻو پارڪر	۲-۲۵
۱۱۸- چونڊ امريڪي مختصر افسانا	۴-۰۰
۱۱۹- امريڪي لوڪ ڪهاڻيون	۳-۲۵
۱۲۰- آمريڪا جو سياسي سرشتو	۲-۰۰
۱۲۱- سنڌ جو سفر	۱-۰۰
۱۲۲- اقتصادي انصاف	۳-۰۰
۱۲۳- سير ۽ سفر	۲-۷۵
۱۲۴- نيٺ ڇا ڪجي	۴-۵۰
۱۲۵- جادو ۽ سائنس (۳ ڀاڱا)	۲۴-۰۰
۱۲٦- اقتصادي ترقي جا رستا	۲-۰۰
۱۲۷- فرهنگ جعفري (۳ ڀاڱا)	۱۸-۰۰
۱۲۸- تن ۽ تندرستي	۳-۰۰
۱۲۹- تذڪره شعراء تکڙ	۳-۵۰
۱۳۰- جهان آرا	۱-۷۵
۱۳۱- گرم جون آکاڻيون	۳-۰۰
۱۳۲- سير ڪوهستان	۱-۵۰

١٣٣- ڪنوار جو آئينو ٢-٥٠
١٣٤- دنيا دورنگي ١-٧٥
١٣٥- ڪلام محمود فقير ڪتياڻ ٢-٠٠
١٣٦- ڪليات گدا ٥-٠٠
١٣٧- شڪنتلا ٢-٠٠
١٣٨- نل دمينتي ٣-٠٠
١٣٩- گلشن بهار ٢-٥٠
١٤٠- شاهه جو رسالو ١٥-٠٠
١٤١- شاهه ڀٽائيءَ جون وايون ۽ ڪافيون ٦-٠٠
١٤٢- دنيا جا عظيم افسانا ٣-٥٠
١٤٣- ڪلام نواب ولي محمد لغاري ٨-٠٠
١٤٤- عجيب جواهر ١-٥٠
١٤٥- جنرل سائنس ٢-٥٠
١٤٦- مهراڻ سوانح نمبر ٧-٠٠
١٤٧- مهراڻ (ڏهه ساله نمبر) ٧-٠٠

رسالا

١٤٨- مهراڻ (ٽماهي) (في ڪاپي) ٢-٥٠
" (ساليانو چندو) ١٠-٠٠

اردو

١٤٩- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) (حصو پهريون) ١٠-٠٠
١٥٠- " (حصو ٻيو) ١٠-٠٠
١٥١- تاريخ معصومي ١٠-٥٠
١٥٢- تحفة الڪرام ١٥-٠٠
١٥٣- چچنامو ١٢-٠٠
١٥٤- برهانپور ڪي سنڌهي اولياء ٦-٠٠

فارسي

١٥٥- ديوان غلام ٢-٥٠
١٥٦- لب تاريخ سنڌ ٨-٠٠
١٥٧- تاريخ طاهري ٨-٠٠
١٥٨- ديوان عطا ٨-٥٠
١٥٩- مقالات الشعراء ١٢-٠٠
١٦٠- مثنوي چنيسر نامه ٣-٥٠
١٦١- مثنوي مظهرالاثار ٣-٥٠
١٦٢- مثنوي قصائد قانع ٥-٠٠
١٦٣- تاريخ مظهر شاهجهاني ١٠-٠٠
١٦٤- ترخان نامه ٦-٠٠
١٦٥- منشورالوصيت ٥-٠٠
١٦٦- هشت بهشت ٦-٠٠
١٦٧- ديوان عظيم ٦-٠٠
١٦٨- تحفة الطاهرين ٣-٥٠
١٦٩- مجموعه مثنويات هير و رانجها ٥-٠٠
١٧٠- تاريخ تازه نواي معارڪ ٢٠-٠٠
١٧١- ڪليات مائل ١٢-٠٠
١٧٢- ديوان محسن تتوي ١٥-٠٠
١٧٣- فتح نامه ٨-٠٠
١٧٤- تڪلمه مقالات الشعراء ١٥-٠٠

عربي

١٧٥- ذب الذبابات الدراسات (حصه اول) ١٥-٠٠
١٧٦- " (حصه ثاني) ١٥-٠٠
١٧٧- ديوان ابي عطا ٣-٠٠
١٧٨- المتانة في مرامة الخزانة ١٢-٠٠
١٧٩- بذلا قوة في حوادث سني النبوة ١٥-٠٠
١٨٠- مقدمه ڪتاب التعليم ١٥-٠٠
١٨١- دراسات اللبيب ١٢-٠٠

انگريزي

182- Persian Poets of Sind 15/00
183- A Physical & Economic Geography of Sind 20/00
184- A General Introduction to History of Sind 20/00
185- Shah Abdul Latif an Introduction to his Art 2/50
186- Risalo Shah Abdul Latif (Selection) 10/00

● هندستان ۾، ميسرس رائٽرس ايمپوريم، پيپلس بلڊنگ، سر فيروزشاهه مهتا روڊ، بمبئي ونان، رسالو مهراڻ ۽ بورڊ جا سڀ ڪتاب ملي سگهن ٿا.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ

"سنڌو"

(لهرن لٽڪ لباس، پاڻيءَ پسڻ هڪڙو - شاهه)

٢٢ سالہ يوم آزادي

فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، صدر مملڪت پاڪستان جو پيغام

”اڄ اسان پنهنجي قومي تاريخ جي انتهائي شاندار سنگ ميل جي خوشي ملهائي رهيا آهيون. ايڪويهه ورهيه ٿيا آهن، جو برصغير جي مسلمانن خود مختار پاڪستان قائم ڪيو آهي. قائداعظم محمد علي جناح جي ولوله انگيز قيادت جي ماتحت، هڪ عظيم جدوجهد جي نتيجي ۾ مسلمانن غلاميءَ جا زنجير ٽوڙي ڦٽي ڪيا. ٻاهرئين تسلط ۽ غلبي جي ٻن صدين ڪان پوءِ، برصغير جي مسلمانن هڪ اهڙو وطن قائم ڪيو، جنهن ۾ پاڻ ۽ سندن ايندڙ نسل وقار ۽ تحفظ جي احساس سان زندگي بسر ڪري سگهن ٿا. اسان کي الله تعاليٰ جي حضور ۾، شڪر ۽ انڪساريءَ جي جذبات سان سربسجود ٿيڻ گهرجي، جنهن بي پايان رحمتن سان اسان کي خود پنهنجي قسمت جو مالڪ بنايو آهي.

”هن سال، يوم آزاديءَ کي هڪ خصوصي اهميت حاصل آهي. هڪ نئون نسل جوان ٿي چڪو آهي. اهو نسل آزاديءَ جي فضا ۾ پيدا ٿيو آهي، ۽ ملڪ سان گڏ وڌيو ۽ وڏو ٿيو آهي. ان نسل کي انهن ادارن ۽ سماجي ۽ اقتصادي قالبن جي حفاظت جو ڪم ڪرڻو آهي، جي ادارا اسان جي ضرورتن جي تڪميل ۽ وقت جي چئلينج جي مقابلي ڪرڻ لاءِ قائم ڪيا ويا آهن. سندن سياسي نقطهءِ نظر، اقتصادي مسئلن ۽ ثقافتي ۽ روحاني قدرن کي هڪ آزاد ۽ خود ڪفيل معاشري جي صفتن جو مظهر هئڻ گهرجي. استبداد واري دؤر ۾، اسان کي ايجيٽيشن ۽ قانون شڪنيءَ جي راهه اختيار ڪرڻي پئي ٿي، ليڪن اڄ اسان جي بنيادي ضرورت قومي اتحاد ۽ تنظيم هئڻ گهرجي. هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت سان زندهه رهڻ لاءِ، اسان کي سڀني بنيادي مسئلن تي قومي راءِ کي متفق ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻو پوندو. ان جو مطلب اختلاف راءِ کي ڪچلڻ ناهي. بيشڪ بحث ۽ مباحثي جو مستقل سلسلو جاري رکڻ گهرجي، جنهن ۾ سڀني مسئلن کي پيش ڪرڻ جي مڪمل آزادي حاصل هجي، ليڪن اسان کي مقصد تي متفق ٿيڻ گهرجي. بنيادي ضرورتن، اتحاد، ترقي ۽ دفاع جو علم هئڻ گهرجي...“

پاڪستان پاينده باد۔

[صدر مملڪت جو پيغام، ”حريت“، ١٥- آگسٽ، ١٩٦٨ع]